

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара
Історичний факультет
Дніпропетровський обласний центр
з охорони історико-культурних цінностей
Інститут суспільних досліджень

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

Збірник наукових праць

Випуск 10

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр–4Дні)
П75

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара*

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **Р. І. Вєтров**,
д-р іст. наук, проф. **К. Ю. Богомаз**

Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук.
П75 пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во
Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012. – Вип. 10. – 192 с.
ISBN 978-966-551-328-5

Подано матеріали I Дніпродзержинської міської історико-краєзнавчої конференції «Історія Кам'янського – Дніпродзержинська», присвяченої 260-річчю міста Дніпродзержинська.

Розраховано на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та всіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. ред.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**; д-р іст. наук, проф. **Є. І. Бородин**; канд. іст. наук **Н. М. Буланова**; заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**; канд. іст. наук **В. В. Грибовський**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**; д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**, канд. іст. наук, доц. **В. Я. Яценко** (відп. секр.).

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр–4Дні)

*Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково співпадає з точкою зору
редакційної колегії*

**Збірник опубліковано за фінансового сприяння
засновників видання і Музею історії міста Дніпродзержинська**

ISBN 978-966-551-328-5

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2012
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2012
© Автори статей, 2012

ЗВЕРНЕННЯ

**Дніпродзержинського міського голови С. О. Сафронова
до учасників І міської історико-краєзнавчої конференції
«Історія Кам'янського – Дніпродзержинська»**

ШАНОВНІ ДРУЗИ!

Щиро вітаю вас з початком роботи І міської історико-краєзнавчої конференції «Історія Кам'янського – Дніпродзержинська», присвяченої 260-річчю міста, яке ми відзначили у 2010 році.

Участь у конференції науковців історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, наукових працівників Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького та Музею історії м. Дніпродзержинська, провідних краєзнавців міста свідчить не тільки про значення цього наукового заходу, а й про те, яке вагоме місце займає Дніпродзержинськ у соціально-економічному та науково-культурному просторі Придніпров'я та України в цілому.

Дніпродзержинськ – місто цікавої і складної долі, яке має своє неповторне обличчя, історію, своєрідні національно-культурні традиції. Постало воно на місці колишньої козацької слободи Кам'янське і поступово перетворилося на потужний промисловий центр України.

Перший етап бурхливого зростання Кам'янського припадає на 1880–1910-ті рр. і пов'язаний з розвитком залізничного транспорту та становленням гірничодобувної і металургійної промисловості на півдні Російської імперії. Промислове будівництво, у тому числі будівництво Дніпровського заводу Південно-Російського Дніпровського товариства, та викликані ним міграційні процеси привели до стрімкої урбанізації краю, що й зумовило появу на території с. Кам'янське робітничого селища, яке згодом рішенням Тимчасового уряду від 3 червня 1917 р. отримало статус міста. Подальший розвиток Кам'янського тісно пов'язаний з піднесенням Дніпровського заводу, який напередодні Першої світової війни став одним із найбільших металургійних підприємств Російської імперії.

Другий етап стрімкого розвитку міста охопив 1920–1930-ті рр. і був пов'язаний з соціалістичною індустріалізацією, коли у місті з'явилися нові потужні промислові підприємства, навчальні заклади, об'єкти соціально-культурного призначення, житлові масиви. Значно зросла кількість жителів, яка напередодні Другої світової війни складала 148 тис. осіб.

Перерваний у часи Великої Вітчизняної війни розвиток міста отримав новий поштовх наприкінці 1950-х рр., коли у зв'язку з будівництвом Дніпродзержинської ГЕС та низки інших підприємств виникли нові житлові масиви – селище енергетиків та Черемушки.

У 1971 р. урядом затверджується Генеральний план розвитку міста, згідно з яким розпочалася забудова лівобережної частини Дніпродзержинська.

Нині Дніпродзержинськ – це перш за все потужний промисловий центр, вагома складова частина Придніпровського індустріального комплексу України, де налічується понад 40 промислових підприємств і в якому проживає більше 250 тис. жителів.

Дніпродзержинськ пройшов непростий історичний шлях. І на цьому шляху обличчя міста уособлювали насамперед люди праці – металурги й хіміки, будівельники й машинобудівники, педагоги й лікарі, поети й художники, науковці й менеджери, багато з яких відомі далеко за межами міста.

Сьогодні звернення до історії Дніпродзержинська є не тільки необхідною науковою базою для об'єктивних узагальнень щодо багатьох історичних процесів, а й сприяє консолідації мешканців міста навколо вічних людських цінностей, якими завжди були історична пам'ять, висока духовність, самовіддана праця народу.

Бажаю учасникам конференції плідної роботи, творчих здобутків у висвітленні історії Кам'янського – Дніпродзержинська.

З повагою

Станіслав САФРОНОВ,

*кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії,
заслужений працівник промисловості України,
депутат Верховної Ради третього скликання,
Дніпродзержинський міський голова*

ВСТУП

Десятий випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» підготовлений на основі матеріалів I Дніпродзержинської міської історико-краєзнавчої конференції «Історія Кам'янського – Дніпродзержинська», присвяченої 260-річчю міста Дніпродзержинська. Цей науковий захід був організований Дніпродзержинською міською радою, Музеєм історії міста Дніпродзержинська, історичним факультетом Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара та Громадською організацією «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ) і відбувся 3 грудня 2010 р. на базі Музею історії м. Дніпродзержинська.

I Дніпродзержинська міська історико-краєзнавча конференція викликала зацікавлення у фахівців і любителів вивчення минулого краю. На відкритті історико-краєзнавчої конференції виступив заступник Дніпродзержинського міського голови С. М. Павлюк, який акцентував на значенні цього наукового заходу для інтелектуального життя сучасного індустріального Дніпродзержинська, що посідає помітне місце на економічній карті України.

Спектр учасників наукового форуму був досить широкий. На пленарному засіданні конференції та у двох секціях виступали науково-педагогічні працівники-історики вищої школи, наукові співробітники архівних, музейних і громадських організацій та установ Дніпропетровська та Дніпродзержинська. Всього було заслухано 22 доповіді та повідомлення. В роботі конференції також взяли участь кілька десятків запрошених, зокрема краєзнавці, вчителі історії загальноосвітніх навчальних закладів, директори шкільних музеїв.

Підготовка спеціального наукового збірника наукових праць, присвяченого минулому міста Дніпродзержинська, давно цілком назріла. Адже історія Кам'янського – Дніпродзержинська заслуговує на увагу своїми особливостями в царині економіки, соціального, духовно-культурного та етнонаціонального життя. І незважаючи на те, що минулина славного міста Прометея вже має досить тривалу історіографічну традицію, далеко не всі сюжети висвітлені вичерпно. До того ж актуальним завданням залишається подолання стереотипів і деформацій історичної свідомості, які нагромадилися за часів радянського історіографічного періоду.

За своєю структурою даний збірник наукових праць поділяється на чотири розділи. Перший з них стосується недостатньо досліджених проблем соціально-економічної та суспільно-політичної історії Кам'янського – Дніпродзержинська від його зародження у XVIII ст. до пере-

творення на індустріальне місто в першій половині XX ст. Відкриває цю частину збірника стаття Н. М. Буланової, яка стосується історіографічної ретроспекції проблеми. Цікавою є стаття В. В. Грибовського про генетичний зв'язок запорозького зимівника з економікою причорноморських кочовиків XVI–XVIII ст. У центрі розгляду авторів опинилися соціальні аспекти розвитку Кам'янського періоду індустріалізації кінця XIX – початку XX ст. (розвідки М. М. Сабова, С. І. Світленка та В. С. Мороза), роль і значення Кам'янського – Дніпродзержинська в процесі урбанізації Дніпровського Надпоріжжя XX ст. (стаття В. В. Іваненка та М. Е. Кавуна), різні питання соціально-економічного та суспільно-політичного минулого Кам'янського – Дніпродзержинська радянського періоду 1920-го – початку 1950-х рр. (розвідки І. В. Шапочкіної, О. І. Коломійчук, О. М. Лось, О. Ф. Нікілева).

У другому розділі розміщені статті О. О. Машенко, Н. О. Циганок, Я. С. Мельник, що висвітлюють діяльність деяких знакових персоналій, які відіграли помітну роль у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті Кам'янського – Дніпродзержинська періоду утвердження радянської влади.

Третій розділ стосується окремих сюжетів з історії освіти, культури та духовно-релігійного життя від другої половини XIX ст. до сучасності (розвідки В. Д. Мирончука, Л. М. Лучки, З. І. Шевцової, О. В. Шумейко, В. В. Бігун, В. М. Бекетової).

Завершує видання четвертий розділ зі статтями О. І. Пекуна, І. А. Шахрайчука, Н. П. Сердюк, що стосуються подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у місті Дніпродзержинську.

Не підлягає сумніву, що підготовлений черговий випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» знайде свого зацікавленого читача серед науково-педагогічних працівників і студентів вищої школи, наукових працівників музейних і архівних установ, учителів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів, аматорів-краєзнавців та всіх тих, кому небайдужа історія рідного міста та ріднокраю.

*Відповідальний редактор
доктор історичних наук, професор **С. І. СВІТЛЕНКО***

17.07.2011 року

І. КАМ'ЯНСЬКЕ – ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.1 (477.63)

Н. М. Буланова

Музей історії Дніпродзержинська

КАМ'ЯНСЬКЕ – ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК В ІСТОРИОГРАФІЇ: ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ

Висвітлено основні етапи вивчення історії Кам'янського – Дніпродзержинська, починаючи від XIX ст. і закінчуючи сучасною історіографією.

Ключові слова: історіографія, історіографічна ситуація, історія міст, історія Кам'янського – Дніпродзержинська.

Освещены основные этапы изучения истории Каменского – Днепро-дзержинска, начиная с XIX ст. и заканчивая современной историо-графией.

Ключевые слова: историография, историографическая ситуация, исто-рия городов, история Каменского – Днепродзержинска.

Kamianske – Dniprodzerzhynsk in the historiography to the problem of study. The article deals with the main periods of study Kamianske – Dniprodzerzhynsk history, from XIX century to contemporary historiography.

Key words: historiography, historiographical situation, history of the cities, history of Kamianske – Dniprodzerzhynsk.

Історія населених пунктів України на сьогоднішній день належить до числа малодосліджених тем регіоналістики, екстенсивне висвітлення яких не може задовольнити як сучасні наукові, так і дидактичні потреби історичного пізнання. Внаслідок цього склалася парадоксальна історіографічна ситуація, коли суспільство продовжує мислити категоріями минулої доби. Переважна більшість південноукраїнських урбаністичних студій присвячена історії саме адміністративних чи губернських центрів України (Одеса, Катери-

нослав, Херсон), залишаючи поза увагою населені пункти нижчого рівня, з менш усталеною міською традицією. На цьому тлі вивчення локальної історії практично залишається на рівні місцевих розвідок, не виходячи на рівень узагальнюючих урбаністичних досліджень. Сформовані таким чином історіографічні лакуни особливо помітні у світлі активізації краєзнавчого руху і гострої потреби у розробці регіональної історії України. Перспектива підготовки нового видання «Історія міст і сіл України» також висуває завдання інтенсифікації краєзнавчих та особливо урбаністичних досліджень. У зв'язку з цим потребує ґрунтовного аналізу й належної оцінки історіографія Кам'янського – Дніпродзержинська, що зумовило вибір теми даного дослідження.

Насамперед нагадаємо: сучасний Дніпродзержинськ сформувався на основі чотирьох колишніх козацьких слобід – Романкового, Кам'янського, Тритузного й Карнаухівки, причому історичним ареалом міста стало саме Кам'янське. Романкове й Тритузне включені до меж Дніпродзержинська в 1938 р., а Карнаухівка остаточно ввійшла як окремий адміністративний район лише в 2001 р. Тому в цьому випадку слід враховувати розвиток декількох населених пунктів. Територія міста має свою природну вісь – річку Дніпро, яка виконує роль основного структуруючого чинника «місцевої цивілізації».

За часів Нової Січі села, що ввійшли до складу Дніпродзержинська, належали до Кодацької паланки Вольних Земель Війська Запорозького. Після ліквідації Січі була сформована Романківська волость Саксаганського повіту. Очевидно, відсутністю важливих історичних подій та високого адміністративного статусу пояснюється незначний інтерес дореволюційних дослідників до історії цієї території.

В історіографії проблеми можна виділити чотири етапи. Перший охоплює ХІХ – початок ХХ ст. й характеризується поступовим накопиченням інформації про історичне минуле краю. У цей час публікується низка робіт, присвячених вивченню окремих аспектів життя зазначених населених пунктів упродовж ХVІІІ–ХІХ ст.

Значний внесок у справу минулого Півдня України, включно з нашим краєм, зробило Одеське товариство історії та старожитностей. На сторінках «Записок...», які видавало товариство, вперше була опублікована розповідь колишнього запорожця Микити Коржа про Запорозьку Січ напередодні її знищення, записана архієпископом Гавриїлом (Розановим) і видана в подальшому окремою

книжечкою [36]. Разом з оповідями про життя та побут козаків, особливостями заселення Вольностей у цій праці подані цінні відомості про заснування сіл Романкове, Кам'янське, Тритузне й Карнаухівка [36, с. 5].

Важливе місце в дореволюційній історіографії займає капітальна двотомна розвідка «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» єпископа Феодосія (О. Г. Макаревського), в якій подано фактологічний матеріал з історії поселень – попередників Дніпродзержинська. Автор розглядає історію заселення Романкового, Кам'янського, Тритузного й Карнаухівки насамперед у ракурсі церковної історії [37]. Дослідник обрав традиційний для свого часу шлях слідування за джерелами, з характерним для нього переказом документальних фактів та наведенням розлогіх цитат. Завдяки цьому до нашого часу дійшла перша документальна згадка про заснування с. Кам'янське, що в подальшому надало можливість визначити вік сучасного міста [37, с. 77].

Фрагментарна інформація стосовно заселення та господарського освоєння краю у XVIII ст. представлена на сторінках узагальнюючих робіт середини XIX ст. А. Скальковського, Д. Багалія, Д. Яворницького з історії регіону в цілому. Так, Д. І. Яворницький, висвітлюючи історію запорозьких козаків, зупинився на заселенні запорозьких слобід Романкове, Кам'янське, Тритузне й Карнаухівка, надав описи збудованих там церков та церковного майна [43; 44].

У середині XIX ст. у Російській імперії велика увага приділялася статистичним описам. Капітан Генерального штабу В. Павлович у багатотомному виданні «Материалы для географии и статистики России» підготував ґрунтовний за обсягом опублікованих матеріалів том «Екатеринославская губерния», не обійшовши увагою села Романкове, Кам'янське, Тритузне й Карнаухівка [25].

Сприятливі умови для розвитку краєзнавства у Придніпровському краї настали з останньої чверті XIX ст. з піднесенням економіки. Будівництво рудників з видобування залізної руди та вугілля, промислової й транспортної інфраструктури викликало підвищену увагу до території краю. У 1903 р. управління Катерининської залізниці, з ініціативи начальника Ф. І. Шмідта, було підготовлене видання «По Екатерининской железной дороге», яке поставило за мету «дать лицам, интересующимся промышленной жизнью обширного района, обслуживаемого Екатерининской железной доро-

гой, точные сведения о существующих промышленных предприятиях, а также о той экономической и бытовой обстановке, среди которой возникли и ныне действуют эти предприятия» [32, с. 3]. Разом з тим, крім промисловості краю, багато уваги у складеній з цією метою програмі приділялося питанням історії місцевості, де проходила залізниця. Інженер В. Н. Нечволодов, який безпосередньо збирав інформацію, неодноразово звертався за відомостями до різних урядових і громадських закладів, волосних правлінь, власників підприємств тощо, зібраний матеріал скрупульозно перевірявся за офіційними джерелами. Оскільки на головній лінії Долинська – Синельникове знаходилася вузлова станція Запоріжжя, від якої відходив Кам'янський рукав, у цьому виданні відповідно були розміщені нариси про села, що розташовувалися вздовж колії [32, с. 134–137].

Цікаво, що саме в цій праці з'явився міфічний козак Каміон, що начебто заснував перший зимівник на березі Дніпра, з якого в подальшому постало село Кам'янське [32, с. 136]. Враховуючи специфіку та основну мету видання, велику увагу в ньому приділено історії Дніпровського заводу, збудованого Південно-Російським Дніпровським металургійним товариством на березі Дніпра, поблизу с. Кам'янське: розглянуто історію будівництва, охарактеризовано акціонерів, основні види продукції, описано заводське селище, збудоване для потреб робітників та службовців заводу тощо.

У 1908 р. у Варшаві вийшла друком праця «Описание Днепро-вского завода Южно-Русского Днепро-вского металлургического общества», підготовлена інженерами, які працювали на тому підприємстві: М. Броніковським, Я. Войцеховським, К. Клюковським і Я. Родкевичем [30]. Надавши опис практично всіх потужностей підприємства, його технічні характеристики, види продукції, автори докладно зупинилися на описі самого заводського селища, яке виникло поруч з селом Кам'янське [30, с. 8–48]. Ця праця й на сьогоднішній день залишається дуже важливою для вивчення мікроісторії міста, оскільки в ній подано детальний опис Верхньої і Нижньої колоній, більшості споруд різного призначення, збудованих за шістнадцять років після пуску Дніпровського заводу.

Другий етап дослідження історії Кам'янського – Дніпродзержинська почався після 1917 р., коли Кам'янське набуло статусу міста, й тривав до кінця 1940-х рр. Він характерний практично повною відсутністю монографічних праць узагальнюючого характеру. У цей час склалася традиція розглядати історію населеного пункту, перед-

усім, як історію Дніпровського металургійного заводу. Відповідно до цього в історіографії й у масовій свідомості городян закріпилося уявлення, що початок «справжньої» міської історії слід прив'язувати до 1880–1890-х рр., коли індустріальний бум у Придніпров'ї призвів до значної інтенсифікації розвитку міста.

У 1936 р., майже відразу після перейменування Кам'янського на Дніпродзержинськ, журналісти газети «Дзержинець» І. Мінькович, Ш. Тульчинський, О. Гриша підготували історичний нарис «Від села Кам'янського до міста Дніпродзержинська», опублікований у збірці з нагоди 10-річчя смерті Ф. Е. Дзержинського. Починаючи історію міста від 1886 р., початку будівництва іноземними підприємцями Дніпровського заводу, автори використали як основне джерело «Описание Днепровского завода», переписавши його в дусі радянської пропаганди [12]. Застосовувши класовий підхід, вони зосередилися на висвітленні антагонізму між робітниками і підприємцями та особливостей класової боротьби. Багато уваги приділено відбудові Дніпровського заводу після громадянської війни, індустріалізації та розвитку стахановського руху на підприємстві, але абсолютно не висвітленим залишилося козацьке минуле краю.

У 1939 р. побачила світ книга «Завод імені Дзержинського», присвячена 50-річчю Дніпровського заводу, підготовлена М. І. Аронським, Т. Б. Ісєрсаном, М. І. Начальним, І. Т. Савченком. У ній висвітлено будівництво Дніпровського заводу, революційний рух на підприємстві, відродження після громадянської війни, технічне переоснащення й реконструкцію [16]. Багато цікавих фактів з життя городян під час німецької окупації Дніпродзержинська 1941–1943 рр. та відбудови промислових підприємств після визволення міста висвітлено у збірці «Місто над Дніпром», виданій у 1944 р. на честь першої річниці визволення Дніпродзержинська [26].

Лише з середини 1950-х рр. поступово зростає інтерес до історичного минулого краю. Від цього часу розпочинається третій етап історіографії історії міста, який тривав до кінця 1980-х рр. Особливістю його є розпорошеність відомостей з історії міста в численних довідково-краєзнавчих виданнях, путівниках, фотоальбомах, для яких характерний низький ступінь узагальнень та критичного аналізу джерел [4; 10; 17; 38]. В одному з таких довідників-путівників по Дніпродзержинську, підготовленому колективом авторів на чолі з В. Малюком і виданому в 1960 р., наданий узагальнюючий нарис з історії міста [14]. Незважаючи на марксистсько-ленінський підхід,

окремі сюжети, присвячені заселенню краю під час Нової Січі, соціально-економічній історії, не втрачають своєї актуальності до сьогоднішнього дня завдяки використанню численних документальних та оповідних джерел [14, с. 3–10].

Велике значення в цей період приділялося висвітленню проблеми встановлення радянської влади в Кам'янському, розкриттю історії місцевої більшовицької організації, що зумовлювалося ідеологічними потребами часу [23; 39]. Як науковці, так і ветерани партії, які залучалися до написання нарисів, розкривали проблему з ідеологічної точки зору правлячої партії.

У 1976 р. у видавництві «Планета» вийшов фотоальбом «Город пламенных зорь», в якому історія міста традиційно починалася від будівництва Дніпровського заводу й індустріалізації краю. В одному з нарисів, поряд з аналізом виробничих досягнень Дніпродзержинська упродовж 1960–1970-х рр., висвітлена біографія політичного лідера Л. І. Брежнєва, уродженця Кам'янського, котрий отримав фахову освіту, почав трудову діяльність саме в цьому робітничому місті [10]. Дослідження проблеми становлення політичного лідера в робітничому середовищі було продовжене 1979 р. В. К. Базаряніновим та Н. О. Циганок в історико-публіцистичному нарисі «Предсказание», присвяченому президенту Республіки Казахстан Н. А. Назарбаєву, випускнику 1960 р. технічного училища № 8 Дніпродзержинська [3].

У цей період також видана низка робіт з історії підприємств чорної металургії, будівельної індустрії та хімії, збудованих у Дніпродзержинську [1; 22; 24; 29]. У працях представлений певний фактологічний матеріал з історії міста, висвітлені постаті технічної інтелігенції та робітників, котрі працювали на підприємствах. Однією з найвідоміших робіт став нарис історії Дніпровського заводу «Огонь Прометея», підготовлений до друку в 1969 р. видавництвом «Промінь», де історія підприємства розглядалася в контексті історії міста [29]. Попри концептуальні помилки, викликані марксистсько-ленінським підходом, наявність неперевіреної інформації, книга стала етапом у формуванні повсякденної історичної свідомості мешканців міста Дніпродзержинська.

Наукова історіографія представлена нарисом «Дніпродзержинськ» у двох редакціях 1969 р. і 1977 р. тому «Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область» [11, с. 230–255; 13, с. 222–247]. Над виданням кілька років працювали науковці, вчителі та краєзнавці, зібравши багатий фактологічний матеріал з історії краю. Під час

підготовки до друку багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» обговорювалося безліч методичних питань, уточнювалися дані заснування населених пунктів. Досить влучно охарактеризувала видання відомий історик Я. Верменич, яка писала, що «у традиційні краєзнавчі рамки обраний редколегією напрям не вкладався, але до усвідомлення специфічності історико-регіонального знання історичній науці ще належало дорости. Тому у методологічному відношенні досвід величезної за обсягом і складом учасників роботи виявився менш продуктивним, ніж очікувалося. Написані за класичними радянськими канонами нариси про міста і села виявилися безбарвними, позбавленими „подиху життя“, надмірно перевантаженими відомостями щодо діяльності партійних і комсомольських організацій» [9, с. 137].

Застосування панівної в ті часи марксистсько-ленінської методології не дозволило об'єктивно висвітлити й історію Кам'янського – Дніпродзержинська: ігнорувалося багато фактів, подій, персоналій. З точки зору достовірності, повноти включення до видання інформації, а також об'єктивного трактування подій, явищ і осіб праця викликає багато зауважень, проте значення її полягає в приверненні уваги широкої громадськості до історії свого краю.

Незважаючи на вказані недоліки, важливість третього етапу полягає у накопиченні фактологічного матеріалу з історії міста, насамперед, у науково-популярній та науковій літературі. Так, відомий історик В. М. Кабузан, який досконало вивчав процеси заселення Південної України та заснування населених пунктів, зосередившись на заснуванні великих поселень Кодацької паланки, визначив дані заснування Романкового (з XVII ст.), Карнаухівки (Карноухівки) (з 1738 р.) і Тритузного (1740) [18, с. 80], які залишаються актуальними до наших днів.

Нарешті, останній етап вивчення ранньої історії міста охоплює кінець 1980-х – початок XXI ст. Посилення загального інтересу до історії краю знайшло втілення у збільшенні кількості матеріалів, що стосуються Дніпродзержинська. Починаючи від кінця 1980-х рр., на сторінках періодичної преси з'являються аматорські краєзнавчі публікації, науковий рівень яких був досить неоднозначним. Серед авторів досить великий відсоток становлять аматори, які мають поверхнєве уявлення про методи історичного дослідження, хибують певною апологетикою, неточністю, відсутністю концептуальності та системності, ідеологізацією дореволюційного минулого. Взагалі на рівні Дніпродзержинська краєзнавство не сформувалося як

окрема дисципліна історичного пізнання. Дослідження історичного минулого краю, здійснювані насамперед силами місцевого населення, повинні складатися, за визначенням Я. Верменич, не тільки «...з накопичення фактів, що стосується об'єкта дослідження», але й «виявлення їхньої специфіки, зумовленої регіональними особливостями, визначення місця й ролі локальних подій у загальному перебігу історичного процесу, простеження певних закономірностей діалектики загального і особливого» [9, с. 137].

Переосмислення історії краю, що почалося під час перебудовчих процесів, активізувалося з набуттям Україною незалежності. На сторінках періодичної преси з'являються історико-краєзнавчі спецвипуски, в яких чільне місце посіли публікації працівників Музею історії Дніпродзержинська Л. А. Кравцової, О. М. Самойленко, В. М. Дзюби, краєзнавців Ф. Ф. Сокурєнка, М. І. Літошка, письменника М. Чабана та інших. У своїх дописах автори статей зверталися до козацької доби, висвітлюючи процеси заселення краю, побут, заняття та вірування запорозьких козаків – мешканців слобід Романкове, Кам'янське, Тритузне, Карнаухівка [19; 20; 21]. Активізація досліджень поєднувалася з появою численних часописів, збірок наукових праць, на сторінках яких публікуються матеріали з історії міста, а також окремих видань з історії підприємств [2; 7; 21; 27; 28; 31; 34].

У 1992 р. на правах рукопису вийшла книга Миколи Судака «Как их делали врагами», в якій висвітлено сталінські репресії 1936–1938 рр. на місцевому матеріалі [35]. Підготовлене на основі архівних джерел дослідження не втрачає актуальності до нашого часу. Особливу цінність становить список мешканців Дніпродзержинська – жертв політичних репресій, опублікований у додатку.

У 2000 р. інтерес до історичного минулого краю набув додаткового імпульсу у зв'язку з відзначенням 250-річного ювілею Кам'янського – Дніпродзержинська. В цей час з'явилися дискусійні публікації з проблеми літочислення міста. Побачили світ ювілейні видання довідково-краєзнавчого характеру, на сторінках яких опубліковані історико-краєзнавчі нариси з історії міста [15; 40].

Дослідницькі пошуки початку ХХІ ст. втілилися в низці праць науково-популярного характеру стосовно різних сфер розвитку міста. Це, зокрема, праця з церковної історії Н. М. Буланової «Земні силуети віри», надрукована в 2000 р. [5]. У ній висвітлена історія храмів різних конфесій у межах сучасного Дніпродзержинська упродовж ХVІІІ–ХХ ст., а також особливості вірувань, звичаїв та

обрядів мешканців цієї території. У 2004 р. побачила світ друга книга автора цієї публікації «Седые берега судьбы», в якій висвітлена історія підприємства ВАТ «Дніпроцемент» у контексті історії Дніпродзержинська [8].

У 2004 р. вийшла книга відомого краєзнавця, журналіста, письменника М. Чабана «Мандрівки старим Кам'янським» [41]. У ній висвітлені різні аспекти життя кам'янської громади початку XX ст. Багато уваги приділено видатним діячам минулого, біографії яких пов'язані саме з Кам'янським: художнику Роберту Лісовському, директору місцевої гімназії Дмитру Сигаревичу та ін. У праці широко використані архівні матеріали, публікації старої кам'янської й катеринославської преси, інших видань. Автор переконливо довів, що Кам'янське хоч і здобуло статус міста лише у 1917 р., але безпосередньо сформувалося як цікавий культурний центр набагато раніше.

Своєрідним історіографічним проривом стало дослідження «Дух ушедшей эпохи», підготовлене світлої пам'яті Л. Г. Яценко, яке було продовжене, допрацьоване й науково оформлене місцевим краєзнавцем О. Ю. Слонівським [45]. Автори поставили собі за мету зафіксувати й відтворити факти, події, явища з життя Дніпродзержинська на одному з найтрагічніших етапів історії радянського періоду 1917–1953 рр. Видання відзначається ґрунтовністю джерельної бази, яка складається з масиву різноманітних опублікованих і неопублікованих матеріалів, а саме: архівних документів, періодики, спогадів учасників подій, а також загальноісторичних та краєзнавчих праць з порушеної теми. Історико-пізнавальну цінність книги безперечно підвищують численні публікації документів та фотографій.

Суттєвим недоліком дослідження можна вважати превалювання суб'єктивного підходу до висвітлення подій, коли наукові висновки не впливають із всебічного аналізу матеріалу, а емоційно визначені авторами. Не зовсім зрозумілий і жанр видання: побудоване на архівних джерелах та спогадах, воно доповнене художніми малюнками, які, на думку авторів, повинні були посилити його емоційний вплив. Але при цьому не ставиться крапка в науковому осмисленні певного етапу історії міста, а надається імпульс для подальших досліджень.

На жаль, суб'єктивний підхід характерний також для наступного історико-краєзнавчого дослідження, підготовленого О. Ю. Слонівським – «Ігнатій Ясюкович. Ім'я в історії» [33]. У цьому виданні

здійснена одна з перших спроб відтворити історію Кам'янського кінця XIX – початку XX ст. через призму життя та діяльності відомого інженера та менеджера, директора Дніпровського заводу Ігнатія Ігнатійовича Ясюковича. Автором проведена велика евристична робота, зібрано багатий фактичний матеріал, що надав можливість висвітлити дуже важливий етап в історії міста. Але визначені заздалегідь ідеологічні позиції, однобічне та упереджене трактування фактів, апологетика діяльності головної діючої особи книги, безперечно, знижують наукову цінність праці.

У 2009 р. вийшла друком збірка науково-популярних нарисів «Кам'янські етюди в стилі ретро» автора цієї статті [6]. У ній на основі маловідомих документальних та оповідних джерел висвітлено сторінки історії Кам'янського – Дніпродзержинська та прилеглих територій середини XVII – початку XX ст. Разом з соціально-економічною історією та політичним життям велика увага приділена повсякденному побуту його мешканців.

Трагедія 1932–1933 рр. на території Кам'янського і Кам'янського району розкривається у збірці наукових статей «Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії», виданій у 2008 р. [42]. Вона містить дослідження істориків, публікації архівних документів, оповідні джерела. Регіональний вимір голодомору відображують виявлені в архівах списки осіб, померлих від голоду в цей період.

Історіографічний огляд засвідчує фрагментарне вивчення історичного минулого міста XVIII–XIX ст. та відсутність узагальнюючого наукового дослідження з історії Кам'янського – Дніпродзержинська. На наш погляд, досить довго залишатиметься актуальним заповнення окремих лакун з історії міста. Маються на увазі сторінки історії Кам'янського – Дніпродзержинська, пов'язані з індустріалізацією кінця XIX ст., визвольними змаганнями 1917–1920 рр., подальшим періодом 1930-х рр., коли місто виросло у значний промисловий центр Придніпровського краю. Дискусійно також виглядає на сьогоднішній день історія підпільної організації, яка діяла в Дніпродзержинську під час німецької окупації 1941–1943 рр., тощо.

Усвідомлення цього дозволяє розглянути деякі перспективи дослідження відповідної проблематики. Зокрема, це наповнення міської історії персоналіями різного рівня, які зробили вагомий внесок у розвиток міста. Потрібно спрямувати зусилля місцевих науковців на вивчення життя спільноти людей у конкретний історичний період, в їх органічному оточенні, у контексті соціально-

економічних та культурно-історичних умов. У цьому плані великого значення набуває вивчення усної історії. Проблемним постає завдання із запобігання некритичному використанню недостовірної, перекрученої інформації, введеної до наукового обігу краєзнавцями, які за визначенням не мають обов'язково бути кваліфікованими фахівцями. Натомість завдання історика-регіоналіста – осмислити історію міста як мікрорівновесності і на цій основі – історію регіону «як певної цілісності, що базується на однорідності соціонормативної і політичної культури, спільності ціннісних уподобань» [9, с. 142].

Бібліографічні посилання

1. **Анчишин В.** Завод комуністичної праці / В. Анчишин, Г. Ніколенко. – Д., 1960.
2. **Базарянинов В.** Дзержинка: годы и судьбы : очерки истории ДМКД / В. Базарянинов. – Д., 1999.
3. **Базарянинов В.** Предсказание: историко-публицистический очерк / В. Базарянинов, Н. Цыганок. – Д., 1979.
4. **Бочарова С.** Дніпродзержинськ : [путівник-довідник] / С. Бочарова, Т. Харибіна. – Д., 1974.
5. **Буланова Н.** Земні силуети віри: історія церков Кам'янського – Дніпродзержинська : іст. нарис / Н. Буланова. – Д., 2000.
6. **Буланова Н.** Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. Буланова. – Д., 2009.
7. **Буланова Н. М.** Невідомі сторінки в історії Кам'янського: за матеріалами Російського історичного архіву м. Санкт-Петербург / Н. М. Буланова // Скарби музеїв : матеріали обласної наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. – Д., 2005. – С. 56–63.
8. **Буланова Н.** Седые берега судьбы: очерки истории ОАО «Днепроцелмент»: 1934–2004 / Н. Буланова. – Д., 2004.
9. **Верменич Я. В.** Суб'єктивні межі й об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 129–144.
10. **Город пламенных зорь : [фотоальбом]** / [сост. Ю. Донской ; авт. текста Ю. Пономаренко]. – М., 1976.
11. **Днепродзержинск** / К. М. Гибало, В. Е. Малюк, К. В. Максименко [та ін.] // История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. : Днепропетровская область / редкол. тома: И. В. Васильев (пред.), П. Л. Варгачук, А. Ф. Ватченко [и др.]. – К., 1977. – С. 230–255.
12. **Днепродзержинск – наш город** / [сост.: И. Минькович, Ш. Тульчинский ; под ред. О. Гришина]. – Днепродзержинск, 1936.
13. **Дніпродзержинськ** / К. М. Гибало, Т. Т. Коцюбинський, В. Є. Малюк, Я. С. Фомкін // Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. : Дніпропе-

- тровська область / редкол. тому: А. Я. Пашенко (голова), П. Л. Варгачук, І. В. Васильєв [та ін.]. – К., 1969. – С. 222–247.
14. Дніпродзержинськ : [довідник-путівник] / [упоряд.: В. Малюк, М. Ханіаснібо, В. Чумаченко]. – Д., 1960.
15. Дніпродзержинськ: 250 років / [редкол.: В. Я. Швец, В. К. Базарянінов, Н. О. Циганок]. – Д., 2000.
16. Завод имени Дзержинского : [очерки] / [сост.: М. И. Аронский, Г. Б. Исерсон, Н. И. Начальный и др.]. – Днепродзержинск, 1939.
17. **Коцюбинський Т.** Жовтнем народжений : [нарис] / Т. Коцюбинський. – Д., 1969.
18. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1859) / В. М. Кабузан. – М., 1976.
19. **Кравцова Л. А.** До революції / Л. А. Кравцова // Дзержинець. – 1988. – 11–12 верес. (№ 175–176).
20. **Кравцова Л.** З історії Кам'янського / Л. А. Кравцова // Дзержинець. – 1989. – 11 берез.
21. **Кудинов В.** «ДнепроАзот»: летопись борьбы и свершений (1938–2003) : краткий очерк истории ОАО «ДнепроАзот» / В. Кудинов. – Днепродзержинск, 2003.
22. **Кузовов Ю.** Приднепровский химический завод : [ист. очерк] / Ю. Кузовов. – Днепродзержинск, 2001.
23. **Малюк В.** Борьба за установление Советской власти в Каменском / В. Малюк. – Д., 1958.
24. **Малюк В.** Молодость старого завода : очерк истории Днепровского металлургического завода имени Дзержинского / В. Малюк. – Д., 1960.
25. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером Генерального штаба капитаном В. Павлович. – СПб., 1862.
26. Місто над Дніпром / редкол.: С. Смірнов, О. Велика, В. Карпукін. – Дніпродзержинськ, 1944.
27. **Мирончук В. Д.** К истории Каменской женской гимназии / В. Д. Мирончук, Т. А. Чуднова // Наддніпрянський іст.-краєзн. зб. – Д., 1998. – С. 282–284.
28. **Набоков А.** Следуйте за нами: страницы истории физкультурного и спортивного движения в г. Днепродзержинске : [очерки] / А. Набоков. – Днепродзержинск, 2002.
29. Огонь Прометея : очерки истории завода имени Дзержинского. – Днепропетровск, 1969.
30. Описание Днепровского завода Южно-Русского Днепровского металлургического общества. – Варшава, 1908.
31. **Пискун Н.** Горячий кокс : краткий очерк истории Баглейского коксохимического завода / Н. Пискун, И. Пидгурский. – Д., 1993.

32. По Екатерининской железной дороге: выпуск I: введение и часть первая: издание управления Екатерининской железной дороги / [сост.: А. Н. Лисовский (ред.), М. А. Воропаев, В. И. Нечволодов, Г. Г. Берс]. – Екатеринослав, 1903.
33. **Слоневский А.** Игнатий Ясюкович. Имя в истории / А. Ю. Слоневский. – Д., 2009.
34. **Судак М.** Азотчики Приднепровья : [краткий очерк истории Днепро-дзержинского производственного объединения «Азот»] / М. Судак. – Д., 1988.
35. **Судак М.** Как их делали врагами / М. Судак. – Днепродзержинск, 1992.
36. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Леонтиевича Коржа. – [Репринтное издание]. – Д., 1991.
37. **Феодосий (Макаревский).** Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. / Феодосий (Макаревский). – Екатеринослав, 1880. – Вып. 1–2.
38. **Фомкин А.** Прометей : [ист.-краевед. очерк] / А. Фомкин. – Д., 1963.
39. **Фомкін Я.** Суворі роки / Я. Фомкін. – Д., 1959.
40. **Циганок Н.** Дніпродзержинську – 250 : [іст.-краєзн. довід.] / Н. А. Циганок. – Д., 2000.
41. **Чабан М.** Мандрівки старим Кам'янським : [докум. вид.] / М. Чабан. – Д., 2004.
42. Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії 1932–1933 рр. : наук. вид. / [упоряд.: Н. М. Буланова, О. Ф. Нікілев]. – Д., 2008.
43. **Яворницький Д.** Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д. И. Яворницький. – К., 1995.
44. **Яворницький Д.** Історія запорозьких козаків. У 3 т. Т. 1 / Д. І. Яворницький. – Л., 1990.
45. **Яценко Л.** Дух ушедшей эпохи: Каменское – Днепродзержинск: 1917–1953 годы : [воспоминания, очерки, документы] / Л. Г. Яценко, О. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 03.12.2010 р.

УДК 94 (477.5) «1700/1775»

В. В. Грибовський

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

**ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕТИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК
ЗАПОРОЗЬКОГО ЗИМІВНИКА З ЕКОНОМІКОЮ
ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ НОМАДІВ XVI–XVIII ст.**

Подано співставлення запорозького зимівника з кочівницьким зимівником-кишлом, простежується еволюція традиційної економіки запорозького козацтва в умовах стабілізації кордонів на українському степовому порубіжжі XVIII ст.

Ключові слова: зимівник, запорозьке козацтво, ногайці, кочівництво.

Представлено сопоставление запорожского зимовника с кочевническим зимовником-кишлом, прослеживается эволюция традиционной экономики запорожского казачества в условиях стабилизации границ на украинском степном порубежье XVIII в.

Ключевые слова: зимовник, запорожское казачество, ногайцы, кочевничество.

The paper presents a comparison of zaporozhian zymivnyk with the nomadic kishlaw, traces the evolution of the traditional economy of Zaporozhian Cossacks in stabilizing the border in the Ukrainian steppe frontier during the eighteenth century.

Key words: zymivnyk, Zaporozhian Cossacks, Nogai, nomadism.

Дослідження історії запорозького козацтва до цього часу перебуває під впливом тієї моделі історіописання, що склалася за доби українського національного відродження, тобто у другій половині XIX – на початку XX ст. Національний наратив відвів козацтву роль не лише військової сили, що охороняла життєвий простір нації, але й головного державотворчого елементу, котрий визначив демократичний характер її соціально-політичної організації. Таким чином виходило, що програма конструювання нації на принципах народного суверенітету, демократії й правової рівності – цих наріжних ідей, з якими протягом «довгого дев'ятнадцятого століття» асоціювався прогрес, – спрямовувалася в минуле, і уявлене в такий спосіб минуле виступало в ролі легітимізатора сучасності, тобто

часу самоствердження нації. Відтак характеристики доби творення націй адресувалися донаціональній епосі: січовий майдан розглядався як осердя демократизму, Військо Запорозьке – як республіка з власним парламентом – козацькою радою, «Конституція» Пилипа Орлика – як чи не початок європейського конституціоналізму, а запорозький зимівник – як ринкове господарство на кшталт капіталістичного ранчо.

Зазначене не має в ґрунті своєї думки нігіляцію здобутків багатьох на славі імена історіографії історії запорозького козацтва. Навпаки, воно є спробою констатації завершення певного циклу в історіографічному процесі й означенням потреби створення нового теоретичного інструментарію, відповідного сучасному обсягові введення джерел до наукового обігу. Дослідження Д. І. Багалія [7; 8], В. О. Голобуцького [17; 18], А. В. Бойка [10], О. Л. Олійника [23; 24] створили основу для розгляду козацького зимівника як базового елементу економіки запорозького козацтва та окреслили його величезне значення в українській колонізації причорноморського степу. Однак осторонь дослідницької уваги лишалося питання про те, наскільки пов'язаний запорозький зимівник з традиційним кочівницьким зимівником (*кишла*), що становив важливий елемент господарства кочових сусідів запорожців – ногайців.

А. А. Шенников, вірогідно, першим поставив питання про наявність такого зв'язку. На його думку, еволюція житла кочових ногайців пройшла від *отюй* (інша вимова – *оав*), тобто нерозбірної юрти, що перевозилася на гарбі, до стаціонарної двокамерної будівлі. У місцях зимівки ногайці приставляли юрту-отюй до стаціонарного будинку, де утримувалася худоба (маємо уточнити: молодняк, решта перебувала на підніжному кормі). З часом, як припускає Шенников, ногайське житло стало двокамерним: отюй перетворився на кухню-сіни, в якій від колишньої юрти залишилося розміщення вогнища посередині, а колишня кошара для худоби трансформувалася в житлове приміщення, суміжне з сінями. Прикмету типової кочівницької садиби, за Шенниковим, становила хлібопекарська піч, розташована поза будинком. «Кінець цієї еволюції, – пише дослідник, – ясно проглядається у ... запорожців, котрі ... були теж напівкочовиками з господарством, схожим на ногайське» [29, с. 54–61, 63–64]. У запорозькому зимівнику центральним елементом був курінь, що теж, як переконує Шенников, становив двокамерну будівлю і складався з прохідної кухні-сіней з вогнищем посередині і спальні з нехлібопекарською піччю [29, с. 64]. Утім,

Шенников припускає можливість існування паралельної лінії еволюції степового житла: від юрти-отюй через землянку чи напівземлянку до стаціонарного житла [29, с. 65].

Запорозькі напівземлянки та наземні будинки мали дерев'яний каркас, обплетений чимось на кшталт вербового гілля чи лози й обмазаний глиною чи кіз'яком, зверху вкривалися очеретом чи солом'ю [23, с. 89–92]. Це типова турлучна будівля, поширена по всьому євразійському степу та суміжних з ним районах, включаючи й українські. У першій половині XIX ст. у Херсонській губернії плетеневі (турлучні) будівлі були поширені у північних повітах, на півдні ж каркасну основу робили з очерету. Проте в той час уже почали переважати селянські лампачеві хати [13, с. 110–111]. На думку Ф. Вовка, звичай білити хату без залежності від матеріалу її будівництва, поєднує українців не тільки з південними та частково західними слов'янами, але й кавказькими черкесами, саклі яких «і своєю формою, і способом будування та традиційним біленням їх, – нагадують українські хати» [12, с. 117]. Тобто можна відстежувати аналоги українського житла степового регіону на просторі значно більшому, ніж той, що займали ногайці. Та, власне, цей тип житла поширений не лише в Степовій Україні, але й у смузі лісостепу [12, с. 98–100].

На наш погляд, виглядає не безсумнівною теза А. Шенникова про те, що причорноморські ногайці мали отюй за основне житло і не використовували розбірну юрту-терме, як більшість євразійських кочовиків. З іншого боку, не переконує й твердження про запозичення південними українцями зазначеного типу будівлі саме від ногайців, котрі побудували описані Шенниковим стаціонарні споруди лише на початку XIX ст., причому внаслідок активного впровадження російським урядом седентаризаційної політики.

«Ногайцы все вообще не имеют у себя постоянных жилищ. Кочевья или будки свои со всем семейством и имуществом своим переносят с одного места на другое, куда их или работа в обделывании полей, или обильнейшая пастба для скота призывает. Имеют непременно свои зимовники, куда на зиму в глубокую уже осень съезжаются, приготовив там за времянно топливо и некоторые весьма в малом количестве на случай крайности для скота сена. Зимовники их в том единственно заключаются, что каждое семейство, или по их названию казан, отделяется небольшим окопом. Впрочем во все времена защищаются от непогод и холода в одних и тех же будках», – писав у 1805 р. Таврійський цивільний губернатор Д. Б. Мертваго [1, арк. 81–81 зв.].

Причому будинки, споруджені на початку XIX ст. російським урядом для оселених біля р. Молочної ногайців, були не турлучними, а саманними. Турлук був не єдиним типом будівлі євразійських кочовиків; були широко представлені й інші типи, відповідно – й матеріали будівництва. Наприклад, казахи будували свої зимівники з різних матеріалів; їхніми будинками були напівземлянки, що мали вхід в основну кімнату через меншу кімнату. У гористому південно-східному Казахстані їх споруджували з обробленого каміння, самі ж зимівники розташовувалися у місцях, що добре захищали худобу взимку – ліс, гірські ущелини тощо. Для деяких казахстанських регіонів були характерні стаціонарні юртоподібні житла, поєднані з чотирикутною кімнатою, хоч траплялися й однокамерні юртоподібні будинки [19, с. 393, 398–399].

Тож, вочевидь, справді можна вести мову про запозичення давньої степової архітектури вихідцями з української лісової та лісостепової смуг, але це запозичення стосувалося доногайського часу і мало своїм вихідним пунктом матеріальну культуру попередніх тюркських кочових народів; ногайці ж є її пізніми представниками, що мігрували до причорноморських степів у XVI – на початку XVIII ст. У польових записах, зроблених у серпні 2007 р. у селищі Петриківка Дніпропетровської області, авторів цієї статті випала нагода зафіксувати позначення родинної садиби як «кишлища» (наприклад, кишлище Клименків, Панків, інше). Це не що інше, як похідне від тюркського слова *кишло* – зимівник (ногайською мовою кишлау / кислав – зимівник, місце перебування кочового колективу взимку, яйлау – місце випасу худоби влітку). У селі Гречаному Петриківського району до цього часу збереглися зразки давньої української степової архітектури. Однією з її прикмет є описана Шенниковим двокамерність житла й розташування хлібопекарської печі поза житлом. У с. Шолохове Нікопольського району місцеві мешканці називали турлучні будівлі «запорозькими», протиставляючи їм лампачеві як «селянські», тобто пізніші [14, с. 165–168].

Навряд чи доречно розглядати степовий простір кінця XV – впродовж XVI ст. (себто в ранній період українського козацтва) як буквально «Дике Поле», тобто порожню на вміст сталих соціокультурних укладів і впорядкованого господарського життя територію. Не була вона й «коридором, у якому гуляли етнічні та культурні протяги», як про це пише, зокрема, Марина Риболова [26, с. 43]. Навпаки, у ньому існували стійкі структури, створені кочівницькими спільнотами, котрі впродовж тисячоліть випрацьовували опти-

мальні форми адаптації до євразійського степу, так само як і до наявного в ньому розмаїття кордонів, з притаманними їм війною та здобичництвом. Землеробське населення лісової та лісостепової зони не мало подібної номадам акумуляції досвіду життя в степу, то ж і мусило так чи інакше запозичувати його мірою свого колонізаційного просування в степ.

Російський дослідник М. Ю. Зенченко слушно заперечив висунути ще М. М. Покровським тезу про народну колонізацію, в авангарді якої рухалося «вільне козацтво»; цей самий дослідник висловив сумнів щодо можливості «саморозвитку селянського господарства в степовій смузі», покликаючись на його низьку продуктивність навіть в умовах російського чорнозем'я наприкінці XIX ст. М. Зенченко наголосив на тому, що селянинові для успішного започаткування господарства на віддаленому від зони землеробської осілості степовому терені слід було мати значні матеріальні ресурси. Їх можна було отримати, якщо «закластися» за монастирем чи великим вотчинним господарством, у рідкісному випадку – коли їх вистачало без того, – здійснити повний «звіз» свого рухомого майна. Однак цьому протидіяла кріпосницька держава. А ще існував чинник безпеки, що перешкоджав створенню селянських господарств степу, де було повно здобичницьких ватаг [20, с. 70–71]. Наведемо прикметне висловлювання цього автора мовою оригіналу: «Классическая схема народной колонизации, созданная М. Н. Покровским, – крадущийся на юг в ночной тиши мужик с топором – хороша только на бумаге. Почему никто не задался вопросом – а что он с этим топором будет делать в степи, где нет деревьев?» [20, с. 14].

Для започаткування селянських господарств у степу існувало ще й обмеження суто технічного характеру: обробка великих площ чорноземних ґрунтів потребувала на використання важкого залізного плуга, володіння яким не було під силу багатьом селянським господарствам аж до початку XX ст. Рільництво у невеликих обсягах здавна існувало в степу; ним займалися деякі кочовики, що з тієї чи іншої причини втрачали спроможність до кочування або поєднували кочування із землеробством, виорюючи примітивною сохою невелику ділянку землі біля своїх зимівників-кишел. Причому вирощували не лише городину, але й зернові культури, які майже у повному обсязі йшли на зовнішні ринки. Утім обсяги кочівницького землеробства помітно поступалися скотарству як заняттю переважної більшості населення степу. Кочівницьке скотарство, за висновком А. М. Хазанова, «розвивалося і функціонувало у першу чергу

там, де воно мало господарські переваги над усіма іншими родами й видами господарської діяльності», – аж до початку XX ст. «Навіть у наші дні, – пише вчений, – у багатьох областях землеробство дає менший економічний ефект, ніж екстенсивне скотарство», котре в аридній зоні є менш працемістким і більш вигідним [28, с. 56].

Таким чином, найбільш оптимальним засобом адаптації вихідців із землеробського лісу та лісостепу до умов степу могли бути кочівницькі первні, які переймалися через козакування. Принаймні колишні землероби мусили користуватися соціокультурним набутком номадів, прилаштовуючи його до власного соціального досвіду. Звісно, віднайдення кочівницьких первнів, сприйнятих українськими козаками і адаптованих до їхнього попереднього соціального досвіду, з огляду на головні акценти даного дослідження, не може бути ані повним, ані забезпеченим належною доказовістю; для цього потрібні окремі праці великого формату. То ж ми задовольняємося лише деякими штрихами, сподіваючись, що пізніші дослідження створять більш надійний емпіричний ґрунт для глибшої концептуалізації.

Засвоєння українськими козаками певних елементів кочівницької культури засвідчується хоча б тим, що запорожці самі називали своє господарювання кочуванням: «...Де кому охота припаде, там і сіда... Комай собі землянку, заводь худобину яку та й кочуй», – розповідав Іван Розсолода [31, с. 502]; «Худоба в степах літо й зиму кочувала», – згадував Микита Корж [27, с. 240]. Те саме стосувалося й вихідців з інших землеробських суспільств, що загосподарювали степ: «Кочующей на речке Свинной молдавской области села Косныци житель молдава[н] Лукьян Браило, с рогатым скотом и лошадми», – зазначили писарі Чорноморського Коша під час перепису населення, що мешкало поблизу Слободзеї [2, арк. 3]. Цілорічне утримання худоби на підніжному кормі є прямою ознакою кочового скотарства, що не передбачає розміщення всього поголів'я взимку в спеціальних приміщеннях і його кормління заготовленим сіном, а також характеризується періодичною зміною пасовищ протягом усього або більшої частини року. Кочове скотарство у чистому вигляді зустрічається рідко. Господарство кочовиків євразійського степу класифікується як напівкочове скотарство: в межах певної спільноти більша частина населення була задіяна в кочуванні, менша – в землеробстві [28, с. 88–89]. Для напівкочового скотарства причорноморських номадів (передусім ногайців) характерна наявність більш-менш сталих маршрутів кочівок, на яких визначалися пункти літкового випасу

худоби (яйлау) і облаштовувалися місця для перебування всього кочового колективу й худоби взимку (кишлау).

Скотарське господарство південних українців, вочевидь, увібрало найбільше запозичень від кочівницького світу. Слово «чабан» у запорожців, так само як і у тюркомовних сусідів, не тільки вказувало на різновид занять, але й позначало соціальний неprestиж: «То не козак, хто за звичаєм не чинить, і мали його за несправного *пастуха*» [27, с. 239] (для порівняння: побічні лінії династії Гіраїв мали назву Чобан-Гірай). Чабанська гарба з плетеним очеретяним дахом або цілою дерев'яною будкою [12, с. 48, 90] є прямим відповідником ногайського отью (отав). Цікаві результати можна отримати від співставлення механізмів розподілу угідь між запорозькими куреннями з визначенням місць кочування поміж ногайськими аулами, що однаково відбувалися на радах перед початком річного господарського циклу, однак це є темою окремого дослідження. Утім маємо достатньо підстав для висновку, що господарство запорожців могло бути тільки почасти кочовим (точніше, почасти напівкочовим) і узгодженим з економічним досвідом землеробського світу. Найбільшу відміну запорозького господарства від кочівницького становив риболовецький промисел, який у номадів майже ніколи не мав помітного розвитку.

Гарний матеріал, що може служити для нашого дослідження за порівняльним, зібрав у 1927 р. В. П'ятницький щодо ногайців-карагашів, які мешкають у низинах Волги: «Здавалося..., живучи біля вод, багатих на рибу, карагач повинен мати хороший стіл. Насправді ж він харчується бідно. „Рибу на казан ми не ловимо“, – кажуть карагачі». Вони займалися рибним промислом як на Волзі, так і на Каспію, причому для них це був найбільш дійовий спосіб отримання грошей, оскільки товарність їхнього напівкочового скотарства була вкрай низькою. Але, як свідчив П'ятницький, «до цього промислу карагач особливої симпатії не відчуває». Цікава ще одна прикмета: «...Утворивши артіль, кілька домогосподарів кооперуються і беруть у кредит невід. Частина вилову йде за користування снастю, а друга здається за готівку» [25, с. 157].

Рибний промисел карагашів може бути співставлений із землеробством інших кочових народів, продукти якого майже повністю продавалися поза своїм колективом. Кочовики не розглядали ці обидва заняття як «нормальні», натомість вважали їх вимушеними й тимчасовими; справді «нормальним» було лише кочування. Вірогідно, практику створення риболовецьких артілей і оренду сітей карагашів

ші запозичили від російського населення Поволжя, зокрема козаків; можна припускати, що подібні запозичення робили й інші кочовики, котрі опинилися в схожих умовах. Проте саме він, а не скотарство, був головною економічною підвалиною українського козацтва, що сформувалося на основі переважно риболовецьких ухадницьких ватаг. То ж можна вести мову про більший або менший обсяг засвоєння елементів кочівництва вихідцями із землеробської ойкумени, а не про набуття ними повної totoжності з кочовиками. Проте навіть ці засвоєні українськими козаками фрагменти іншої культури визначали їхню окремішність стосовно свого гінтерланду і схожість зі спільнотами, розташованими по інший бік степового порубіжжя.

Як уже зазначалося, у номадів зимівники були важливим елементом кочування. То ж, говорячи про запорозькі зимівники, слід зважати на функції, що були притаманні кочівницькому кишлу-зимівнику, де номадний колектив перебував узимку і де менша його частина (зайнята землеробством) залишалася протягом усього року. Власне у таких місцях кочовики споруджували стаціонарні будівлі й використовували їх упродовж тривалого часу. Кочівницький зимівник складався з «групи більш-менш облаштованих житлових і господарських будівель, побудованих головним чином з саманної цегли, для огорожі дворів слугував здебільшого бур'ян; іноді – садибне місце і „база“ для худоби, просто обкопана канавою, в якій нечистоти складені у вигляді валу з одного боку і слугують за тин або огорожу» [30, с. 413]. Огорожі утворювали чотирикутні загои – курен кора, в одному з кутків відділялося місце для телят – шетен, відокремлене від загону для дійних корів. Проте часто загои не створювалися, і худоба утримувалася протягом зими у балках [21, с. 73]. М. О. Риблова описує подібне функціональне призначення зимівників донських козаків – краще висвітлених джерелами, ніж їх запорозькі аналоги: «Зимівниками на Дону називали тимчасові поселення, в яких козаки тільки зимували (нерідко разом з худобою), влітку ж вони полишалися порожніми». «Мірою переходу до осілого життя, – продовжує дослідниця, – зимовні станиці перетворювалися на укріплені поселення – городки» [26, с. 56].

А. Хазанов переконливо показав, що кочівницьке господарство в жодному разі не було орієнтованим на отримання капіталістичного прибутку, а відтак у ньому не існувало налаштування на необмежену акумуляцію матеріальних ресурсів: «власників худоби, настільки багатих, щоб вони [ставали] нездатними впоратися зі своєю худобою ... [було] не так уже й багато, у будь-якому разі менше, ніж

бідняків» [28, с. 268]. У малозалюдненому степу важко організувати централізоване накопичення матеріальних ресурсів, навіть якщо це виправдовувалося потребою створення громадського страхового фонду: надмірне скупчення худоби (основного майна кочовиків) спричиняло перевипас пасовищ і руйнування кормових ресурсів степу. Через це випрацьовувалися різні форми редистрибуції надлишків: калим, хабар, банкети й святкування та багато іншого, що включалося в систему реципрокції, котра, власне, і мала функції страхового фонду. За А. Хазановим, кочівницьке господарство – виключно натуральне, спрямоване на задоволення прямих потреб, саме цим воно відрізняється від сучасного фермерського, капіталістичного ранчо, орієнтованого на прибуток; хоча кочівництво інколи буває значною мірою орієнтоване на обмін [28, с. 85].

Зазначена прикмета кочівницького господарства цілком відповідала натуральному характеру козацького зимівника, що вповні витримувався до того часу, як стабілізація кордонів (XVIII ст.) на українському степовому порубіжжі принесла в цей регіон принципово нову економічну ситуацію. В. Брехуненко цілком доречно зауважив, що «освоєння Степового Кордону Європи не стало джерелом накопичення ресурсів, хоча б наближено порівняльних з прибутками від опанування Нового Світу... Існують підстави вмотивовано стверджувати про відсутність безпосереднього трансформаційного тиску на український та московський соціуми з боку властиво чинника економічної експлуатації Кордону» [9, с. 33].

Мабуть, жоден родовитий вихідець з українського гінтерланду не зробив у Дикому Полі статку більшого, ніж це було можливим на гінтерланді; простолюд, вочевидь, отримував істотніший матеріальний зиск від степових промислів. Козакування русько-литовської знаті, як і аристократичне полювання, у своїй видатковій частині мало явно більший грошовий вираз, ніж у прибутковій, куди слід віднести вартість трофеїв. Сенс як першого, так і другого зовсім не орієнтувався на матеріальний зиск, а полягав у здобутті соціального престижу, яким підтримувалися наявні й досягалися нові суспільні ранги. Матеріальні здобутки, отримувані на «татарських полях», були неспівставно малими, порівняно з величиною репутційного капіталу, що міг конвертуватися в соціальні ранги, визнані на гінтерланді.

В умовах існування кордону фронтирного типу запорозький зимівник у жодному разі не міг перетворитися на підприємство, орієнтоване на здобуття прибутку; він залишався натуральним госпо-

дарством, що забезпечувало (причому далеко не у повній мірі) лише безпосередні потреби його власника. Підвіз хліба з Гетьманщини на Січ і отримання продуктів землеробства (зерно, борошно, крупи) в якості царського жалування до середини XVIII ст. мало життєво важливе значення для Запорозжя. Лише з виникненням кордонів лінійного типу і появою безпосередньо на Запорозжі поселень сільського типу докорінно змінило ситуацію; власне лише з цього моменту можна говорити про те, що запорозький зимівник перетворюється на товарне господарство, пов'язане з зовнішніми ринками. Проте це вже були явища останніх десятиліть існування Запорозької Січі, котрі засвідчували трансформацію економічного устрою Запорозжя, але аж ніяк не його традиційний стан.

Стабілізація кордонів на українському степовому порубіжжі (трансформація кордону-фронтиру в лінійні кордони) збільшила рівень безпеки життя на прикордонні, що стало важливим чинником активізації української селянської колонізації степового простору. Українські переселенці засновували поруч із запорозькими зимівниками слободи й хутори, стрімко змінюючи повсякденний побут Запорозжя. Гетьманська адміністрація та російський уряд намагалися використати цей колонізаційний рух для запровадження поміщицьких господарств у землях, щойно обласагороджених працею вільного хлібороба, і включити їх до фонду феодальних пожалувань.

Однак запорозьке козацтво вбачало в цьому «нашесті гречкосіїв» загрозу своєму традиційному ладу, адже, як говорили козаки, «селянський плуг притягне за собою й пана». Тому часто траплялося, що запорозжці нищили новозасновані слободи й хутори, шмагали поселенців батогами й примушували їх повертати назад «на волость». Зі свого боку, Кіш добивався від російського уряду заборони привласнень запорозьких земель, що чинилося через заснування слобід гетьманськими чи російськими осадчими.

У 1756–1759 рр. проходить ревізія посполитих у найбільш заселених Самарській та Кодацькій паланках, викликана потребою забезпечення перебування запорозьких депутатів у Санкт-Петербурзі. За цим переписом окремо фіксувалися тягли й козацькі двори з метою збору грошей, у середньому по рублю з двору. У 1758 р. у Самарській паланці нарахували 10 населених пунктів, в яких стягувалися податки з посполитих: Новоселиця (107 козацьких дворів, 207 тяглих і 166 піших), Кам'янка (39 тяглих і 33 піших), Сокальський редут (16 і 16), Бригадирівка (10 і 25), Ревунівка (20 і 34), Одимовка або Одимківка (15 і 2), також хутори: Карпа Паламаря

(8 тяглих), Микити Борисенка (4 і 3), Сачавин (1 і 2), с. Чернече (50 і 50). Усього зібрано 604 руб. [3, с. 6]. У Кодацькій паланці впродовж 1756–1757 рр. зібрано 520 руб., у 1760 р. – 814 руб., у середньому по 1 руб. з двора [3, арк. 7, 22]. На 1760 р. у Кодацькій паланці фіксуються у зв'язку з ревізією наступні населені пункти: Новий Кодак (127 козацьких дворів, 326 посполитих дворів), Кам'янка Чаплинська (30 дворів, тут і далі значаться посполиті двори), Старий Кодак (37), Таромське (66), Карнаухівка (60), Кам'янське (126), Романкове (191), котрі всього мали 730 дворів [3, с. 22]. Це були вже власне сільські поселення, що мали не лише церкви як центральний елемент, але й ярмарки, що відбувалися навіть узимку, як, наприклад, у слободі Кам'янське Кодацької паланки [6, с. 230–231, 236]. На цій ділянці Запорозьких Вольностей, власне, як і в інших районах Запорозжя, зимівники почали переростати в села [11, с. 18].

Поруч із запорозькими зимівниками та селами – цими двома типами поселень і різновидами господарств – існували ще свого роду гібридні форми – хутори, котрі містили ознаки як першого, так і другого. Хутір – дарма, що він міг називатися зимівником – відрізнявся від традиційного запорозького зимівника тим, що створювався з метою отримання прибутку: його товарний характер, що добре показав О. Л. Олійник [23], безсумнівний. Власниками хуторів могли бути як козаки, так і посполиті, котрі мешкали у великих населених пунктах. Приклади: хутір «в Килчени жителки самарської Параски Горкушихь», де під час набігу кримців восени 1769 р. 3 чол. загинули, у полон взято 16 чоловіків і жінок; у господарстві «жителки самарської Насті Мамайки будучи в Великій Терновки» під час того ж набігу взято у полон 2 чоловіків і 1 жінку; біля Солоного лиману розташовувалося господарство самарської мешканки Олени Легкоступки, в якому кримці взяли 3 полонених; самарський мешканець Остап Дурноляп мав зимівник у Чаплинці, де полонено 1 чол.; у зимівнику самарського мешканця Павла Полушки «в горі Самарі в Килченці» під час набігу одну людину було вбито, одну взято в полон, інші втрати – 170 овець, 25 голів великої рогатої худоби [5, арк. 20–21].

Таким чином, довкола містечка Стара Самарь існувала свого роду розлога «землеробська хора». Те саме стосувалося й інших великих населених пунктів. Так, козак Пластунівського куреня Панаас Таран, котрий мешкав у слободі Кам'янка Кодацької паланки, у грудні 1774 р. отримав дозвіл Коша на будівництво «хутора для додержання в нем скота» на р. Лозоватій (притока Самари) [17, с. 231].

В. О. Голобуцький пов'язував виникнення хуторів з прагненням мешканців великих населених пунктів уникнути податків і повинностей, обсяг яких постійно зростав в останні роки існування Січі [17, с. 251]. Утім, на наш погляд, це – лише почасти справедливе пояснення, що не охоплює іншого боку справи: екстенсивний характер господарства на Запорозьких Вольностях потребував утилізації великих площ. До того ж, хутори і зимівники теж потрапляли до фіскальних реєстрів.

З 1765 р. Кіш почав цілеспрямовано формувати смугу постійної сільської осілості на своїй території, особливо на кордоні з Новоросійською губернією. У листі кошового отамана Петра Калнишевського від 3 лютого того ж року викладено комплекс заходів, що їх мала здійснювати запорозька адміністрація: забезпечити недоторканність запорозьких володінь по р. Самара, не допускати вихідців з Гетьманщини в запорозькі землі, дозволяти козакам осідати зимівниками поблизу Беш-байраків, понад річками Оріль та вище Перевалочної – тобто йшлося про заселення спірних територій, які могли відійти до Новоросійської губернії [4, арк. 54–54 зв.]. Відтоді заселення суміжних з Новоросійською губернією теренів Запорожжя стало головним питанням внутрішнього управління Війська Запорозького.

Кримський набіг осені 1769 р. на територію Самарської та Орільської паланок спричинив значні людські та матеріальні втрати. Сильно постраждали на початковому етапі російсько-турецької війни 1768–1769 рр. Буго-Гардівська та Кальміуська паланки. Проте відразу після набігів осені 1769 р. Кіш активізував переселенські заходи, надавши переселенцям гарантію дворічних пільг. Тоді, за спостереженням генерала О. Прозоровського, запорожці «в один год накликали и населили ... дворов более двадцати тысяч, слободы..., а землю, на которой они обитают, оставляли впусе, дабы и оною им впредь воспользоваться... Теперь запорожцы населя на отнятых землях против всей Новороссийской губернии, зачав от Молдавского полку до реки Донца и Слободской губернии, против Изюма, Тора, а также и против Бахмута великия слободы, заграждают свои пустыя, впереди оных лежащие земли, теми поселянами великия степныя места от Самары и от Кальмиуса до Азовского моря, по реку Конскую» [24, с. 382].

Таким чином, в останнє десятиліття існування Січі на Запорозьких Вольностях формується смуга сільських поселень з відмінним від традиційного Запорожжя господарським ладом та пов'язаною

з ним суспільною організацією. Паралельне співіснування цих двох економічних укладів мало тенденцію витіснення зимівницьких господарств сільськими поселеннями (або перетворення перших на другі), так само як і трансформування зимівника на товарне господарство, пов'язане з зовнішнім ринком. Однак існування запорозького зимівника в його традиційній формі остаточно припинилося не в силу «природної» еволюції, а внаслідок насильного згону козаків-зимівничан до великих населених пунктів, що здійснив російський уряд на початку 1780-х років.

Бібліографічні посилання

1. Российский государственный исторический архив. – Ф. 383, оп. 29, д. 917.
2. Государственный архив Краснодарского края. – Ф. 249, оп. 1, д. 135.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 229, оп. 1, спр. 52.
4. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 175.
5. ЦДІАК. – Ф. 229, оп. 1, спр. 250.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 4. – К., 2006.
7. **Багале́й Д. И.** Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. И. Багале́й. – К., 1889.
8. **Багале́й Д. И.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й. – М., 1887.
9. **Брехуненко В.** Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIII ст. / В. А. Брехуненко. – К., 2011.
10. **Бойко А. В.** Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. / А. В. Бойко. – Запоріжжя, 1995.
11. **Буланова Н. М.** Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2009.
12. **Вовк Ф. К.** Студії з української етнографії та антропології / Ф. К. Вовк. – К., 1995.
13. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849. – Т. XI, ч. 1 : Херсонская губерния.
14. **Грибовський В. В.** Козацтво в усній традиції Нікопольщини / В. В. Грибовський, О. М. Приймак // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіон. відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Нікополь ; Запоріжжя, 2005. – С. 165–168.
15. **Грибовський В. В.** Традиційна економіка причорноморських ногайців та її трансформації у XVIII ст. / В. В. Грибовський // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : [наук. збірник]. – Д., 2008. – Вип. 5. – С. 81–98.

16. **Грибовський В. В.** Землеробство у господарській системі причорноморських ногайців XVI–XVIII ст. / В. В. Грибовський // Проблеми історії та археології України : матеріали VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). – Харьков, 2008. – С. 72–73.
17. **Голобуцький В. О.** Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К., 1970.
18. **Голобуцький В. О.** Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – Д., 2004.
19. **Жолдасбаев С. Ж.** Зимовки-поселения и жилища казахов Семиречья (XVI–XIX вв.) / С. Ж. Жолдасбаев // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата, 1989. – С. 390–399.
20. **Зенченко М. Ю.** Южное российское порубежье в конце XVI – начале XVII в. (опыт государственного строительства) / М. Ю. Зенченко. – М., 2008.
21. **Калмыков И. Х.** Ногайцы / И. Х. Калмыков, Р. Х. Керейтов, А. И. Сикалиев. – Черкесск, 1988.
22. **Олійник О. Л.** Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник. – Запоріжжя, 2005.
23. **Олійник О. Л.** Продуктивність зимівничого господарства запорожців часів Нової Січі (1734–1775) / О. Л. Олійник // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т. 5. – К., 1999. – С. 72–80.
24. Петро Калнишевський та його доба: зб. док. та матеріалів / упоряд.: В. В. Грибовський, В. І. Мільчев, І. Л. Синяк. – К., 2009.
25. **Пятницкий В.** Карагачи (по материалам поездки в 1927 году) / В. Пятницкий // Землеведение. Геогр. журн. им. Д. Н. Анучина. – Т. 32, вып. 3–4. – М., 1930. – С. 155–169.
26. **Рыблова М. А.** Донское братство. Казачьи сообщества на Дону в XVI – первой трети XIX века / М. А. Рыблова. – Волгоград, 2006.
27. Усні перекази М. Л. Коржа : [додаток] // История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – 2-е изд., доп. – Д., 1996. – С. 220–272.
28. **Хазанов А. М.** Кочевники и внешний мир / А. М. Хазанов. – Алматы, 2002.
29. **Шенников А. А.** Жилые дома ногайцев Северного Причерноморья / А. А. Шенников // Славяно-русская этнография. – Л., 1973. – С. 46–72.
30. **Щеглов И. Л.** Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии : материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи / И. Л. Щеглов. – Ставрополь, 1910. – Т. 1 : Бюджеты трухмен и ногайцев.
31. **Эварницкий Д.** Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца / Д. И. Эварницкий // Киевская старина. – 1883. – Т. VII, нояб. – С. 497–510.

Надійшла до редколегії 16.07.2010 р.

УДК 94(477) «19/20» + 908 (477. 63)

М. М. Сабов

Музей історії м. Дніпродзержинська

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧОГО ПОСЕЛЕННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ с. КАМ'ЯНСЬКЕ
В ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ НАДДНІПРОВ'Я
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглянуто питання розвитку с. Кам'янське в контексті індустріалізації Придніпровського краю в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлено проблему формування робітничих поселень.

Ключові слова: модернізація, індустріалізація, урбанізація, завод, робітниче селище.

Рассмотрен вопрос развития с. Каменское в контексте индустриализации Приднепровского края в конце ХІХ – начале ХХ в. Освещена проблема формирования рабочих поселений.

Ключевые слова: модернизация, индустриализация, урбанизация, завод, рабочий поселок.

The question of development of Kamenskoye village is considered in the context of industrialization of Pridneprovskiy region at the end of the 19th at the beginning of the 20th centuries. The problem of formation of the workers' settlements is explored.

Key words: modernization, industrialization, urbanization, plant, worker's settlements.

Історія формування робітничих поселень Наддніпров'я, пов'язана з індустріалізацією краю наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., є ще мало вивченою, хоча важливість даної проблеми важко заперечити. Аналіз наукової та краєзнавчої літератури з цього питання свідчить, що ця тема в основному досліджувалася у контексті загальної історії краю. З доробку нового періоду досліджень (після 1991 р.) варто відзначити розвідки Н. М. Буланової, О. Ю. Слоневського, М. Чабана тощо [3; 11; 15]. До більш загального питання урбанізації Наддніпров'я зверталися у своїх розвідках В. І. Лазебник, Т. В. Портнова, О. Б. Шляхов [6; 8; 16]. А тим часом відтворення історії окремих населених пунктів є необхідною базою для об'єктивних узагальнень щодо багатьох історичних процесів, осо-

бливо етапів господарського освоєння краю. Оскільки на сучасному етапі свого розвитку Україна є індустріальною країною з переважно міським способом життя, питання формування та становлення індустріального суспільства не може не викликати зацікавленості з боку науковців. Проблема урбанізації України пов'язана з більш глобальною проблемою модернізації Російської імперії у другій половині XIX ст. і підпорядкована її закономірностям. Слід зауважити, що ряд істориків, зокрема відомий російський учений та громадський діяч Ю. Афанасьєв, вважають, що термін «модернізація» не має жодного відношення до процесів, що відбувалися в Росії на різних етапах її розвитку. У кращому випадку йшло заповичення певних технологічних, військових, адміністративно-управлінських досягнень, які ніяким чином не впливали ані на природу суспільства, ані на природу влади [1, с. 7].

Виникнення та перетворення робітничого селища Кам'янське у місто, поряд із загальними тенденціями та закономірностями, мало свої особливості, що наклали відбиток на його подальшу історію та існування. Звернення до даної проблеми актуалізується ще й тим, що у вітчизняній історіографії, особливо в її регіональному сегменті, досить широко побутує нічим не виправдана тенденція щонайдалі в глиб історії відсунути дату заснування населених пунктів, що, на нашу думку, відбулося і з м. Дніпродзержинськ.

Поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. продемонструвала значну економічну та військову відсталість Російської імперії і змусила царський уряд розпочати низку соціально-економічних реформ, об'єктивно спрямованих на руйнацію традиційного суспільства та перехід до індустріального. За висловом Ю. Афанасьєва, для того часу характерне «становлення капіталізму, яке відбулося в урбанізації, диференціації і поляризації суспільства, у збільшенні власників, у соціальній мобільності» [1, с. 7].

Нечисленність та фінансова неспроможність вітчизняних підприємців, недостатня матеріальна база для розвитку великої промисловості зумовили вирішальну роль держави та іноземного капіталу в процесі індустріалізації. Царський уряд узяв курс на форсований розвиток важкої промисловості насамперед через її стимулювання багаторічними позиками, кредитуванням, держзамовленням, відповідною митною політикою, пільговими тарифами. Універсальним важелем прискореного розвитку виступали залізниці. Відкрита у 1884 р. Катерининська залізниця, з'єднавши вугілля Донбасу з Криворізьким гірничорудним регіоном, сприяла

створенню на Півдні України (у межах тодішньої Катеринославської губернії) потужного промислово-паливного комплексу. Залізниці потребували багато палива й металу, що приводило до виникнення нових заводів, шахт, рудників.

Промислове будівництво та викликані ним міграційні процеси зумовили швидке зростання міст та утворення нових індустріальних центрів. Характерною особливістю індустріального розвитку регіону було зростання фабрично-заводських підприємств поза містами. Так, за даними «Історії робітничого класу Української РСР», у 1900 р. поза містами в Україні було розташовано 1439 фабрично-заводських підприємств (у містах їх налічувалось тільки 1163 [5, с. 110]. Прикладом формування таких індустріальних центрів, якими були Юзівка, Кривий Ріг, Нікополь, Горлівка, став і Дніпродзержинськ (до 1936 р. – Кам'янське).

У 1887 р. на околицях колишнього козацького села Кам'янське на куплених у сільської громади 174 десятинах малопродуктивної землі Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство, акціонерами якого були бельгійські, французькі та польські підприємці, розпочало будівництво чавуноливарного і рейкопрокатного заводу (згодом Дніпровський металургійний завод) та заводського селища. 21 десятину землі було взято в оренду на 99 років для влаштування поселення адміністрації заводу. До речі, відомий російський промисловець, директор-розпорядник Дніпровського заводу в 1889–1903 рр. І. І. Ясюкович вважав, що місце для побудови заводу було вибрано невдало (переговори з придбання земельної ділянки на околицях Катеринослава чи Кривого Рогу не досягли успіху), оскільки всю сировину доводилось привозити: «Наиболее близко мы имеем руду (148–156 верст), известняк должны везти за 279 верст, а уголь и кокс прибывает к нам из шахт, удаленных на 299–382 версты» [13, с. 57].

Роботи з будівництва заводу проводилися швидкими темпами, і вже 2 березня 1889 р. відбулася урочиста церемонія пуску першої доменної печі. Розбудова заводу продовжувалась до 1904 р., на той час на ньому працювало 6486 робітників [5, с. 109]. Напередодні Першої світової війни завод став найбільшим металургійним підприємством Російської імперії і випускав 13–14 % чавуну, сталі та прокату загальноросійського виробництва. Кількість працюючих на ньому склала більше 10 тис. [12, с. 3].

Катеринославська губернія не могла забезпечити потреби швидкозростаючої промисловості людськими ресурсами, адже густота

населення тут наприкінці XIX ст. була в 2,5 раза нижчою, ніж на Правобережній та Лівобережній Україні [2, с. 93]. Крім того, місцеві селяни не дуже охоче йшли працювати на завод, не вбачаючи в цьому економічної доцільності і не бажаючи пониження свого соціального статусу. Таке становище призвело до значних міграційних зрушень, що в остаточному підсумку вплинуло на етносоціальну структуру жителів селища. Формування робітничого класу відбулося за рахунок пауперизованого російського селянства та за рахунок розорення російських ремісників. Про перевагу прибулих робітників повідомляв катеринославський губернатор у доповідній записці Департаменту поліції: «Состав рабочих – почти поголовно пришлый. Местные жители не идут, имея возможность выгодно применять свой труд извозным промыслом» [10].

Подібна ситуація склалася і на Дніпровському металургійному заводі, де на 1898 р., за словами директора-розпорядника заводу І. І. Ясюковича: «Заводской персонал составляет 5400 человек, в том числе 5200 рабочих и ремесленников и 200 служащих. Среди рабочих насчитывается тысяча поляков, преимущественно из Царства Польского, которые приехали сюда с бывшего Варшавского сталелитейного завода. Это в основном квалифицированные рабочие и мастера. Остальное число рабочих составляет, с точки зрения национальной, в большей части великороссы из Тульской, Московской, Тамбовской и других губерний. В меньшей части – местные жители или малороссы» [13, с. 59]. Можна погодитись з думкою С. І. Світленка, який зазначив, що «зберігаючи свою етнічну ідентичність, українські селяни пореформеного періоду внутрішньо залишилися консерваторами, які здебільшого не розуміли модернізаційних тенденцій епохи... і опинилися на узбіччі урбанізаційного процесу, який був важливою ланкою загального модернізаційного ланцюга» [11, с. 5].

Внаслідок міграційних процесів населення Кам'янського значно зросло і на 1 січня 1913 р. складало 40 407 жителів, із яких місцевих селян налічувалось тільки 7405 осіб. Найбільше у селищі мешкало росіян – 24475 осіб, поляків – 14175 осіб, євреїв – 1220 осіб, а також 310 іноземних підданих. У селищі з'явилися нехарактерні для сільського поселення стани, як-от: міщани – 7085 осіб, дворяни – 346 осіб, почесні громадяни – 110 осіб тощо [12, с. 2].

Значне переважання у строкатій етносоціальній структурі населення селища вчорашніх російських селян мало певні соціальні наслідки. Селяни, які не знайшли свого місця в пореформеному

російському селі і приїхали на заробітки, являли собою аморфну масу з розірваними соціальними зв'язками, зруйнованою системою духовних цінностей, що стало підґрунтям розростання так званої селищної, в певному сенсі маргінальної, субкультури.

Умови праці на металургійному підприємстві з його потогінною системою, тривалим робочим днем, низькою заробітною платою безумовно відбивалися на побуті та укладі життя і визначали рівень суспільної свідомості та культури робітників. Заводський гудок, потреба в пунктуальності та тверезості, зловживання адміністрації та зневажливе її ставлення до працюючих викликали невдоволення вчорашніх селян. Ось як характеризував відносини між роботодавцями та робітниками на промислових підприємствах Катеринославщини старший фабричний інспектор Катеринославської губернії у 1905 р.: «В Екатеринославской губернии во главе иностранных предприятий стоят иностранцы, которые слишком далеки от того, чтобы проявить сколько-нибудь филантропии по отношению к русскому рабочему... Непосредственным не только руководителем работ, но и начальником рабочего является мастер. Он штрафует, он увольняет, он оплачивает труд рабочего. Не знающие русского языка, злобные по отношению к русскому рабочему, они буквально издеваются над ним... Жалоба фабричному инспектору на мастера ведет к расчету» [9, с. 55, 56]. Безумовно, ці фактори призводили до загострення соціальних протиріч, і викликали протест найманих працівників, що в кінцевому підсумку виливалося в потужний страйковий рух, який руйнував підвалини існуючого ладу.

Зростання населення зумовило цілу низку наслідків у всіх сферах життя селища. У першу чергу це відбилась на його облаштуванні. На генпланах Дніпровського заводу 1896 і 1906 рр. знайшов відтворення поділ селища на три функціональні зони: промислову, адміністративно-громадську й житлову. У адміністративно-громадській частині, так званій Верхній колонії, розміщалися правління заводу, декілька храмів різних конфесій, заводське училище, лікарня, готель, інженерний клуб та яхт-клуб. Тут же знаходились садиба директора заводу та будинки з квартирами для службовців заводу. Верхня колонія мала водогін, електричне освітлення, каналізацію та бруковані вулиці. У житловій зоні, так званій Нижній колонії, для кваліфікованих робітників та майстрів, здебільшого поляків, налічувалось 120 будинків квартирного типу та 8 – казарменого. Безумовно, така кількість житлової площі не могла втаму-

вати квартирний голод, і більша частина робітників змушена була або наймати куток у селі, або будувати власне житло на занедбаних сільських землях. Так виникли нові райони Піски та Вовче Горло. Робітничі райони переважно були забудовані мазанками та халупами, вулиці не мали твердого покриття, були відсутні каналізація та освітлення.

Поява великого промислового підприємства та пов'язане з цим зростання населення спричинило виникнення низки підприємств будівельної, легкої, харчової промисловості, закладів торгівлі та сфери послуг, які забезпечували обслуговування нових суспільних потреб жителів. У 1913 р. у Кам'янському діяли 2 цегельних заводи, 7 слюсарних майстерень, маслобійня, 4 заводи селтерської й штучної мінеральної води, 2 друкарні, 10 булочних, 480 торговельних закладів [12]. З'явився кінний гужовий та пасажирський транспорт, відкрилася вантажно-пасажирська пристань, була створена пожежна команда з повним пожежним обладнанням у кількості 60 чоловік. Прошарок власників дрібних та середніх підприємств заселив шляхом купівлі та оренди землі нагірну частину території села, де раніше знаходилася сільська толока. Ця територія була розбита на невеликі правильні ділянки, отримала за прикладом Катеринослава назву Нові Плани і органічно злилася з Верхньою колонією. Крім житлових будинків, тут розміщувалися чоловіча та жіноча гімназії, два кінотеатри та два благодійних притулки.

На початку ХХ ст. Кам'янське з його комерційно-промисловими підприємствами та об'єктами соціально-культурного призначення, міського вигляду будинками та досить численним різночинним населенням безперечно мало характер міського поселення. У зв'язку з цим ще з 1908 р. різночинцями порушувалося питання про надання населенню міського статусу. Але в умовах чинного, явно застарілого законодавства щодо утворення міст та активної протидії з боку адміністрації заводу і сільського сходу, що переслідували власні цілі, Кам'янське отримало статус міста тільки 3 червня 1917 р. рішенням Тимчасового уряду, але в умовах тогочасної Росії воно фактично так і не було реалізоване. Рішення Тимчасового уряду було підтверджено 19 грудня 1923 р. постановою ВЦВК, але поділ Кам'янського на міську й сільську частини зберігався аж до початку 30-х рр. ХХ ст.

Таким чином, напередодні революції 1917 р. Кам'янське являло собою змішане поселення, де на одній території співіснували два населених пункти, об'єднані тільки назвою, власне с. Кам'янське,

в якому проживало близько 8 тис. мешканців, що займалися традиційним для селян землеробством і побут яких практично не змінився з часів заснування, та промислове поселення міського типу з населенням більше 30 тис. жителів, де проживали адміністративно-технічний апарат заводу, робітники та різночинці (учителі, лікарі, торговці тощо). Обидві частини мали свої органи управління: сільський сход на чолі зі старостою та адміністрацію заводу. Відсутність міського статусу негативно впливала на розвиток поселення. Оскільки у ньому не було розпорядчих і виконавчих органів влади, тобто міської думи та управи, не було й міського господарства, яке б належало місту. Підприємства комунального характеру були у власності заводу та приватних підприємств, які у своїй діяльності керувалися суто корпоративними чи комерційними інтересами, а не інтересами жителів. Характерною рисою такого поселення є добре впорядкований центр і необлаштовані робітничі окраїни, де мешканці живуть в антисанітарних умовах без останніх досягнень цивілізації, що призводить до поширення інфекційних хвороб та високої смертності. Мережа закладів соціально-культурного призначення розвинута слабо й обслуговує головним чином заможні верстви населення.

Формування заводського селища відбулося за рахунок залучення іноземного капіталу та прийшого людського ресурсу, переважно російського за національністю. У процесі урбанізації практично не брали участі місцеві жителі – етнічні українці. Тобто заводське селище не було продуктом внутрішнього розвитку с. Кам'янське, що дає підстави стверджувати, – попри усталену в науковій літературі думку, яка відносить заснування Кам'янського – Дніпродзержинська до 1750 р., – що виникнення м. Кам'янське безпосередньо пов'язано з початком будівництва Дніпровського металургійного заводу і датується кінцем 80-х – початком 90-х рр. XIX ст.

Запропонована розвідка, безумовно, не може дати вичерпних наукових узагальнень означеної проблеми. Велика кількість питань залишилася поза рамками дослідження й потребує подальшого вивчення.

Бібліографічні посилання

1. **Афанасьєв Ю.** Високочолі холопи / Ю. Афанасьєв // День. – 2010. – № 142. – С. 7–8.
2. **Болебрух А. Г.** Дніпропетровськ: віхи історії / А. Г. Бolečбух, І. Ф. Ковальова, М. Е. Кавун. – Д., 2001.

3. **Буланова Н. М.** Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2009.
4. История городов и сел Украинской РСР : в 26 т. : Днепропетровская область / [редкол. тома: И. В. Васильев (председатель), П. Л. Варгатюк, А. Ф. Ватченко и др.]. – К., 1977.
5. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. / [редкол.: Ф. С. Лось (відп. ред.), І. О. Гуржій та ін.]. – К., 1967. – Т. 1.
6. **Лазебник В. І.** Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року / В. І. Лазебник // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія і археологія. – 2002. – Вип. 10. – С. 51–56.
7. По Екатерининской железной дороге : Вып. 1: введение и часть первая / [сост.: А. Н. Лисовский (ред.), М. А. Воропаев, В. И. Нечволодов, Г. Г. Берст]. – Екатеринослав, 1903.
8. **Портнова Т. В.** Міста Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст. як соціально-культурний феномен: до постановки проблеми / Т. В. Портнова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія і археологія. – 2003. – Вип. 11. – С. 23–26.
9. Революция 1905–1907 гг. на Украине : сб. док. и материалов : в 2 т. – К., 1955. – Т. 2.
10. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 102, оп. 58, д. 4, л. 18.
11. **Світленко С. І.** Українська модерна нація: чинники формування та становлення наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. / С. І. Світленко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія: Історія та археологія. – 2009. – Т. 17, № 1/1. – С. 5–11.
12. Село Каменское: выписка из журнала Екатеринославского Губернского по земским и городским делам от 1-го ноября 1913 г. // Музей історії Дніпродзержинська. – КП-100312. – Арк. 8.
13. **Слоневский А. Ю.** Игнатий Ясюкович: имя в истории / А. Ю. Слоневский. – Д., 2009.
14. Список домовладельцев села Каменского Екатеринославского уезда и служащих завода Днепровского металлургического общества, занимающих заводские квартиры / [сост. приставом села Каменского В. Л. Клунниковым в 1909 г.]. – Каменское, 1910.
15. **Чабан М.** Мандрівки старим Кам'янським / М. Чабан. – Д., 2004.
16. **Шляхов О. Б.** Урбанізаційні процеси в Україні в період становлення індустріального суспільства (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Б. Шляхов // Грані. – 2007. – № 5. – С. 12–15.

Надійшла до редколегії 07.06.2010 р.

УДК 94 (477.63) – 058.234.2 «18/19»

С. І. Світленко*, В. С. Мороз**

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,*

***Національна спілка журналістів України,*

Дніпропетровська регіональна спілка письменників України

(м. Дніпропетровськ)

**ПІДПРИЄМЦІ Й РОБІТНИКИ КАМ'ЯНСЬКОГО
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.:
МАЛОДОСЛІДЖЕНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН**

Висвітлюються малодосліджені аспекти суперечливих соціальних стосунків між підприємцями й робітниками с. Кам'янське наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., показано соціальний діалог і протистояння між людьми капіталу й праці на прикладі Південно-Російського Дніпровського металургійного заводу.

Ключові слова: підприємці, робітники, соціальні відносини, соціальний діалог та протистояння, Дніпровський металургійний завод.

Освещаются малоисследованные аспекты противоречивых социальных отношений между предпринимателями и рабочими с. Каменское в конце ХІХ – начале ХХ в., показаны социальный диалог и протистояние между людьми капитала и труда на примере Южно-Российского Днепропетровского металлургического завода.

Ключевые слова: предприниматели, рабочие, социальные отношения, социальный диалог и протистояние, Днепропетровский металлургический завод.

Some scantily explored aspects of contradictory social relations between entrepreneurs and workers of Kamianskoe in the end of ХІХ – at the beginning ХХ of century are studied, the social dialog and opposition between the people of capital and the people of labour are shown on the example of the South-Russian Dneprovskii metallurgical plant.

Key words: entrepreneurs, workers, social relations, social dialogue and opposition, Dneprovskii metallurgical plant.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. невеличке колишнє запорозьке поселення на правому березі Дніпра село Кам'янське на очах одного покоління перетворилося на населений пункт з великим промисловим металургійним підприємством – металургій-

ним заводом Південно-Російського металургійного товариства, який став одним із найбільших на півдні Росії як за випуском продукції, так і за кількістю робітників. Причини цього феномену в тому, що Південно-Російське металургійне товариство придбало завод у Царстві Польському і перенесло виробництво з майстрами, робітниками й машинами з берегів Вісли на береги Дніпра. Skorиставшись величезними вигодами близькості покладів криворізької залізної руди, у 1889 р., уже в перший рік роботи на новому місці, Дніпровський завод із двома домнами виплавляв 29 тис. пудів чавуну на добу. У 1892 р. була введена в експлуатацію третя, а в 1893 р. – четверта домна. У 1900 р. на цьому заводі виплавляли вже 13 024 884 пуди чавуну. У 1894 р. на Дніпровському заводі працювало 3625 робітників. Серед них із великоросійських губерній на підприємство прибуло 55 %, польських робітників налічувалося 27 %, українських – 15 %, іншу частину складали іноземці. Отже, склад працівників заводу, а відтак і населення Кам'янського, вирізнявся поліетнічністю й поліконфесійністю [3, с. 37; 10, с. 24, 91; 11, с. 25, 103].

Лише за кілька років чисельність працівників майже подвоїлася. Так, у 1902 р. тут налічувалося близько 6500 робітників, 27 інженерів, 11 механіків і 31 монтер і десятник. Директором заводу був інженер-технолог І. І. Ясюкович, управляючим конторою – С. Л. Вуйчик, головним бухгалтером – А. Ф. Сіма, а головним інженером – М. О. Броніковський. Водночас розросталося й виробництво. На початку ХХ ст. завод мав п'ять домен, вісім мартенівських печей, п'ять бесемерівських конверторів, декілька комплектів прокатних станів, п'ять вагранок і всі необхідні верстати. Підприємство було повністю механізовано, маючи велику кількість парових машин, турбін, газових і двигунів внутрішнього згорання, 23 паровози, 10 залізничних кранів, 88 електромоторів. Усі заводські корпуси й територія, а також житлові приміщення мали електричне освітлення. Основний капітал заводу складав 7 500 000 крб [2, с. 357 б, 358 б; 14, с. 134].

Як складалися соціальні відносини між власниками (адміністрацією) заводу і робітниками? Радянська історіографія подавала це питання у виключно негативному світлі крізь призму класової та ідеологічної боротьби, вказуючи лише на жорстоку експлуатацію, тривалий робочий день, непомірні штрафи, злиденне, безпросвітне життя пролетарів. Саме такий підхід продемонстрували автори фундаментальної праці «Історія міст і сіл Української РСР» та

ряду монографій з історії робітничого класу України другої половини XIX – початку XX ст., зокрема відомі українські радянські дослідники Ф. Є. Лось, О. О. Нестеренко, О. А. Парасунько, П. М. Шморгун та ін., хоча в цих працях Кам'янське зустрічається вкрай рідко [8; 10, с. 91; 11, с. 102; 13, с. 378, 383, 451; 18, с. 18, 60, 73, 77], а в деяких такі згадки зовсім відсутні [17].

Останнім часом сучасні науковці почали звертати увагу на інші сторони соціальних відносин між підприємцями й робітниками, у тому числі Кам'янського кінця XIX – початку XX ст. Так, зараз уже висвітлюються замовчувані раніше об'єктивні реалії створення капіталістами для своїх робітників належних соціально-побутових, духовних, культурних, освітніх, медичних закладів. У фокусі досліджень усе частіше постають такі питання, як дешевизна продуктів харчування і промислових товарів, реальна заробітна плата у промисловості, купівельна спроможність карбованця тощо. Так, наприклад, виходячи з сучасних теоретико-методологічних підходів, аналізує повсякденність соціального життя службовців та робітників Кам'янського Н. М. Буланова у книзі «Кам'янські етюди в стилі ретро» [1, с. 111–122].

Звичайно, вивчення соціальних відносин між підприємцями й робітниками, у тому числі в Кам'янському, потребує зваженого й об'єктивного підходу. Адже їх слід розглядати в контексті єдності й боротьби протилежностей. З одного боку, це були дві різні категорії одного цілого – промислового виробництва і його потреби диктували проведення цілком певної соціальної політики, яка не могла здійснюватися, не узгоджуючись зі здоровим глуздом, особливо за часів розвитку модернізаційних процесів.

З іншого боку, підприємців і робітників безсумнівно розділяли соціальні, приватновласницькі інтереси, майнова диференціація, що неминуче породжувало соціальний протест, який виявлявся в мітингах, демонстраціях, страйках, а в період Першої російської революції набував навіть збройних форм. Відтак висвітлення соціальних відносин між підприємцями та робітниками в іділічних барвах буде свідомо неправдивим. Отже, наближати нас до правди історії має лише багатовимірний теоретико-методологічний підхід.

Узагалі соціальна історія буржуазії й робітництва, у тому числі в контексті їхнього соціального діалогу і протистояння впродовж останніх десятиліть не набула пріоритетності в наукових дослідженнях, зокрема в історичному краєзнавстві. А ця проблема являє

не тільки академічний інтерес, а й актуалізується сучасним станом трансформаційних процесів у незалежній Україні.

Розглянемо детальніше соціальні відносини між підприємцями й робітниками Кам'янського крізь призму соціальних стандартів життя останніх з погляду на їхню зарплатню й цін на продовольство, одяг, взуття тощо. Найбільш складним і недостатньо вивченим аспектом робітничого життя є питання про динаміку реальної заробітної плати [9, с. 21]. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХІХ ст. середня заробітна плата на Дніпровському заводі становила близько 30 крб на місяць, хоча чимало некваліфікованих робітників отримували лише 10–15 крб [1, с. 116–117].

За даними звіту лікарняної каси Дніпровського заводу, за 1905 р. 72 % робітників заробляли близько 2 крб на день [8, с. 227]. У 1915 р. сталевари одержували в день 3 крб 20 коп. [9, с. 237]. Відтак робітникові Південно-Російського Дніпровського металургійного заводу для оплати квартири за місяць часто вистачало зарплати всього за 2–3 дні, адже робітники платили за житло по 2–4 крб на місяць [1, с. 117; 14, с. 135]. Крім того, власник заводу забезпечував робітників безкоштовним медичним обслуговуванням та ліками, соціальним та медичним страхуванням. Лікарям заборонялося брати плату за надання робітникам медичної допомоги.

Важливим чинником рівня життя робітника Кам'янського були достатньо помірні ціни на харчі. За даними Н. М. Буланової, місцевий робітник витрачав на харчування мінімум 6 крб 77 коп. на місяць, а зазвичай до 10 крб. Так, у березні 1910 р. фунт сала коштував 20–26 коп., яловичини – 18 коп., масла – 45–50 коп., хлібина в 2 кг – 5 коп. [1, с. 116].

Наведемо вартість продуктів за пуд (16 кг) у березні 1914 р.: борошно – 2 крб 30 коп., м'ясо – 7 крб 60 коп., крупа різна – 2 крб 80 коп., макарони – 4 крб 80 коп., олія соняшникова – 6 крб 40 коп., сало – 10 крб, картопля – 35 коп., цукор – фунт (409,5 г) – 14 коп., тютюн (фунт) – 42 коп., мило (пуд) – 5 крб 20 коп., газ – 2 крб [9, с. 74]. Достатньо низькою була і вартість промислових товарів. Так, на придбання одягу робітникові вистачало зарплати декількох днів. Найпростіший костюм коштував 7 крб, пальто – 6 крб, піджак – 5 крб, хоча більш якісні товари були дорожчі. Наприклад, ціна на чоловіче демісезонне пальто коливалася від 10 до 50 крб, на костюми чоловічі – від 10 до 18 крб, а на просте жіноче пальто – від 18 до 45 крб [1, с. 116].

Дослідницький інтерес являє й питання про умови праці робіт-

ників. Як же насправді оцінювати сюжет із безжалісними штрафами стосовно безневинних робітників? Чи усе залежало від примхи десятника чи майстра? Відповідь на це запитання слід шукати у розділі «Про стягнення з робітників» офіційного «Статуту про промисловість», затвердженого урядом, де чітко прописувалися випадки накладення штрафів: недбале ставлення до роботи, виробництво неякісної продукції, псування машин, обладнання та матеріалів. Штраф накладався за прогули і самовільне залишення роботи, невиконання вимог правил протипожежної безпеки і санітарії; порушення тиші шумом, криком, лайкою, сваркою та бійкою. Каралася непокоря розпорядженням адміністрації, прихід на роботу в нетверезому вигляді, гра в карти на робочому місці, вживання спиртних напоїв у робочий час. Штраф за ці порушення накладався в розмірі одного карбованця, що складало близько половини одноденного заробітку [15, с. 16, 17]. Чи коректно в такому разі взагалі говорити про штрафну вакханалію? Чи допускає на виробництві такі неподобства будь-яка країна? Добре відомо, як з такими «витівками» боролися в СРСР.

Взаємовідносини між підприємцями і робітниками ґрунтувалися на чітко визначеній юридичній основі. Розпочиналися вони з моменту найму робітника і одержання ним «Розрахункової книжки» – типової, єдиного зразка для всієї Російської імперії. Вона значно відрізнялася від сучасної «Трудової книжки», перш за все змістом. Передували умови найму: у книжку записувалася погоджена сторонами заробітна плата (за день, місяць, за весь строк найму, відрядна, понадурочна, оплата за півгодини, годину тощо) і тривалість робочого дня в годинах. У «Розрахунковій книжці» вміщувалися витяги із законів: «Про нагляд за заводами фабрично-заводської промисловості», «Про розрахункові книжки», «Про паспорти», «Про строки найму і способи розрахунків», «Про розривання договорів про найми», «Про стягнення з робітників», «Про найми і роботу малолітніх», «Про найми і роботу підлітків і жінок», «Правила про тривалість і розподіл робочого часу», «Про власників і завідуючих», «Відповідальність завідуючих», «Відповідальність робітників», «Правила внутрішнього розпорядку», «Правила про винагороду за наслідками нещасних випадків».

Завдячуючи цим витягам, робітники й адміністратори підприємств знали про власні права і відповідальність. Перші затверджені Державною Радою нормативні акти по захисту соціально-економічних прав робітників відносяться до 1891 і 1893 рр. Це був «Статут

про промисловість», який доповнювався в 1903 і 1909 рр. Саме тоді були внесені санкції проти робітників-активістів, організаторів та керівників страйків. Вони були зафіксовані у «Розрахунковій книжці» як адміністративні покарання у вигляді штрафів і кримінального переслідування й ув'язнення на різні терміни.

Нагляд за виконанням на заводах і фабриках належного благоустрою і порядку покладался на місцеве губернське правління і здійснювався за сприяння губернського у фабричних справах присутствія чинів фабричної інспекції та комісії [15, с. 9].

Губернське присутствіє видавало обов'язкові для виконання постанови і контролювало хід їх реалізації щодо безпеки життя, здоров'я та моралі робітниками, надання їм лікарської допомоги, розглядало скарги про покарання й неправомірні дії чинів фабричної інспекції. Остання контролювала виконання підприємцями і робітниками їхніх взаємних обов'язків, розглядала й затверджувала розцінки на виконання певних робіт, дотримання сторонами розкладу і правил внутрішнього розпорядку, розв'язувала на місці суперечки і конфлікти між заводчиками і пролетарями.

Робітники мали певний юридичний захист від свавілля чи упередженого ставлення адміністрації заводу. Для звільнення з роботи існували чіткі вимоги: неявка на роботу більше трьох днів або більше шести днів на місяць без поважних причин. Неявка на роботу більше двох тижнів з поважних причин вела до звільнення. Це відбувалося в разі притягнення робітника до відповідальності внаслідок злочинних дій, зухвалої поведінки, якщо вона загрожувала майновим інтересам підприємства чи особистій безпеці власника. Звільнений робітник мав право протягом місяця оскаржити в суді своє звільнення і в разі несправедливих дій адміністрації одержати матеріальне відшкодування. У свою чергу робітник мав право розриву договору по найму у випадку нанесення йому образи, побиття, взагалі поганого поводження з ним хазяїна та його сім'ї, порушення умов забезпечення їжею та приміщеннями [5, с. 14].

Цікаво, як ці юридичні гарантії виконувалися в реальних умовах? Згідно зі «Статутом про промисловість» офіційна тривалість робочого дня в денний час не мала перевищувати 11,5 години на добу, а в суботу і напередодні свят – 10 годин. Уночі – близько 10 годин. Обумовленість «не мала перевищувати 11,5 години на добу» давала можливість адміністрації заводу на власний розсуд встановлювати для певних категорій робітників тривалість робочого дня в межах встановленого законом часу, наприклад у 9,5 години.

При тривалості зміни більше 10 годин встановлювалася перерва не менше однієї години. Через шість годин роботи робітникам надавалася можливість для прийняття їжі [15, с. 19].

За умов, коли на Дніпровському заводі переважала дешева ручна праця, часто-густо ігнорувалася техніка безпеки, робітники швидко виснажувалися і часто травмувалися, причому з роками динаміка травматизму помітно підвищилася. За даними Н. М. Буланової, якщо в 1889–1890 рр. отримали виробничі травми 18,7 % робітників, то в 1897–1898 рр. уже 23,6 %, а в 1913 р. нещасні випадки пошкодили близько 40 % працюючих робітників [1, с. 118–119].

Утім, на Дніпровському металургійному заводі в с. Кам'янське діяла налагоджена система надання допомоги при нещасних випадках. Адміністрація зобов'язалася за втрату працездатності більш як на три дні від травм на виробництві до дня її відновлення платити половину заробітної плати потерпілому. У випадку повної втрати працездатності – 2/3 річного заробітку. Якщо потерпілий не користувався безкоштовною лікарською допомогою від заводу, дирекція відшкодовувала витрати на лікування. Після смерті потерпілого під час лікування чи не пізніше двох років від дня нещасного випадку керуючий заводом видавав на похорони дорослого 30 крб, підлітка – 15 крб. Удові потерпілого призначалася пенсія – третина заробітку чоловіка пожиттєво, дітям до досягнення 15 років – одна шоста при житті одного з батьків і одна четверта сиротам [15, с. 32].

Не все так просто було і з введенням понадурочних робіт. Вольовим рішенням адміністрації заводу вони запроваджувалися в екстремальних ситуаціях – під час аварій, пошкодження обладнання тощо. У всіх інших випадках – лише після погодження дирекції заводу з робітниками і з обов'язковим інформуванням фабричного інспектора [15, с. 20]. Проте траплялися непоодинокі випадки, коли законодавство грубо порушувалося, і робітники Дніпровського заводу відчували на собі свавілля заводської адміністрації, яка вимагала від робітників понадурочної безоплатної праці [1, с. 119].

Звичайно, за умов соціальної напруги, яка наростала на початку ХХ ст., не таким уже безхмарним було і становище власників промислових підприємств. Якщо завод чи фабрика належали кільком власникам, товариствам чи акціонерним компаніям, то обов'язки власника виконував призначений ними завідувач (директор). З власників суворо питали за дотримання на ввірених промислових підприємствах благоустрою, громадського порядку, фінансової та тех-

нологічної дисципліни тощо. Так, за виявлення на підприємстві робітників без «Розрахункової книжки», тобто офіційно не оформлених, за порушення правил стягнення з робітників штрафів з них самих стягували від 25 до 100 крб. Заміна при розрахунках грошей хлібом і товарами мала наслідком штраф у розмірі 50–300 крб. Зниження зарплати робітників вело до покарання директора від 100 до 300 крб. І, крім того, йому належало виплатити робітникам різницю недодааних грошей [15, с. 25].

Директор (завідувач) відповідав за порушення громадського порядку на підприємстві. Якщо з його вини виникло заворушення робітників, яке призвело до прийняття надзвичайних заходів для придушення безпорядків, директор, згідно з Височайшим повелінням від 8 червня 1893 р., підлягав арешту до трьох місяців і міг бути позбавлений права завідувати підприємством до двох років [15, с. 26].

У той же час вимоги закону були суворими до робітників щодо додержання ними виробничої дисципліни, правил внутрішнього розпорядку, збереження майна тощо. За самовільну відмову від роботи до закінчення строку найму без попередження хазяїна за два тижні винний підлягав арешту до одного місяця. Навмисне пошкодження чи знищення складних і цінних засобів виробництва каралось арештом до трьох місяців. Якщо ж наслідком такого пошкодження була зупинка підприємства – утримання у в'язниці від трьох місяців до одного року [15, с. 26].

Припинення робіт з метою примусити хазяїна підвищити заробітну плату вело до арешту ініціаторів страйку від трьох тижнів до трьох місяців, а рядових учасників – від семи днів до трьох тижнів.

«Розрахункова книжка» з витягами із законодавчих актів мала постійно знаходитися у робітника, даючи йому можливість вивчати нюанси виробничих відносин із підприємцями, знати про відповідальність за різні порушення розпорядку і громадської безпеки.

Задля зменшення соціальної напруги і невдоволення робітників заводоуправління намагалося з власної ініціативи задовольнити деякі матеріальні й духовні потреби своїх трудівників. Наводимо хронологію введення в дію відповідних закладів. У 1891–1892 рр. на заводі відкрито училище для дітей робітників, у 1892 р. засноване товариство споживачів, яке постачало різноманітне якісне продовольство за низькими цінами для всього персоналу, у 1892–1893 рр. відкрито кухню для робітників, у 1894 р. введена в дію православна

церква, у 1895 р. засновано заводський оркестр духових і струнних інструментів, у 1896 р. відкрито католицький костюль, у 1899 р. збудовані заводський клуб і клуб веслувального товариства (яхт-клуб), у 1900 р. – народна аудиторія із закладеним навколо неї парком, у 1906 р. – великі бані для робітників, притулок для дітей робітників імені І. І. Ясюковича, пологовий притулок при заводській лікарні [12, с. 5].

Остання, до речі, була відкрита в 1889 р., коли задули першу домну, тобто стала першою соціальною будовою майбутнього заводу. У 1908 р. у ній працювало три лікарі, один провізор, три аптекарських помічники, дві акушерки, п'ять фельдшерів, чотирнадцять санітарів, три доглядальниці, п'ять чоловік прислуги. Лікування й видача ліків робітникам були безкоштовними. Прийом хворих відбувався щоденно з 8 години ранку до 2 години дня. На утримання лікарні завод виділяв щорічно 60 тис. крб. Цей лікувальний заклад був розрахований на 75 ліжкохворих у стаціонарі [12, с. 26].

Весь час розширювалося й добудовувалося двоповерхове заводське училище для дітей обох статей робітників і службовців із 6-річним курсом навчання. У 1903 р. у двокласному училищі навчалося 800 дітей [14, с. 135]. Крім обов'язкових шкільних дисциплін, у всіх класах для дівчаток викладалося рукоділля, для хлопчиків – гімнастика, в III–V класах – танці. Музика – за бажанням. У 1908 р. в училищі працювало 23 педагоги. Навчання безкоштовне. На утримання училища завод щорічно виділяв 20–25 тис. крб. У Кам'янському відкрили три гімназії: дві чоловічі і приватну жіночу Г. О. Мороз [12, с. 22; 16, с. 72].

Заводський клуб для робітників збудовано за особистою ініціативою директора заводу І. І. Ясюковича, який віддав підприємству 15 років життя (1889–1904). Клуб служив місцем розваг. Тут грали у карти, шахи, каталися на човнах по Дніпру. Взимку два рази на місяць відбувалися танцювальні вечори, гімнастичні виступи [12, с. 33].

Народна аудиторія мала залу для глядачів на 500 осіб, сцену, роздягальні, кімнату для оркестру, бібліотеку, читальну залу тощо. Вечорами тут працювали освітні курси для дорослих, читалися лекції, ставилися театральні вистави аматорів. Аудиторію оточував упорядкований парк із залом для глядачів і музичною раковиною [12, с. 35].

Службовці й робітники мешкали у двох колоніях. Верхня мала 32 житлових будинки, розміщених на кількох вулицях, де було

10 одноповерхових дерев'яних, обкладених цеглою, 15 одноповерхових і 6 двоповерхових цегляних. У двоповерховому будинку хазяйнувало 4–6–8 сімей. Один двоповерховий дім призначався для холостяків. Будинки для сімей мали 3–4–5 і 7 кімнат з кухнями і передпокоюми. Кожен дім мав приміщення для зберігання дров і кам'яні льодовники для збереження продуктів.

Нижня колонія складалася зі 129 будинків. Із них 66 – дерев'яних, 19 – дерев'яних, обкладених цеглою, і 44 – кам'яних. Усі вони одноповерхові на дві квартири кожна з однією-двома кімнатами, передпокоюм, кухнею і коморою. Були житлові будинки казарменого типу. Два з них мали чотири квартири з трьома кімнатами, кухнею і великим передпокоюм, шість із восьми квартир – із однією кімнатою, кухнею і великим передпокоюм. Обидві колонії мали водогін, а верхня, станом на 1908 р., – каналізацію. Робітник платив 2–4 крб за квартиру на місяць. Благоустроєних квартир для всіх трудівників заводу не вистачало, тому знімали житло в с. Кам'янське [14, с. 135].

Для потреб службовців і робітників Дніпровського заводу Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства в Кам'янському відкрили два книжкових, один магазин музичних інструментів, три магазини золотих і срібних виробів, три аптеки, декілька мануфактурних, галантерейних і бакалійних магазинів. Завод мав дві крамниці товариства споживачів, власну пожежну команду зі всім спорядженням у кількості 60 осіб.

Проте важкі умови праці, травматизм, невисокі соціальні стандарти життя, особливо некваліфікованої робочої сили, випадки свавілля адміністрації, суттєві відмінності у походженні, етноконфесійних уподобаннях, майновому становищі, соціальній та національній психології іноземців – поляків, французів та німців, які складали в Кам'янському 30 % населення, тощо – усе це не могло не викликати соціальної напруги і протесту.

Кам'янське і Дніпровський завод неодноразово струшували соціальні конфлікти. Уже в 1896-му – на початку 1897 р. у Кам'янському утворився гурток робітників-поляків, а в другій половині 1897 р. під впливом соціал-демократів робітничий гурток почав діяти безпосередньо на Дніпровському заводі. Талановитий соціал-демократ І. В. Бабушкін, який активно діяв у Катеринославі, мав налагоджені стосунки з робітниками Кам'янського. У лютому 1898 р. Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» випустив «Лист до робітників Кам'янського заводу», а в березні того ж

року – прокламацію «До робітників Кам'янського заводу» [7, с. 87; 13, с. 451, 453].

Напевно, ці контакти та агітаційно-пропагандистська робота дали результат. У червні 1898 р. робітники Дніпровського заводу виступили проти спроб заводоуправління нав'язати нові умови найму, за якими заробітна плата мала видаватися один раз на місяць; за умов тримісячної хвороби робітники втрачали грошову допомогу, адміністрація позбувалася відповідальності за робочий травматизм. Робітники не погодилися з такими нововведеннями й 11 червня розпочали страйк, в якому взяли участь 3700 осіб. На вимогу директора заводу І. І. Ясюковича в Кам'янське направили батальйон піхоти, а губернатор, який особисто прибув на місце страйку, дав розпорядження заарештувати чотирьох робітників, а понад сто осіб вислати на батьківщину. Хоча страйк припинився, умови найму залишилися без змін [13, с. 492–493]. У 1899 р. у Кам'янському вже діяв районний комітет РСДРП [7, с. 67].

Початок Першої російської революції активізував соціальний протест робітників Південно-Російського Дніпровського металургійного заводу, які розпочали страйк уже 17 січня 1905 р., поряд з катеринославськими та юзівськими пролетарями. І хоча страйк у Кам'янському припинився 19 січня, у записці Департаменту поліції періоду початку революції йшлося про необхідність у зв'язку зі страйковим рухом розміщення додаткових двох рот на зазначеному заводі. Такий захід із боку влади був цілком обґрунтований, адже вже 1 (14) лютого 1905 р. у більшовицькій газеті «Вперед» було опубліковано «Адрес Петербургским рабочим» – вітальну адресу від робітників – соціал-демократів Дніпровського металургійного заводу в с. Кам'янському, що містила гасла на підтримку народної революції, демократичної республіки та РСДРП. 3 лютого 1905 р., у зв'язку з «вторинним страйком» робітників заводу і можливістю «ускладнень», Катеринославський губернатор підписав припис про негайну відправку до Кам'янського з Катеринослава однієї півсотні 7-го Донського козацького полку для приборкання страйку [6, с. 41, 57–60].

Страйк робітників Південно-Російського Дніпровського металургійного заводу, відновлений 3 лютого 1905 р., набув затяжного характеру і тривав до 21 лютого. Страйкарі поводитися коректно, але не поновлювали роботу до повного задоволення їхньої вимоги про збільшення заробітної плати. Царська влада ввела на завод дві роти піхоти і одну сотню козаків, але страйк не припинився. Під

загрозою остаточного зіпсування доменних печей заводоуправління висунуло ультиматум своїм робітникам, погрожуючи закрити завод і звільнити всіх пролетарів у випадку продовження страйку 22 лютого. Більше того, на завод у Кам'янське прибув сам віце-губернатор, який вступив у переговори із заводоуправлінням та депутатами від робітників. Лише під тиском місцевої та губернської адміністрації і перебування військ робітники Дніпровського заводу відновили роботу, хоча їхній настрій залишався збудженим. Посилене бродіння в робітничому середовищі спостерігалось й у квітні 1905 р. Воно спричинялося розповсюдженням підпільних прокламацій і діяльністю ораторів, які виступали з антиурядовими політичними промовами. Примітно, що в ніч на 1 травня 1905 р. на трубі електричної станції Південно-Російського Дніпровського металургійного заводу було вивішено червоний прапор [6, с. 62, 63, 66, 93, 108].

Новий сплеск соціально-політичної активності робітників Дніпровського заводу відбувся 7 червня 1905 р., коли в Кам'янському пройшла масова політична демонстрація за участю здебільшого молоді, яка супроводжувалася співом «Марсельєзи», погрозами на адресу поліції та пострілами з револьверів. Тільки кінний наряд поліції зміг розігнати натовп демонстрантів і за 20 хвилин «відновив порядок». Проте 12 червня 1905 р. завод у Кам'янському знову застрайкував. У цьому зв'язку начальник Катеринославського губернського жандармського управління наступного дня надіслав телеграму командирі Окремого Корпусу жандармів, в якій, зокрема, так характеризував становище в Кам'янському: «Настрій тривожний. Вислана рота солдат. Сотня там». Політична пропаганда на заводі не припинялася і в наступні місяці. Наприклад, 16 серпня 1905 р. у майстернях підприємства були підібрані прокламації, що закликали до політичного страйку [6, с. 117, 137, 150].

Антицаристські політичні настрої на Дніпровському заводі посилилися восени 1905 р. Так, уранці 25 вересня в стародротовому відділенні заводу невідомі вивісили червоний прапор з наклеєними на ньому паперовими білими літерами «Д.С.» («Долой самодержавие». – *Авт.*) та підписом унизу – РСДРП. Упродовж тижня спостерігалось бродіння серед робітників мартенівського відділення, які вимагали недільного відпочинку, починаючи з 6 години суботи до ранку понеділка, нових розцінок внаслідок переходу робіт із твердого на рідкий чавун і відновлення на заводі робітника, розрахованого за зухвалість стосовно майстра. Внаслідок переговорів дирек-

тор заводу погодився надати робітникам недільний відпочинок із 6 години ранку до 6 години вечора в неділю [6, с. 160].

Важливим свідченням підвищення рівня самоорганізації робітництва Кам'янського стало утворення в жовтні 1905 р. місцевої Ради робітничих депутатів [18, с. 18]. Цілком не випадково робітники Дніпровського заводу активно підтримали всеросійський жовтневий політичний страйк. О 6 годині вечора 10 жовтня 1905 р. усі цехи заводу поступово припинили роботу. 12 жовтня події наразилися. О 2 годині дня 12 жовтня біля механічного цеху зібрався величезний натовп. До робітників приєдналися прикажчики й ремісники, почали промовляти оратори, яких підтримувало багатоголосне «Ура!». За годину на вулиці вийшли фактично всі мешканці Кам'янського. Розпочалася демонстрація, робітники співали «Марсельезу», несли червоний прапор, із натовпу лунало багато пострілів із рушниць і револьверів. Стрілянина тривала з 21 до 24 години [5, арк. 5 зв. – 6, 12 зв., 24]. Внаслідок збройної сутички демонстрантів з козаками було вбито двох і поранено п'ять осіб [8, с. 172].

13 жовтня 1905 р. політичне протистояння набирало силу. Вранці в Кам'янському прибічники монархії вивісили білий прапор з надписом: «Да здравствует самодержавие, смерть демократам, долой жидов и поляков, да здравствует русский народ». Удень великий натовп робітників, здебільшого поляки, частково євреї і незначна частина росіян розпочали політичну сходку, проголошуючи «Ура!» і «Долой самодержавие!». Під час демонстрації відбулася збройна стрілянина з козаками, внаслідок чого пролилася кров, троє осіб були вбиті [5, арк. 23 – 23 зв.].

Як свідчать архівні документи, революційні події всеросійсько-го політичного страйку не сприймалися одностайно. Робітники Кам'янського розділилися на дві «партії»: одні підтримували революцію, а інші – царську владу. Так, 14 жовтня 1905 р. великий натовп робітників, відслуживши молебень, розпочав демонстрацію під білим прапором, співаючи «Боже, царя храни». Промонархічна хода, яка просувалася Церковною та Контрольною вулицями, незабаром наразилася на стрілянину з боку революційно налаштованих громадян. Це спричинило численні жертви вбитими й пораненими. Ситуація в Кам'янському дуже загострилася. За цих обставин розпочався єврейський погром, унаслідок якого було розгромлено й пограбовано 18 єврейських лавок, убито близько 30 осіб. У ході погрому почала вирувати пожежа. Катеринославський повітовий

справник, полковник Корнілов скаржився губернатору, що «кінна стража вибилася із сил» [5, арк. 16, 17, 18].

Уже о 7 годині 15 жовтня 1905 р. погром відновився з новою силою й набув характеру етнічної чистки проти поляків, євреїв та інших «іногородців». У Кам'янському третій день ішла справжня бійня. Зухвалу злочинну діяльність розгорнули карні антисоціальні елементи, які вдалися до підпалів, грабунків, що спричинило небачену паніку. Козаки й поліція не змогли взяти ситуацію під контроль й відновити порядок.

Лише 16 жовтня пристрасі почали вгамовуватися, і завод став до роботи. Того ж дня Катеринославський повітовий справник був змушений звернутися з оголошенням «К населению села Каменского», в якому попередив про придушення воєнною силою будь-яких порушень «проти порядку і спокою». Певна стабілізація ситуації відбулася лише 19 жовтня 1905 р. [5, арк. 21, 22, 27, 33, 59].

Проте революційні події ще наростали по висхідній. Їхнім апогеєм став всеросійський грудневий страйк. Уранці 9 грудня 1905 р. у деяких цехах Дніпровського заводу замайоріли червоні прапори, які були зняті за вимогою поліції лише ввечері. Особливу роль у ті грудневі дні відігравав завідувач заводської школи вчитель Обухов. Будучи послідовником соціал-демократичних ідей, він брав активну участь в агітаційно-пропагандистській діяльності, а в заводській народній аудиторії організував близько 10-ти зборів на користь соціал-демократії. Цілком не випадково вже 10 грудня 1905 р. директор Дніпровського заводу звільнив його з посади завідувача заводської школи [4, арк. 111].

Під час грудневих подій Кам'янська рада робітничих депутатів утворила Бойовий страйковий комітет. 13 грудня 1905 р. БСК с. Кам'янського ухвалив рішення приєднатися до загального політичного страйку. Того ж дня робітники заводу розпочали страйк, а група учнів, у тому числі заводської школи, зробили спробу влаштувати вуличну демонстрацію. Водночас Бойовий страйковий комітет – орган страйкової боротьби – своїми рішеннями фактично перебрав частину владних повноважень, зокрема взяв на себе організацію видачі безкоштовних залізничних проїзних квитків для робітників, матеріальної допомоги всім страйкуючим, які того потребували, і з цією метою запровадив для всіх громадян села спеціальний податок. Крім того, керівний орган страйку регламентував роботу окремих категорій громадян (в інтересах усіх мешканців села), організовував самооборону для захисту особи та майна

громадян тощо. За цих обставин 16 грудня 1905 р. Катеринославський повітовий справник вельми терміново просив губернатора відрядити до с. Кам'янського 50 козаків, присутність яких визнавав «вкрай необхідною». На той момент у селі перебувало лише 26 козаків без офіцера [4, арк. 102 зв., 103, 105 – 105 зв.; 6, с. 221–222, 223–224; 18, с. 60].

18 грудня 1905 р. на Базарній площі Кам'янського з 8-ї до 10.30 ранку відбувся політичний мітинг за участю величезного натовпу, у тому числі селян. О 1 годині того ж дня в народній аудиторії відбувся політичний мітинг робітників та інших громадян, у ході якого оратори закликали до єднання з революціонерами і до сприяння їм зброєю та грошима. Характерно, що нижні чини роти, розквартированої в Кам'янському, стали зближуватися з робітниками, особливо з поляками, і це викликало стурбованість Катеринославського повітового справника [4, арк. 102, 102 зв.].

19 грудня 1905 р. група революційної самооборони в с. Кам'янське приступила до роззброєння городского та поліцейського обходу, а по кінному роз'їзду городових революціонери відкрили вогонь із рушниць та револьверів через дротову загорожу на одній із вулиць. Водночас серед консервативної частини Кам'янського посилилися антиреволюційні настрої, розпочалась агітація на користь активного самосуду над демократичними елементами. За рапортом Катеринославського повітового справника від 20 грудня 1905 р. «становище поліції в Кам'янському критичне», необхідне термінове присилання військ, тому що більше половини від 10 тис. робітників села належать «до крайніх революційних партій». Дійшло до того, що нижні чини роти Бердянського полку категорично відмовилися брати участь у приборканні заворушень. Проте царська влада все ж таки опанувала ситуацію, ввела військовий стан. 31 грудня 1905 р. з метою придушення загального грудневого страйку Міністерство внутрішніх справ телеграмою вимагало заарештувати ради робітничих депутатів та страйкові комітети. Цим заходом підлягав і БСК с. Кам'янське [4, арк. 99–100; 6, с. 229–230, 244].

Військовий стан припинив роботу соціал-демократів у Кам'янському на декілька тижнів. Лише приблизно в березні 1906 р. вона відновилася на рівні груп, створених у кожному цеху. Представники цих груп входили в центральний гурток, який обирав виконавчу комісію. На Дніпровському заводі діяло два пропагандистських гуртки, в один із них входив майже весь центральний гурток, а в

другий – найбільш свідомі робітники. Проте кам'янські соціал-демократи на цьому етапі спаду революції втратили зв'язки з селянами, потерпали від браку коштів. Представник Кам'янської організації був присутнім на засіданні конференції провінційних організацій РСДРП Катеринославської губернії, що відбулася 25–26 березня 1906 р., і доповів про стан партійної роботи.

У другій половині 1906 р. робота соціал-демократів Кам'янського тривала в рамках самостійної окружної провінційальної організації РСДРП, куди входили також соціал-демократичні організації Кривого Рогу, Олександрівська, Павлограда та Синельникового. 1–2 квітня 1907 р. два делегати з вирішальним голосом від Кам'янського (обрані 16 голосами від розширеного колективу з 18 осіб) були присутні на 9-й конференції Катеринославської окружної організації РСДРП. Як свідчить протокол засідання цієї партійної конференції, у Кам'янському налічувалося суворо організованих 250–300 членів і серед них багато свідомих соціал-демократів. Однак за умов відступу й спаду революції партійна організація мала слабкий вплив, а активність більшості членів виявлялася лише у сплаті членських внесків, які використовувалися на допомогу робітникам [6, с. 282, 283–284, 331–332, 342–343].

Отже, соціальні відносини між підприємцями й робітниками Кам'янського наприкінці XIX – на початку XX ст. були неоднозначними. З одного боку, необхідність модернізації виробництва, загальна атмосфера епохи капіталістичної індустріалізації змушували підприємців вводити елементи соціального захисту робітників, поліпшувати умови життя та праці, враховувати культурно-освітні потреби. Водночас складний період монополізації виробництва, загострення конкуренції особливо за умов кризи 1900–1903 рр. та наступної промислової депресії, яка співпала з російсько-японською війною 1904–1905 рр. та Першою російською революцією 1905–1907 рр., не змогли локалізувати соціальний протест робітників, що розростався під впливом радикальних партій визвольного руху.

Бібліографічні посилання

1. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2009.
2. Весь Екатеринослав на 1902 г. Узд. Буравой. – Катеринослав, 1902.
3. Вся Екатеринославская губернія. 1913 год / ред.-изд. Н. Г. Подковыров. – Катеринослав, 1913.

4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 467.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 468.
6. Екатеринославщина в революции 1905–1907 гг. : док. и материалы / редкол.: А. Я. Пашенко (отв. ред.) и др. ; сост.: Б. Я. Бриккер, Р. Ф. Немец, Е. Е. Сергеева, Е. Г. Щипицына ; вступ. ст. П. Л. Варгальюка. – Днепропетровск, 1976.
7. **Іванов-Потьомкін І.** Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» / І. Іванов-Потьомкін. – К., 1949.
8. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. : Дніпропетровська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова голов. редкол.) та ін. – К., 1969.
9. **Кириянов Ю. И.** Рабочие Юга России. 1914 – февраль 1917 / Ю. И. Кириянов. – М., 1971.
10. **Лось Ф. Е.** Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.) / Ф. Е. Лось. – К., 1955.
11. **Нестеренко А. А.** Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. / А. А. Нестеренко. – М., 1954.
12. Описание Днепровского завода Южно-Русского Днепровского металлургического общества. – Варшава, 1908.
13. **Парасунько О. А.** Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К., 1963.
14. По Екатерининской жел[езной] дороге. – Вып. 1 (Введение и часть первая). Изд. Управления Екатерининской железной дороги. – Екатеринослав, 1903.
15. Разсчетная книжка для рабочих в заведениях фабрично-заводской промышленности Херсонской губернии с 1-го января 1909 р., утвержденная Херсонским губернским по фабричным делам Присутствием. – Елизаветград, [б. г.].
16. Списки учебных заведений Екатеринославской губернии. 1912/1913 учебный год. – Екатеринослав, [б. г.].
17. **Шерстюк Ф.** Становище робітничого класу і робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст. / Ф. Шерстюк. – К., 1948.
18. **Шморгун П.** Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. / П. Шморгун. – К., 1955.

Надійшла до редколегії 03.12.2010 р.

УДК 94 (477.63) «19»

В. В. Іваненко, М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ
МІСТА КАМ'ЯНСЬКОГО – ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА
В УРБАНІЗАЦІЇ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ XX ст.**

Проаналізовано роль і значення м. Кам'янського – Дніпродзержинська в становленні великої агломерації в ареалі Дніпровського Надпоріжжя у XX ст., досліджений вплив урбаністичного розвитку міста на характер взаємозв'язків у структурі даної агломерації.

Ключові слова: Кам'янське, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, агломерація, промисловий розвиток, демографічний потенціал, територіальне зрощення.

Проанализирована роль и значение г. Каменского – Днепродзержинска в становлении крупной агломерации в ареале Днепровского Надпорожья в XX в., исследовано влияние урбанистического развития города на характер взаимосвязей в структуре данной агломерации.

Ключевые слова: Каменское, Днепродзержинск, Днепропетровск, агломерация, промышленное развитие, демографический потенциал, территориальное сращивание.

A role and value of Kamenskoe – Dneprodzerzhinsk in becoming of large agglomeration in the area of Dniprovske Nadporizhzhya in XX century is analysed. The authors study an influence of urbanism development of city and its investigation in character of intercommunications in the structure of this agglomeration.

Key words: Kamenskoe, Dneprodzerzhinsk, Dnepropetrovsk, agglomeration, industrial development, demographic potential, territorial fusing.

Сучасне місто Дніпродзержинськ займає важливе місце в структурі потужної агломерації в ареалі Дніпровського Надпоріжжя. Назва даної агломерації на сьогодні не устоялася й варіюється в різних виданнях: Дніпропетровсько-Дніпродзержинська [3, с. 11], Дніпропетровська, Придніпровська. У дану агломерацію входять міста Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Новомосковськ, Підгородне, Верхньодніпровськ, а також оточуючі ці населені пункти села і селища міського типу. Придніпровська агломерація є най-

більшою агломерацією у середній і нижній течії Дніпра, поступаючи за значенням лише Київській агломерації.

Мета даної статті – окреслити коло питань, пов'язаних із роллю міста Кам'янського – Дніпродзержинська в процесах урбанізації Дніпровського Надпоріжжя XX ст., а конкретно, у формуванні та розвитку Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації. Об'єктом дослідження є процес урбанізації в Дніпровському Надпоріжжі XX ст., а предметом – роль Кам'янського – Дніпродзержинська в процесі становлення агломерації у Дніпровському Надпоріжжі. Слід зазначити, що дана тема не отримала системного висвітлення в історичній і географічній науковій літературі. Окремі факти урбаністичного розвитку Дніпродзержинська, які дозволяють робити певні аналітичні висновки та узагальнення, містяться на сторінках довідково-енциклопедичних видань [3; 4; 8], путівників [2; 6], науково-популярних нарисів [1; 5; 7; 9].

Передумови утворення Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації сформувалися вже в другій половині XIX – на початку XX ст. Катеринослав, який інтенсивно розвивався як промисловий, транспортний і фінансовий центр, починаючи з 1880-х рр., неухильно підвищував індекс урбаністичної концентрації, поступово залучаючи до своєї орбіти довколишні населені пункти. Спочатку це виявилось в інтеграції населених пунктів на лівобережжі Дніпра – Амура і Нижньодніпровська (у першій чверті XX ст.). Розвиваючись у західному напрямі уздовж Дніпра, Катеринослав приєднав селище Нові Кайдаки (у першій чверті XX ст.), згодом селища Діівка і Сухачівка (у 1930-х рр.).

Проте саме інтенсивний урбаністичний розвиток селища Кам'янське, що виросло з козацького зимівника, відомого з 1750 р., перетворення його на місто Кам'янське – Дніпродзержинськ і створило вирішальні умови для становлення власне агломерації у Дніпровському Надпоріжжі в XX ст. Місто Кам'янське – Дніпродзержинськ стало саме тим елементом, який визначив не моноцентричний, а біцентричний характер розвитку агломерації в даному ареалі.

Не дивлячись на відносно велику відстань між територіями двох міських поселень у першій половині XX ст., урбаністичний розвиток Катеринослава – Дніпропетровська і Кам'янського – Дніпродзержинська відбувався за схожими траєкторіями, що зумовило появу агломераційного об'єднання. Це виявилось в наступних характеристиках: 1) основу промислового розвитку обох міських поселень складала металургія, причому на монооснові: спочатку засно-

увався один містоутворюючий промисловий гігант, і лише згодом формувалися потужні виробничі комплекси; 2) основу транспортних взаємозв'язків двох міських центрів заклало прокладення Катерининської (нині Придніпровської) залізниці в 1884 р., природно свою роль зіграв і розвиток транспортного сполучення по Дніпру; 3) металургійні підприємства обох міст працювали на одній сировинній базі; 4) освітньо-культурний розвиток Кам'янського – Дніпродзержинська відбувався з урахуванням ролі Дніпропетровська як основного епіцентру освітніх та культурних установ регіонального значення; 5) не варто нівелювати і роль політико-адміністративного чинника, набагато підсиленого персональною діяльністю декількох осіб «дніпропетровської групи» серед правлячої верхівки СРСР у другій половині ХХ ст., зокрема, діяльністю генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва (уродженця Кам'янського), першого секретаря української компартії В. В. Щербицького (уродженця розташованого неподалік Верхньодніпровська) та їх соратників тощо.

Риси зближення обох міських поселень у цілому намітилися вже на початку ХХ ст., проте ця кооперація була реалізована лише в середині – другій половині ХХ ст. Кам'янське почало розвиватися найшвидшими темпами з усіх найближчих до Катеринослава поселень, набагато обігнавши Новомосковськ, Верхньодніпровськ та інші поселення. У першій половині ХХ ст. відбувається різке збільшення демографічного потенціалу Кам'янського – Дніпродзержинська. Уже на 1 січня 1913 р. в селі Кам'янське нараховувалося 40 407 жителів [9, с. 12], що дорівнювало числу жителів середнього провінційного міста.

Уже до 1917 р. Кам'янське перетворилося на яскраво виражене міське поселення за структурою промисловості, чисельністю населення, індексом розвитку культурно-освітньої сфери [8, с. 10]. У 1912 р. громада села Кам'янське подала клопотання на ім'я Катеринославського губернатора про надання селу статусу міста. З червня 1917 р. рішенням Тимчасового уряду село Кам'янське переведено в ранг міста і названо «город Каменский» [8, с. 10]. 1 лютого 1936 р. місто Кам'янське рішенням ВЦВК перейменовано в місто Дніпродзержинськ [4, с. 240].

Таким чином, в урбанізації Дніпровського Надпоріжжя першої половини ХХ ст. намітилися якісні зрушення, що виявилися у формуванні альтернативного Катеринославу центру урбанізаційних процесів, проте не конкурентного Катеринославу, а інтенсивно

пов'язаного з ним урбаністичного центру другого порядку, який став центром тяжіння найближчих сіл і селищ.

Слід виділити окремо питання територіального розвитку Дніпродзержинська в структурі територіального розвитку агломерації у Дніпровському Надпоріжжі. У середині ХХ ст. Дніпродзержинськ, подібно Катеринославу на рубежі ХІХ–ХХ ст., почав активно приєднувати до міської смуги раніше самостійні селища. У 1938 р. до міста були приєднані села Романкове і Тритузне [8, с. 7]. У подальшому з аналогічними процесами в Дніпропетровську, йшло формування єдиного територіального масиву Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації, яке завершилося лише на початку ХХІ ст. За станом на 1974 р., Дніпродзержинськ вже мав територію завдовжки 22 кілометри із заходу на схід, і від 3 до 8 кілометрів з півночі на південь [2, с. 5].

Інтенсивно розвивався у напрямі території Дніпродзержинська і стрижневий центр агломерації – Дніпропетровськ. У 1977 р. селище Таромське – велике правобережне поселення між масивами двох міст, перейшло до категорії «підлеглих Дніпропетровській міській раді». Аналогічна зміна статусу сталася і з селищем Карнаухівка, підпорядкованим міській раді м. Дніпродзержинська. Слід зазначити, що остаточне зрощення територій Дніпропетровська і Дніпродзержинська сталося лише у 2002 р., коли селище міського типу Таромське за результатами місцевого референдуму увійшло до складу Ленінського району м. Дніпропетровська.

Посилення ролі Дніпродзержинська в структурі Придніпровської агломерації пов'язане, передусім, із нарощуванням і концентрацією промислового потенціалу протягом ХХ ст. До революції 1917 р. у селі Кам'янське існував лише один Дніпровський металургійний завод (завод Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства), закладений навесні 1887 р. Перша доменна піч заводу була задута 2 березня 1889 р. (з 5 вересня 1925 р. – Дніпровський металургійний завод імені Ф. Е. Дзержинського [1, с. 5; 7, с. 282, 284]). Це підприємство одразу стало містоутворюючим. Перед Першою світовою війною завод випускав 13–14 % чавуну, сталі та прокату загальноросійського виробництва [8, с. 10].

У довоєнний період Дніпровський металургійний завод зазнав капітальної реконструкції під керівництвом головного інженера, майбутнього академіка І. П. Бардіна. У 1930-ті роки з'явилися такі найважливіші підприємства, як вагонобудівний завод імені Газети «Правда» (почав споруджуватися в 1916 р., виділився в самостійне

підприємство з 1926 р.), коксохімічний завод ім. Орджонікідзе (дві черги побудовано з 1928 до 1933 р.), цементний завод (побудований у 1934 р.), азотно-туковий завод (побудований у 1934–1938 рр.) та інші підприємства [4, с. 239].

Апогеєм індустріалізації стали 1960–1970-ті рр. За станом на 1974 р. у Дніпродзержинську вироблялося 11,1 % чавуну, 10,3 – сталі, 10,4 – прокату, близько 15 – коксу, 12,2 – добрив, 40 % магістральних вагонів від загальноукраїнського виробництва [2, с. 5]. У цей же час, з 1975 до 1978 р., найбільше промислове підприємство – Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф. Е. Дзержинського пережив пік виробництва (за показниками виробництва агломерату, чавуну, сталі й прокату) [1, с. 274]. За станом на 1977 р. у Дніпродзержинську діяли 35 великих підприємств союзного і республіканського значення, 65 % виробництва займала продукція чорної металургії [4, с. 247].

Одним з найголовніших чинників урбаністичного розвитку Дніпродзержинська стало будівництво в 1964 р. Дніпродзержинської ГЕС з величезним водосховищем, що закріпило перетворення Дніпродзержинська на вузловий транспортний центр, який знаходиться на перетині транспортних потоків.

Демографічний розвиток Дніпродзержинська у XX столітті відбувався надзвичайно інтенсивними темпами. Перед Великою Вітчизняною війною в Дніпродзержинську мешкало 148 тис. жителів [8, с. 11]. На початок 1959 р. чисельність населення досягла 194 тис. чоловік, тобто в 4 рази зросла після 1917 р. [5, с. 260]. Переважна частина місцевого населення, за даними на кінець 1950-х рр., була зайнята в промисловості – це 78 % [5, с. 260]. Демографічний максимум в історії міста припав на рубіж 1980–1990-х рр. За даними на 1988 р., населення міста склало 282 тис. осіб [3, с. 335]. Протягом останніх двадцяти років відбувається поступове зменшення кількості населення міста.

Інтенсивний територіальний розвиток Дніпродзержинська протягом 1960–1980-х рр. став стимулом подальшого лінійного розвитку Дніпропетровської агломерації вздовж ріки Дніпро, забезпечивши, водночас, приєднання до агломерації нового важливого елементу системи – міста Верхньодніпровська.

На рубежі XX і XXI століть Дніпродзержинськ зберіг значення центру урбанізаційних процесів. За даними на 2000 р. населення міста, що становило 0,8 % населення України, виробляло 1,7 % продукції, що випускалася в масштабах країни [8, с. 13].

Таким чином, Дніпродзержинськ у середині ХХ ст. зайняв місце другого центру асиметричної біцентричної Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації, заснованої на взаємодії двох різновеликих центрів, з різною для кожного центру територією урбаністичного тяжіння, проте зі схожими і стійкими виробничими, трудовими, транспортними і культурно-побутовими характеристиками. Дніпродзержинськ перетворився на найближчий до Дніпропетровська і другий за значенням центр урбанізаційних процесів у Дніпровському Надпоріжжі зі схожою з Дніпропетровськом структурою промислового і людського потенціалу. З усіх складових Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації місто Дніпродзержинськ утримує друге місце за базовими показниками урбаністичного розвитку.

Можна зазначити у підсумку, що місто Кам'янське – Дніпродзержинськ зіграло значну роль в урбанізації Дніпровського Надпоріжжя ХХ ст., ставши другим за значенням і одночасно одним із двох системоутворюючих елементів Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації, а також забезпечивши саме асиметричний біцентричний характер даної агломерації. Сьогодні, на початку ХХІ ст., можна говорити про виникнення якісно нових форм урбанізації, появу нових траєкторій розвитку агломерації, скажімо, про перспективу зрощення Дніпропетровська і Запоріжжя в агломераційне об'єднання якісно нового рівня. Однак в ареалі власне Дніпровського Надпоріжжя якісних змін у характері розвитку Дніпропетровсько-Дніпродзержинської агломерації найближчим часом не передбачається.

Бібліографічні посилання

1. **Базарянинов В. К.** Дзержинка: годы и судьбы : очерки истории Днепропетровского металлургического комбината им. Ф. Э. Дзержинского / В. К. Базарянинов. – Д., 1999.
2. **Бочарова С. С.** Дніпродзержинськ : [путівник-довідник] / С. С. Бочарова, Т. І. Харибіна. – Д., 1984.
3. Географічна енциклопедія України : у 3 т. / редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) [та ін.]. – К., 1989. – Т. 1 : А–Ж.
4. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. : Днепропетровская область / редкол. тома: И. В. Васильев (пред.) [и др.]. – К., 1977.
5. **Калинина П. Ф.** Днепропетровщина: Природа и экономика / П. Ф. Калинина, К. Л. Липка, Л. Е. Маслий. – Д., 1959.
6. **Луценко В. А.** Днепродзержинск : [путеводитель] / В. А. Луценко, И. И. Бражник. – Д., 1987.
7. Огонь Прометей : очерки истории завода им. Дзержинского / сост. В. Попруга. – Д., 1969.

8. **Циганок Н. О.** Дніпродзержинську – 250 : іст.-краєзн. довід. / Н. О. Циганок. – Д., 2000.
9. **Яценко Л. Г.** Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск. 1917–1953 годы : воспоминания, очерки, документы / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 03.12.2010 р.

УДК 908(47763) «1920–1925»

І. В. Шапочкіна

Музей історії м. Дніпродзержинська

**ДО ПИТАННЯ ПРО НАСТРОЇ
РІЗНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНСЬКОГО РАЙОНУ
В ПЕРІОД ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.
1920–1925 рр.**

Проаналізовано ставлення населення Кам'янського району до радянської влади від підтримки до спротиву впродовж 1920–1925 рр. у контексті соціально-економічної ситуації.

Ключові слова: самостійництво, петлюрівщина, саботаж, політичний бандитизм, голод, Кам'янське, неп, населення, робітники, селяни.

Проанализированы отношения населения Каменского района к советской власти от поддержки до сопротивления в период 1920–1925 гг. в контексте социально-экономической ситуации.

Ключевые слова: самостоятельность, петлюровщина, саботаж, политический бандитизм, голод, Каменское, нэп, население, рабочие, крестьяне.

In the article the Kamyansky region population's relation to the soviet power was analyzed from the supporting to opposition in the context of the social-economical situation in 1920–1925th.

Key words: independence, petlyurivschina, sabotage, political gangsterism, starvation, nep, Kamyanske's population, workers, peasants.

Упродовж багатьох десятиліть період з 1920 р. у радянській історіографії подавався як переможне крокування радянської влади по території колишньої Російської імперії. Ідеологія підмینیла історію, гасла – факти. Ретельно підібрані для обнародування документи та спогади більшовиків – учасників подій стали складовими

єдиного комуністичного сценарію. Але бюрократична скрупульозність і контроль партійно-більшовицького керівництва всіх рівнів, названі демократичним централізмом, забезпечили підзвітність у кожному кроці рядових членів партії. Довідки, інформації, доповідні, звіти райкомів, губкомів, ЦК, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських організацій України м. Києва, містять найдокладніші характеристики подій на місцях, які відсувають на другий план упереджені оцінки. Починаючи з плюралістичних 1980–1990-х рр., українська історіографія здійснює перехід від ідеологічних стереотипів до відтворення об'єктивної картини подій в Україні першої чверті XX ст. В. Верстюк, В. Волковинський, О. Тимошук, О. Лебеденко, Р. Ветров, С. Донченко у своїх дослідженнях звернулися до розгляду різних військово-політичних сил, рухів, партій цього періоду, зокрема анархістсько-махновського руху, особливо на півдні [1, с. 14]. А. Голуб, В. Іваненко, С. Кульчицький, В. Дубчак поставили за мету поглибити краєзнавчий аспект історії Української революції, зокрема на Катеринославщині. Її петлюрівську (самостійницьку) складову із широкою соціальною базою розглядають дослідники Д. Архієрейський, М. С. Полівець, Н. А. Ковальова. Враховуючи, що в Україні за 20 днів липня 1920 р. було зареєстровано 207 селянських повстань (С. Кульчицький), в лютому 1921 р. – 118 значних повстань [2, с. 20], слід зазначити, що саме Катеринославщина в цей час – одна з губерній із наймасштабнішими селянськими заворушеннями, зі складним сплетінням анархістської та національної ідеологій, коли більша частина повстанців не визнавала влади більшовиків, не маючи єдності між собою.

У цілому перша половина 20-х рр. XX ст. відзначена подіями Української національно-демократичної революції, остаточним встановленням радянської влади в Україні в умовах руйнації економіки, а також голодом 1921–1923 рр., соціально-економічним експериментом – НЕПом, зумовленим соціальною напругою. Усі ці події стали передумовою і наслідком настроїв різних верств населення країни та регіонів, що взяті автором у фокус дослідження на прикладі м. Кам'янське та сіл Кам'янського району. Краєзнавчі дослідження соціально-економічного аспекту процесів завершального етапу Української революції та періоду відновлення радянської влади вважаються автором актуальними в плані відновлення загальноісторичної картини та переосмислення сутності й значення подальшої політики радянської влади щодо України.

У 1920 р. у м. Кам'янське, яке складалося із заводського селища та сільської частини, налічувалося 12 243 працюючих на Дніпровському державному заводі робітників та службовців з членами родин, що удвічі перевищувало кількість селян [11, с. 72]. Саме підтримкою робітників намагалися залучитися органи радянської влади. Створений 3 січня 1920 р. Кам'янський ревком налічував 10 членів під головуванням Артема Петруші. Для організації виборів міської ради з губкому в березні було надіслано 8 осіб і, як свідчать документи, обрана в грудні Рада складалася з 13 осіб: 9 комуністів та 4 безпартійних. У 1924 р. до її складу вже ввійшло 88 осіб, з них – 44 комуністи, 4 комсомольці, 40 безпартійних, серед яких – 51 робітник та 20 службовців [3, арк. 8].

У зведенні Катеринославського губкому № 47 від 24 березня 1920 р., за повідомленням тов. Гена, зазначено, що «все волости Каменского района, кроме Тритузной, приняли Советскую власть, и настроение крестьян к Советской власти сочувственное» [7, арк. 90]. На вибори до Кам'янської райради прийшло три чверті населення, із 150 її членів більшість (69) були комуністами, 14 – меншовиками, 16 – лівими есерами [6, арк. 123].

Залучення до райради меншовиків та есерів пояснюється малочисельністю більшовицької парторганізації. Так, у Кам'янському в лютому 1920 р. налічувалося лише 35 комуністів [6, арк. 22], у березні – 85 [6, арк. 90], у 1922 р. – 123 і, як зазначало зведення губкому, датоване початком лютого, партійці були неактивні, немісцеві від'їжджали, коштів не було, літератури для роботи серед населення не вистачало [9, арк. 62]. В червні 1920 р. Кам'янський райком партії під головуванням Максимова, до складу якого входили Буводін, Зенін, Кудінов, Ковальов, Поляков, взагалі поставив питання про розпуск міської парторганізації через невиконання своїх обов'язків [7, арк. 61]. Кадровий голод вирішувався відрядженням комуністів з ЦК. Так, у січні 1920 р. у розпорядження губкому приїхали 23 особи, зокрема 8 росіян, 15 українців [6, арк. 199]. Кам'янський райпартком у квітні 1920 р. доповідав губкому про гострий дефіцит партійних кадрів для роботи серед селян, про співчуття робітників радянській владі [6, арк. 105].

Кам'янські робітники, хоча більшовицькі керівники (А. Лихоманов, С. Гречнев, А. Петруша) були з їхнього середовища, не стали в цей час надійною опорою радянської влади з низки причин. Перш за все, соціально-економічні проблеми підривали довіру до нової влади. Дніпровський завод-годувальник не працював на повну

потужність. Націоналізований у січні 1918 р., у червні 1920 р. Дніпровський завод, випускаючи бронепойзди та бронепароплави, був мілітаризований, що означало прикріплення працюючих до робітничих місць без гарантованого утримання. Заробіток кваліфікованого робітника складав 105 крб на день, у той час як два фунти хліба (приблизно 800 г) коштували 500 крб [11, с. 73].

Робітники тікали з заводу, займалися крадіжками: лише за 5 місяців 1921 р. заводом зафіксував 120 великих крадіжок. На засіданні Кам'янського райкому партії 14 червня 1920 р. представник партосередку Дніпровського державного заводу Смольний заявив: «Идет расхищение завода. Заводская милиция ведет себя подозрительно». Інженер Тщетинський у виступі на загальноміській конференції 24 липня 1920 р. зазначав: «Причины падения производительности труда на заводе заключаются в росте дороговизны, недовольстве рабочих «прибавками» (підвищенням норм. – *І. Ш.*), поиске побочных заработков, работе на себя, краже заводского имущества» [7, арк. 84]. Шість місяців роботи без харчових пайків призвели до страйку наприкінці січня 1921 р. Робітники та службовці відмовлялися працювати, доки «не будут удовлетворены продовольствием» вони та їхні родини. У результаті, з 1 серпня встановлено норму видачі продовольства (хліба, цукру, солі) 7,5–12 фунтів на одного робітника. А 3 серпня завод взагалі зупинився через страйк, 5 серпня його закрили рішенням Катеринославського особкому. У стані консервації завод залишався до квітня 1925 р.

Постанова відділу Центрального Управління Державної Промисловості Вищої Ради Народного Господарства СРСР «Головметал» про повну консервацію Дніпровського заводу в 1923 р. як нерентабельного могла бути реакцією й на робітничий саботаж, бо за рівнем технічного оснащення це підприємство займало на той час друге місце в металургії України [11, с. 71]. Треба зазначити до того ж, що в 1920-ті рр. робітничі лави активно поповнювалися представниками найбільш консервативної частини населення – селянами. Це не могло не вплинути на настрої робітників. Зростання невдоволення серед робітників сприяв і голод 1921–1923 рр. У лютому 1922 р. по Катеринославській губернії голодувало 25 925 осіб, серед яких 38 % – діти [10, арк. 61]. Населення губернії, якщо не емігрувало, то змушене було харчуватися падаллю, пухло від голоду, страждало від тифу. Мали місце факти смерті від голоду, а також трупoidства та канібалізму (на жовтень 1922 р. відомо 106 випадків) [7, арк. 79].

Заробітки на Дніпровському заводі залишалися низькими, що характерно для металургійної промисловості в цілому. У 1923 р. зарплата в металургії складала лише 36,6 % 1913 р. [5, арк. 131]. Газета «Звезда» № 473 від 15 лютого 1924 р. повідомляла, що на Кам'янській біржі праці «безработных хоть отбавляй». Проводилася примусово «золота позика», нещадною була експлуатація на приватних підприємствах. У Кам'янському, наприклад, на млині братів Волів 40 робітників працювали упродовж 16 год. Перелічені фактори зумовили «критичне, до ворожого» ставлення робітників до НЕПу. Саме так охарактеризовані були робітничі настрої у звіті губкому від 29 липня 1922 р. [7, арк. 73].

Найбільш різкі зміни відбулися в настроях сільського населення: від співчуття до спротиву. Якщо в березні 1920 р. настрої селян щодо радянської влади ще визначаються як «сочувственные» [6, арк. 90], то наприкінці квітня того ж року – як «неопределенные, в некоторых случаях бандитские, петлюровские» [6, арк. 105]. У тому ж зведенні № 35 від 28 квітня 1920 р. за доповіддю Кам'янського райкому партії подано аналіз ситуації: «Хорошее отношение к Красной Армии меняется из-за реквизиции лошадей, подвод, порки и убийства крестьян. Растет сочувствие петлюровцам. Население содействует занятию городов петлюровцами и поляками; в условиях роста цен отказывается принимать советские деньги, распространяется бандитизм» [6, арк. 123].

На районному з'їзді Рад у квітні 1920 р. не було делегатів Кархутської та Кам'янської волостей через відмову населення від Рад. Уже в лютому 1920 р. настрої населення волостей Кам'янського району характеризувалися в довідках Кам'янського міського комітету партії як самостійницькі. У березні Кам'янський райком повідомляв до губкому, що махновщини по селах немає, але виявлено петлюрівську агітацію під гаслами: «Нам не нужно патентованных коммунистов», «Геть кацапов из нашей хаты!», «Долой централизацию!» [6, арк. 40].

Катеринославський губком, у свою чергу, доповідав до ЦК КП(б)У про поширення в Кам'янському районі петлюрівської агітації, закликів Всеукраїнського петлюрівського ревкому входити до волосних ревкомів та виконкомів з метою дезорганізації радянської роботи, вербування селян. У Новомосковському та Павлоградському повітах відмічалися повстанство та партизанщина на платформі повалення влади золотопогонників, за владу трудового народу та з'єднання з Директорією [7, арк. 39, 40]. Голова Кам'янського ревкому

А. Петруша ще наприкінці січня 1920 р. доповідав у губком, що у волостях Кам'янській та Романківській настрої самостійницькі внаслідок проведеної продрозкладки в 1000 пудів хліба і просив при цьому повернути кам'янських партійців до Кам'янського для організації роботи серед селян [6, арк. 18].

Слід нагадати, Романкове, як і Аули, ще в 1917 р. поставляло бійців до Вільного козацтва, на романківських могилах селяни планували спорудити пам'ятники запорожцям, створили парубоцькі спілки (народну міліцію) для запобігання розбишацтву (бандитизму) [4, с. 4].

Оголошений у 1920 р. по Катеринославській губернії «похід на куркуля» в умовах нищівної продрозкладки підняв нову хвилю повстанського селянського руху, визначеного в радянській історіографії як бандитизм політичний та кримінальний. Ці риси не лише навмисно змішувалися, а й реально перепліталися з переважанням однієї над іншою через обставини та суб'єктивні фактори.

Матеріали губревкому «Про боротьбу з куркульством та бандитизмом» подають довгий перелік загонів та угруповань різного політичного забарвлення, більшістю петлюрівського (самостійницького), а також махновського (аграрно-республіканського, анархістського). Самостійницькі загони Брови (Катеринославський повіт), Хмари, Пухальського (Верхньодніпровськ) налічували від 150 до 1500 бійців, озброєних кулеметами та обрізами. Махновські – отаманів Шуся (Новомосковськ), Володіна (Нікополь) налічували у складі від 100 до 5000 вояків, вирізнялися військовою дисципліною та озброєнням: мали гвинтівки, кулемети, гармати [8, арк. 55].

Місцеві радянські органи влади могли розраховувати лише на Червону армію. Міліція була слабко організована. Навесні 1920 р. у Романківській, Криничеватівській, Карнаухівській волостях були зазначені найбільш сильні повстанські (названі «бандитськими») прояви. У Кам'янській волості велася активна «петлюрівська» агітація. Так звані «куркульські настрої», зокрема в Романківській волості, підігрівалися діяльністю латиських частин, що відбирали коней та фураж [8, арк. 72].

Складність ситуації в Кам'янському районі охарактеризована в секретному зведенні № 33 від 9 липня 1920 р. інструкторсько-інформаційного відділу губкому ЦК КП(б)У: «В последнее время всё явнее вырисовывается враждебное настроение селянства против советской власти. Хлебная разверстка не выполняется, на сходах категорические протесты против проведения нашей политики...

В случае, если не будет оказана экстренная помощь, Каменской РИК заявляет, что снимает с себя всякую ответственность за последствия, могущие возникнуть в деревне» [11, с. 74].

Неспроможність місцевої влади навести й підтримувати порядок підтверджує, наприклад, і факт відмови Кам'янської міськради у допомозі Криничкам у жовтні 1920 р. для захисту від «нальоту» тисячного угруповання [8, арк. 171]. Повстанські загони в цей час знищували зв'язок, радянських працівників, дезорганізовували профроботу. Населення співчувало цій діяльності й підтримувало її. Це підтверджують липневі 1920 р. зведення губчека: 7 липня – вирізано 7 прольотів дротів телеграфної лінії «Солоне – Нікополь»; 9 липня в Романковому було обстріляно виконком, а напередодні затримано трьох «бандитів». При цьому визначався «в радянських закладах повний безлад» [8, арк. 93, 109, 110]. Відзначені й такі кримінальні прояви, як викрадення 10 млн крб з Кам'янського фінвідділу Гуткіним-Графським, колишнім студентом, за підтримки Мелешка, одного з організаторів повстанського руху в губернії [8, арк. 55], а також продаж спекулянтам десятків пудів цукру та іншого продовольства матросами Дніпровської флотилії, для якої виготовляли бронепароплави на Дніпровському заводі. При цьому місцева влада не в силі була зарадити грабіжництву [8, арк. 133, 168].

Дуже показова статистика судових справ 1920 р. щодо ситуації в губернії та спроможності влади. Постійно зростала кількість розглянутих губревтрибуналом контрреволюційних та спекулятивних справ при значному переважанні контрреволюційних. Упродовж березня – липня, по місяцях, винесено вироків за контрреволюцію: 24, 33, 39, 68, 122; за спекуляцію, відповідно: 4, 5, 10, 47, 103 [8, арк. 78]. У цілому розглянуто 286 контрреволюційних і 169 спекулятивних справ.

У документах 1922 р. подається зовсім інша картина настроїв населення: «настроение масс упадочное, усугубленное извращениями НЭПа», «крестьяне подавлены в связи с голодом» [9, арк. 62]. Церква переживала духовний розкол, громадсько-політична активність пішла на спад. Діяльність соціал-революціонерів припинилась, анархісти були ліквідовані, петлюрівці (прибічники Директорії) – дезорганізовані, Українська компартія розклалася. Меншовики ще діяли серед друкарів та в кооперації. На піднесенні були лише сіоністи, готуючи переїзди воєнізованих груп до Палестини. Щодо повстанського руху документи губчека зазначали: «Политический бандитизм из-за голода и безработицы превратился в мелко-

уголовный, крупных банд нет. Опирируют несколько банд по губернии, не связанных с крестьянством» [9, арк. 80].

Подана характеристика нівелює повстанський рух, не відділяючи його від кримінальних проявів, і зовсім не говорить про репресивні методи радянської влади – армію, ревтрибунали, спрямовані на обезголовлення руху опору. Сила і страх зробили свою справу в умовах соціально-економічного безладдя. Не минули репресії й саму партію: було проведено першу чистку. У 1922 р. у Катеринославській організації з 6 тис. членів залишилося 3412 членів та 1027 кандидатів [9, арк. 67].

У 8 сільрадах Кам'янського району та робітничо-селянському Кам'янському в період 1920–1925 рр. визначаються нестабільні настрої: робітників – від підтримки до критичного й навіть ворожого ставлення до нової, радянської влади через соціально-економічні негаразди, селян – від поміркованих до самостійницьких, що вилилися у збройне протистояння. Все це зумовило остаточний перехід владних структур до силової тактики, широкомасштабно розгорнутої в 1930-ті рр.

Бібліографічні посилання

1. **Бабічева О. С.** Історіографія дослідження анархістського руху в Україні в добу національно-демократичної революції 1917–1921 рр. / О. С. Бабічева // Грані. – 2007. – Листоп. – груд. – С. 12–17.
2. **Дутчак В. В.** Українська революція на Катеринославщині та Херсонщині. Завершальний етап (огляд подій 1921 р.) / В. В. Дутчак // Грані. – 2008. – Лип. – серп. – С. 20–25.
3. Звезда. – 1924. – 4 груд.
4. Народная жизнь. – 1917. – 12 жовт.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1, оп. 3, спр. 3266, арк. 312.
6. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 228, арк. 199.
7. Там само. – Спр. 236, арк. 170.
8. Там само. – Спр. 238, арк. 171.
9. Там само. – Спр. 1108, арк. 312.
10. Там само. – Спр. 1286, арк. 67.
11. **Яценко Л. Г.** Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск: 1917–1953 годы : воспоминания, очерки, документы / Л. Яценко, А. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 08.06.2010 р.

УДК – 947 (477. 63) «1929–1933»

О. І. Коломійчук

Музей історії міста Дніпродзержинська

**ГОЛОДОМОРНІ 1932–1933 рр. У КАМ'ЯНСЬКОМУ РАЙОНІ
(за спогадами очевидців)**

Висвітлено трагедію простих людей, які стали заручниками беззаперечного виконання партійних директив та численних зловживань, допущених на місцях.

Ключові слова: колективізація, індустріалізація, розкуркулення, зерно, хлібозаготівля, хвороби, голод, смерть, Кам'янське.

Освещена трагедия простых людей, которые стали заложниками безоговорочного выполнения партийных директив и многочисленных злоупотреблений, допущенных на местах.

Ключевые слова: коллективизация, индустриализация, раскулачивание, зерно, хлебозаготовка, болезни, голод, смерть, Каменское.

It was highlighted tragedy of ordinary people, who became hostage of unconditional accomplishment of party directives and numerous abuses allowed on the sites.

Key words: collectivization, industrialization, dekularization, grain, bread storage, diseases, famine, death, Kamenskiae.

Проблема голодомору 1932–1933 рр., його причини, механіка і наслідки, завдяки підвищеному інтересу науковців, суспільства і держави, на сьогодні достатньо вивчені. Але є інша пам'ять. Пам'ять людей. Спогади як мемуарна література, яка швидко розвивається в усьому світі, за влучним зауваженням професора С. Кульчицького, є повноцінним історичним джерелом. Суб'єктивні у своїй основі, вони об'єктивізуються за правилами, виробленими історичним джерелознавством [28, с. 4].

Узагальнення зафіксованих спогадів надають можливість висвітлити сюжети й версії, пов'язані з голодом 1932–1933 рр. у Кам'янському районі, а також стверджувати, що в селах створювалася ситуація абсолютного голодування, яка стала кінцевим результатом сталінського «сокрушительного удара», що, врешті-решт, і призвело до голодомору в Україні. Важливими матеріалами для вивчення теми стали письмові та усні (опрацьовані) спогади очевидців, зібрані

науковими співробітниками Музею історії м. Дніпродзержинська по селах тодішнього Кам'янського району і м. Кам'янське (Дніпродзержинськ), а також звернення до джерел Державного архіву Дніпропетровської області та опублікованих збірників документів про голод на Дніпропетровщині 1932–1933 рр.

Безпосереднє спілкування і контакт з інформаторами дали змогу серед свідчень про голод виявити два види інформації. Перший вид інформації – від людей, які самі пережили голод і пам'ятають усі жахи цієї трагедії. Другий вид – це перекази батьків, родичів, сусідів молодому поколінню, представники якого народилися після голоду, але втратили рідних. Перший вид є переважаючим.

На початку 1930-х рр. до складу Кам'янського району входила 21 сільрада: Кам'янська, Романківська, Тритузнянська, Карнаухівська, Миколаївська, Криничанська, Карнаухівсько-Хутірська, Червоно-Іванівська, Ганно-Зачатівська, Василівська, Червоно-Маяцька, Березноватівська, Новоселівська, Благовіщенська, Ново-Олександрівська, Теплівська, які об'єднували по декілька населених пунктів і підпорядковувалися Кам'янській міській раді робітничих, селянських та червоноармійських депутатів [13].

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр., а також економічна і соціальна кризи, які охопили СРСР на початку 1930-х рр., поставили на межу зриву план індустріалізації, що змусило владу прийняти радикальні рішення: взяти курс на суцільну колективізацію з організацією колгоспів, розкуркулення заможних власників господарств, вилучення сільськогосподарської продукції у виробників у вигляді контрактаций. Щодо індустріалізації, то в ній самій, в її меті – швидкому промислового розвитку країни – нічого поганого не було. Але методи, якими вона проводилася, повністю спотворили ідею і звели нанівець усі позитивні результати, що й призвело до голодомору.

У червні 1930 р. на території Кам'янського району вже було 31 колективне об'єднання [12, арк. 126]. Але плани держави не збігалися з планами селян, які мали своє господарство, що і простежується у спогадах: «У 30-ті рр. почали людей заганяти у колгоспи насильно. Мати не хотіла йти у колгосп, говорила: «Тільки розжилися, звелися на ноги, корівка, пара коней і комусь оддати... А в сім'ї нас було семеро душ дітей, як і в мого діда» [36]. «У колгосп зганяли і забирали все. «За своє жито, тебе ж і побито – називається все це» [26]. «Усіх тоді у колгосп записували «добровільно». Тільки хто ж ішов добровільно? Кого вони питали? Була така приказка:

«Бідний селянин похилився, гірко заплакав і добровільно під конвоєм пішов у колгосп» [4]. «На 50 сімей одна борона й плуг, коняка одна на трьох була. Звичайно, що бажання у батька йти до колгоспу не було» [24].

Селян-одноосібників силою примушували до об'єднання в колективи. Усупільнювалися не тільки землі та реманент, а й худоба, насінневий фонд, що й викликало обурення селян. «Перед самою сівбою 3000-й натовп селян Аул зажадав від членів сільради роздати землю, посів, зерно, побили голову сільради», але заколот був придушений наступного дня кінним ескадроном міліціонерів та охоронцями Дніпровського заводу [38]. У Миколаївці жінки розбили замок сараю й позабирали свою покинуту напризволяще худобу. У селі Червоно-Іванівка селяни, також переважно жінки, розібрали вилучені для колгоспу худобу й інвентар, а в Сурсько-Михайлівці селяни відмовилися виходити в поле, вимагаючи повернути землю й посівні матеріали [32; 38; 40].

Проголошений 14 березня 1930 р. постановою ЦК ВКП(б) добровільний вступ до колгоспу визначив відхід селян із колоб'єднань. У Кам'янському районі в багатьох селах уночі були розібрані усупільнені коні, корови. У квітні було зафіксовано 887 заяв про вихід із СОЗів [15]. Наприклад, в Аулах на кінець місяця було подано 8 заяв про вступ до СОЗу і 84 заяви про вихід із нього, та розібрано 8 коней і 2 корови [15]. Селяни мотивували це так: «Важко працювати, бо на одного коня припадає 12 десятин». У Карнаухівці заяв про вступ 12, про вихід – 23. На роботу в поле із 463 чоловік виїжджають працювати 161 чоловік [11, арк. 139]. Усього по Кам'янському району з 1 березня до 20 червня 1930 р. вийшло з колгоспів 1427 осіб: 133 батраки, 814 бідняків, 416 середняків, 45 робітників та 19 інших» [13, арк. 138].

Добровільно до колгоспів ішли безземельники, бідняки, які від нужденного життя ставали інструментом більшовицької ідеології. Це засвідчується і в спогадах. «Люди не йшли добровільно. Їх змушували йти. Хіба вони питали чи хочемо ми у колгосп? Прийшли, забрали худобу, а ти як хочеш: йди чи не йди» [48]. «Бідняки вступали у колгосп, бо це їм вигідно. А в діда мого молотарка була, господарство, уся родина обробляла землю» [34]. «Колективізацію в той час проводили люди, які нічого не мали, були випивохами. Відбираючи у людей останнє, вони ще й насміхалися з них» [47]. «Добровільно у колгосп йшли тільки ледацюги» [43].

Підвищення показників колективізації забезпечували, зокрема,

загони 25-тисячників, що підтверджують протоколи засідань окружкому. Як свідчать старожили: «Прийшли двадцятип'ятитисячники, сход оголосили й сказали: „Йдіть у колгосп, не схочете – йдіть у Сибір“. Люди не хотіли йти добровільно. Всі були незадоволені. Це ж рабство, хто ж у рабство хотів іти?» [8]. «Голова колгоспу Лопатюнов приходив на сільський сход з наганом, погрожуючи стріляти в тих, хто не вступатиме до колгоспу, оголошуючи їх противниками радянської влади» [32]. Активісти, як міські жителі, і гадки не мали, що робити з таким великим господарством. Так, «у с. Миколаївка за наказом голови СОЗу „Держжинець“ Рябокони в мешканців забрали корів, замкнули у сараї й забули годувати, на вечір піднявся такий рев, що прийшлося селянам розбирати корів по дворах» [8]. «Прийшли забрали худобу, землю, інвентар, стягнули у купу і залишили іржавіти. „Гуртове як чортове, – казала мати“» [26].

Примусовим для одноосібників стало і обкладання податками. На всі продовольчі запаси селян було поширено грошові та натуральні штрафи. У сферу оподаткування потрапляло все: від молотарок до курей, і одночасно на кілька років було звільнено від податків колгоспників. Так, у с. Карнаухівка обкладені величезними податками мірошники були змушені знищити свої млини [34].

У селі Аули сільрада наклала на 20 одноосібників штрафи від 20 до 1000 крб за відмову надіслати насіннєвий матеріал [23, с. 2]. Ще активісти вдавалися до такого крайнього заходу, як підпали хліба у одноосібників. На початку жнив 14 липня 1930 р. у с. Романковому було підпалено 2 копи жита, що належали біднякові, не членові СОЗу. А в ніч з 28 на 29 липня було спалено 25 кіп пшениці, що належали одноосібникові. У Кархуторах підпалено 6 кіп хліба – власність селян-одноосібників [18].

Основним методом впливу на селянство стало так зване «розкуркулення». Процес розкуркулення, за спогадами, проходив скрізь майже однаково: конфісковувалось усе майно. Куркульські родини масово виселялись у Сибір та на Урал, як це було в селах Карнаухівка, Миколаївка та Ганно-Зачатівка [8; 30; 34]. Інколи розкуркулених переселяли на гірші землі поза межами колгоспних масивів, як 42 розкуркулені родини в Криничках у березні 1931 р. [43]. Під «маркою» куркулів постраждало багато міцних середняцьких господарств, адже треба було виконувати завдання партії «щодо ліквідації куркуля як класу» в районах суцільної колективізації і ті цифри, що спускали на місця.

Загалом насильницька колективізація обернулася для селян величезними жертвами. Передусім, у результаті масового розкуркулення були ліквідовані найзаможніші селянські господарства у краї – основні виробники товарного зерна. Водночас відбулося значне скорочення посівних площ, зменшилося поголів'я худоби. У свою чергу, новостворені колективи виявилися малоефективними. Селяни дивилися на них здебільшого як на «чужі» структури, щось на зразок нової панщини, і тому нерідко відмовлялися працювати на системі, не сприймаючи директивні моделі управління.

У ті часи творилася і нова термінологія, суто народні назви представників влади, які займалися насильницькими діями щодо населення. Так, у різних селах Кам'янського району існували локальні назви, які відображають сутність подій. Це передусім: «грабіжники-активісти», «создателі голодомору», «врагі народа», «відбирачі», «буксири», «червона мітла», «штирхачі», «банда найманців», «сталінські найманці», «колективізатори».

Про те, що врожай 1932 р. в Україні був, доведено багатьма дослідниками. Дніпропетровщина отримала хлібозаготівельне завдання, яке фізично виконати було неможливо, тому на місцях вдавалися до випробуваного знаряддя – репресій як засобів для вирішення «продовольчих труднощів». Щодо спогадів, то вони одностайно свідчать про те, що в селах Кам'янського району врожай був добрим. «Врожай тоді був хороший, а тільки його весь забрала влада. Треба було індустрію піднімати і тому людей обібрали» [4]. «Гарний врожай був, але ж тільки держава сказала: «Віддай зерно» [37]. «Влітку 1932 р. врожай був нормальний, тільки ж його позабирали» [33].

На відсутність природних факторів трагедії вказує і виступ на одній з обласних нарад 19 липня 1932 р. першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. Чернявського, який стверджував: «Наша область краща за врожайністю в Україні, ...маємо урожай такий, як і в минулому році. Окремі райони мають навіть більший...» [21].

Першим кроком до початку голоду стали заготівельні плани 1932–1933 рр., які перевищували плани 1928 р. удвічі при менших урожаєх. Вироблена селянами продукція вилучалася в різних формах, оплата за праці була в кілька разів нижчою в порівнянні із зарплатнею робітників. У 1932 р. колгоспник на 1 трудоводень отримував 1 кг зерна та 94 коп. Чорнороб на промисловому підприємстві заробляв 2 крб на день, спеціаліст – 5–8 крб. У Кам'янському

СОЗі ім. Шевченка та артлі «Всесвітній Жовтень» м. Кам'янського працювали по 10 годин на день [19]. У 1933 р. від голоду гинули і колгоспники, що мали по 300–500 неоплачених трудовнів. Зерно та інше продовольство, призначені на трудовні, забиралися в рахунок завищених планів хлібоздачі [25].

Колгоспи-нездатчики заносилися на так звані «чорні дошки», що загрожувало вимиранням, бо припинявся підвіз товарів, заборонялася державна, кооперативна й колгоспна торгівля, припинялося кредитування [10, с. 53–54]. У 1932 р. були занесені на таку дошку колгосп «Держинець» с. Миколаївка, [18], колгосп ім. Шевченка с. Благовіщенка, «Веселий Кут» – с. Кринички, «Червона Армія» с. Василівка, ім. Ворошилова – с. Кархутори [14, арк. 17].

Другим кроком стало вилучення продовольства в селян, поширення набуло приховування хліба в ямах, із чим одразу ж держава почала боротися. Як кажуть живі свідки тих подій, по селах буксирні бригади ходили з осені 1932 р., а також узимку. Коли бачили, що хтось ще не пухлий з голоду, приходили знову й знову, все шукали прихованих продуктів. «Забирали все. Квасолу у пляшці, у бур'янах люди ховали їстівне, в нужниках ховали, навіть у труні» [7]. Вигортали все у хаті, скидали старих і дітей з печі, простукували й штирхали усюди, під стріхою, навіть у ліжку. Хто опирався, того ще й нещадно били.

Прикладів такої жорстокості дуже багато, не жаліли ані старих, ані малих, що суперечило традиційній моралі й поведінці народу. Наставало якесь отупіння, байдужість, ненависть. З переказу матері Р. Я. Горулі: «Зайшли в одну хату, сиділа там жінка на мішечку жита. Біля неї – троє діток сидять, обірваних, худючих. А вона сиділа з сокирою і казала: «Підходьте, гади, одрубаю всім голови». Теж обірвана, худюча, передсмертна. Мама була бригадиром, змушена була ходити розкуркулювати людей по селу, бо вірила в радянську владу. Але вона не полізла на піч, щоб витягти той мішок, і ніхто з присутніх не зміг забрати, бо то дуже жаклива картина була» [7].

Трапляються серед оповідань і визнання, що визискувачі самі були підневільними, або виправдання шукачами своїх дій з погляду сьогодення. Згадує кам'янчанин Б. П. Мельниченко, 1919 р. народження: «Я попав у список «довірених» шукати хліб. Ума не було – бачив, а аналізувати не міг. У школі закріпили за учнями, в кого шукати. Мені дістався ветфельдшер. Я побіг з такою радістю – сам Сталін приказав. Під старою грушею побачив свіжу пляму і дуже злякався.

Треба було сказати чи класному керівникові чи голові сільради. Побіг додому спитати у батька, який сказав: „Рішай сам, тільки подумай, синку, як його родина переживе зиму“. Прибіг до школи і збрехав учителю, що нічого не знайшов. Нас учили брехати і доносити» [36]. Влада нічим не нехтувала, вдавалась і до таких методів, як підкуп окремих людей, вдавалися до допиту дітей.

Перші дії людей були спрямовані на пошук порятунку, насамперед, чесним шляхом. Селяни забирали з хати майже весь одяг, хустки, вишивані рушники і їхали в інші області, Росію, Білорусію, де не було голоду, і намагалися обміняти на харчі. Ці сюжети трапляються в розповідях очевидців, багато хто з селян так і не повернувся додому.

Але влада вирішила забрати і ті речі, які б могли бути предметом обміну. Ці селянські пожитки складалися, передусім, із запасок, свиток, кожухів, рушників, хусток. Усе це забиралось і зносилося активістами до колгоспної комори, розтрачувалось на горілку або привласнювалось відбирачами. «Активісти прийшли, усе позабирали й з хати нас вигнали. Один ще потім у батьковій сорочці ходив» [29]. «Забрали з хати все, навіть те, що на столі у горщику стояло. І ніяких записів не проводили. А що забрали, те проїли й пропили» [33].

Як бачимо, шляхи до виживання були різні. За свідченнями людей: «Токи, комори і поля охороняли енкаведисти», зерно гнило, гнила картопля у купах, але озброєні охоронники під загрозою смерті не підпускали або розстрілювали. Люди збирали колоски і зерно, залишені на полях після збору врожаю, за що їх судили, або відбирали і били до смерті. Але і тут влада стала на захист свого майна. Майже всі оповідачі згадують «закон про п'ять колосків». Доходило до абсурду. Селян засуджували навіть за те, що вони рвали колоски пшениці або жита на своїх городах.

При перегляді партійної хроніки початку 1930-х рр. виникає таке враження, ніби влада з'їхала з глузду на класовій ненависті і зациклилася на переслідуванні «куркулів», «розкрадачів», «шкурників» і «спекулянтів», серед яких міг опинитися кожен незалежно від соціального походження, статусу й статку. А суддів за м'які вироки розкрадачам і спекулянтам негайно ж знімали з роботи [9].

Із спогадів можна зробити певні узагальнення про те, хто мав шанси вижити і не голодував у 1932–1933 рр. Це, насамперед, керівництво колгоспу: голова, бригадири, комірники, активісти. «Життя їх заставляло це робити і це була гарантія, що до них не прийдуть» [34].

Серед свідчень щодо причин голоду більш поширеним є твердження про його штучний характер: «Тоді спеціально голод зробили, щоб селяни вимерли...» [33]. «А голод штучний був, бо вивезли все» [31]. «Це була страшна система, абсолютно свідомо, як і заготовка зерна, все планувалось, плани доводилися, скільки людей знищити, скільки виселити» [27]. «Жахливий голодомор розпочався миттєво, після того, як у селян було відібране усе» [2].

Невиконання плану хлібозаготівель 1932 р., а також конфіскації продовольства по селах Кам'янського району на початку 1933 р. призвели до зубожіння села. Навесні 1933 р. нічого вже було сіяти, та й нікому, страшний голодомор лютував по всій Україні. Внаслідок нестачі кормів стався падіж худоби. Так, за спогадами карнаухівчанина О. П. Лящевського, із 496 коней колгоспного поголів'я після зими 1932–1933 рр. залишилося лише 24 [34]. Як свідчать живі очевидці, «люди тоді дуже бідували», «скільки люду померло», «діти помирали в колісках», «люди масово вмирали, сипалися, як осіннє листя, пухли і вмирали цілими родинами, не виходячи з хати», «перед смертю були страшні, худючі, виснажені». Люди звірили від голоду, сильніші відбирали або викрадали у інших, видавали одне одного, втрачали людську гідність. За спогадами П. С. Шумейко із с. Аули, її батько десь дістав шматок сала, сховався на горищі й мовчки з'їв та ще й матір трохи не вбив, скинувши її з драбини, а в сім'ї було четверо дітей [47].

Узимку 1933 р. було замічено снігом багато трупів людей, тільки весною почали закопувати їх на гробках без хрестів і підписів. Хто був живий, збиралися, зносили трупи й ховали, якщо були сили, а то просто скидали у вириті неглибокі ями за селом, бувало, й у дворі. Тож і дотепер багато селян не знають, де поховані їхні родичі.

У с. Червоно-Іванівка зафіксовано два випадки виснаження та опухання. У сім'ї колгоспника В. Навального опухло від голоду восьмеро людей, у робітниці радгоспу «Червоний Воїн» Н. Верещак – семеро, лише один залишався працездатним. У с. Василівка голодують три родини (14 осіб), у с. Миколаївка – 3 родини (17 осіб), маючи неоплаченими 270–478 трудоднів [9]. І такі втрати майже в кожному оповіданні.

Голод найболючіше позначився на дітях, вони були найменш захищеними, не брали участі в колгоспному виробництві, а відтак не одержували мізерних грамів хліба на працюючого. Діти значно швидше захворювали внаслідок тривалого недоїдання і фізичного виснаження. Майже в усіх спогадах з боєм згадуються померлі від

голоду діти, які гинули також з різних причин: від опухання та хвороб, від самогубств, від фізичної розправи над ними, ставали жертвами людодів.

Отже, більша частина селян була приречена на повільну мученицьку смерть. Оскільки продукти всі були відібрані, залишалося їсти ті харчі, які традиційно входили до харчових заборон. Люди, які пережили це лихоліття, свідчать про те, що їли собак, котів, трупи худоби, голубів, горобців, виловлювали в полі ховрашків, напровесні ловили земноводних плазунів, їжаків, іноді ловили рибу. Із рослинної їжі вживали кору, листя і цвіт липи. Їли лободу, рогіз, кропиву, пасльон, макуху, полову, яку запарювали, перетирали, корінь пирію, гичку бурякову, цвіт білої акації, жолуді, брагу, жом, навіть землю... Із спогадів Ф. Є. Циганка з села Кринички: «Не було такої трави, смаку якої ми б не знали...» [45]. Мали місце і випадки канібалізму.

За актами реєстрації смертей мешканців с. Романкового з 30 липня 1933 р. до 3 січня 1934 р. серед померлих: малолітні діти, літні люди 70–80-ти років; жінки й чоловіки. Помирали від виснаження, різачки, загострення хронічних хвороб через недоїдання, неякісне харчування [17]. Романкове було досить благополучним селом. У 1933 р. у голодному Романковому зафіксовано 52 смерті на 9790 мешканців [17; 11]. Р. Конквест наводить дані про 588 смертей за 5 місяців 1933 р. [25].

Менш важкою ситуація була в тих селах, які знаходилися біля великих промислових міст або залізниць. Такі села, як Романкове, Тритузне, селище Піски, були розташовані неподалік міста Кам'янського, в якому вже були і будувалися нові заводи. Якщо хтось із родини працював на заводі, то було більше шансів вижити, але все одно продуктів не вистачало, то люди вночі збирали лушпиння картоплі, недоїдки, всіляку траву, з якої варили якесь вариво.

З осені 1932 р. порятунком для селян стали втечі до міст Кам'янське і Дніпропетровськ, де вони мали змогу влаштуватися працювати на заводи, на яких була введена карткова система отримання продуктів для працюючих. Але ці спроби були іноді невдалими, бо, як свідчать очевидці, із відміною паспортної системи людина не могла залишити село, на кордоні були виставлені військові загани. Безпаспортні селяни були закріплені, а простіше кажучи – закріпачені за колгоспом як безправні державні найманці аж до 1956 р. І саме тому чимало свідчень про померлих людей, які

лежали неподалік залізниць. Вони вмирали, не маючи фізичних сил досягти омріяної втечі. «На заводах почалося обстеження прохідних і дачних поїздів, виловлюючи тих, хто переселявся в місто чи таємно втік з Сибіру (куркулі)» [43].

Голод 1932–1933 рр. охопив не лише села, а й індустріальне Кам'янське. Дійсно, завдяки картковій системі мешканці забезпечувалися мізерним харчуванням. Працюючі отримували в середньому 800 грамів хліба на день, утриманці – 200–400 грамів. У той же час карткова система давала широкий простір для зловживань причетним до неї особам. Деякі заводські кооперативи, через які здійснювалося постачання, зменшували норму хліба утриманцям або самовільно скорочували видачу хлібних карток, економлячи на свою користь. Звісно, такої норми не вистачало, тому «вживали кістки, які приносили з їдальні, картопляне лушпиння» [1], «запарювали кропиву і пекли з неї маторжаники» [44], «збирали цвіт акації, з відходів картоплі і буряка варили похльобку» [20].

Відкритий у 1932 р. у Кам'янському «Торгзін», де за здане золото або валюту можна було придбати продукти, тільки погіршував виснажений голодом і масовими репресіями настрій населення. За спогадами як селян, так і міських жителів – це був справжній грабунок і знущання над своїм народом, коли за своє відібране зерно селяни повинні були сплачувати золотом.

У січні – лютому 1933 р. на підприємствах міста були сформовані хлібозаготівельні бригади, які зобов'язувались виявляти зі свого середовища робітників, пов'язаних із сільським господарством (вихідців із сіл), які не виконали плану контрактації. Таких позбавляли хлібних карток та робочого місця. А основною функцією бригад було виявлення захованого в місті хліба. Обшуки проводилися в мешканців Кам'янського часто за «підказкою» сусідів, особливо у тих, хто мав родичів у селі [49, с. 161].

Голод замовчувався і не висвітлювався владою, у пресі подавалися тільки зведення про хлібозаготівлі і боротьбу із злісними неzdатчиками хліба, про темпи сталінської індустріалізації, про досягнення і перемоги. У 1932 р., коли голод лютував по Україні, у закладах громадського харчування країни було проведено Всесоюзний конкурс на кращу їдальню, в якому брали участь і їдальні Кам'янського. Переможців конкурсу нагороджували грошовими преміями, орденами, їм присвоювали почесні звання ударників. Відповідно і кондитерські вироби, виготовлені на конкурс, відповідали тогочасній індустріальній тематиці. Так, І. П. Белінський

був визнаний кращим ударником у громадському харчуванні міста за свій шоколадний торт у вигляді доменної печі № 7 Дніпровського металургійного заводу [49, с. 159].

Масовий голод припадає на лютий – початок березня 1933 р. За даними відділу охорони здоров'я, у місті спалахували епідемії віспи, кору, тифу, зростала кількість загальних захворювань та смертності від них. Щоб зупинити епідемії, на підприємствах регулярно проводилися медичні огляди. Для виснажених робітників аглофабрики Дніпровського металургійного заводу був відкритий одноденний будинок відпочинку з посиленням харчуванням. Виснаження організму – безумовний доказ голоду. Люди опухали, шкіра вкривалася фурункулами, лопалася, утворюючи незагойні виразки, – це зафіксовано лікарями. У гарячі цехи обмежували подачу питної води, щоб не посилювалась опухлість.

У листі М. В. Барона, кадрового працівника металургійного заводу (перехоплений і переданий ДПУ агентом «Віцеком») сестрі Станіславі до Польщі, написаному 7 червня 1933 р. з Кам'янського йшлося: «У нас творится что-то ужасное. Народ пухнет и прямо на улицах умирает с голоду...» [41, с. 38]. «Виснажені люди ледь йшли, на дорозі під парканами лежали трупи» [42]. Із спогадів кам'янчанина І. Я. Волосяка: «Помню опухших, падаючих на улицах от голода людей. На всю жизнь запомнил это непреодолимое чувство голода, когда все мысли были сосредоточены на одном: поесть, унять ноющую боль в желудке. А самое страшное было то, что невыносимый голод буквально помрачал разум – главное было – поесть» [3]. Згадує А. І. Горбас: «Підводячись трішки після тифу, бачила у вікно, як проходили повз вулицю воли, везли гарбу, крізь щаблики якої де-не-де випиналися руки, ноги померлих у тифозних бараках, розташованих поблизу...» [6].

Люди вмирили просто на вулицях. Особливо багато трупів, за свідченнями, знаходили в районі базару. Після того, як зійшов сніг, їх прибирали пожежні весною 1933 р. А Водяна балка стала найбільшим притулком мертвих. Тут у землянках тулилися ті, хто у зв'язку з житловою кризою не знайшов іншого виходу, як вирити собі нору. Як зацьковані звірі переховувалися в них і мешканці сіл, яким вдалося прорватися через кордони ДПУ. Померлих від голоду довго не ховали, тіла розкладалися, і по всій балці стояв нестерпний сморід [49, с. 165]. Доказів голоду в Кам'янському виявлено багато, як прямих, так і побічних. Місцеве керівництво добре знало про страхіття голоду, але боялось сказати про це вголос. Так, в одній

з анонімок на ім'я секретаря Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвича зазначалося: «Хлеба нет в колхозах... Голод, холод, нищета и разорение царят повсюду» [10, арк. 31].

За січень – початок березня 1933 р. у м. Кам'янське померло 347 осіб. На 1932 р. у міській частині Кам'янського мешкало 115 778 осіб, у сільській – 8952 особи, у 1933 р. загальна чисельність населення – 121 338 осіб [11]. Смертність за рік перевищувала народжуваність у період із січня до 4 березня 1933 р. – у 2,7 раза, у червні 1933 р. – у 3,3 рази. Населення м. Кам'янське скоротилося з 1932 до 1933 р. на 3392 особи, до того ж часу – постійно зростало у зв'язку з активним промисловим розвитком.

Таким чином, за спогадами очевидців, у Кам'янському районі внаслідок колективізації і розкуркулення було знищено клас дрібних власників, примусове вилучення хліба й репресії остаточно знекровили село, що й призвело до страшною трагедії, але терором, спрямованим проти селянства, не вдалося домогтися покращень у сільському господарстві. Звичайно, спогади як історичне джерело мають свої недоліки: містять певні неточності у хронології подій, автори забувають або плутають прізвища, назви колгоспів тощо. Але попри всі несуттєві й природні погрішності, ці спогади в комплексі яскраво змальовують картину голодомору, засвідчують умисне нищення українського народу комуністичною ідеологією, наслідки якої на довгі роки розтяглися трагедією для багатьох українців.

Бібліографічні посилання

1. **Алексєєнко М. Р.** Спогади про голод у м. Кам'янському : [рукопис] / М. Р. Алексєєнко // Документи про голод 1932–1933 рр. (далі – Документи). – Музей історії м. Дніпродзержинська (далі – МІД).
2. **Батиченко О. Д.** Спогади про голод у с. Миколаївка : [рукопис] / О. Д. Батиченко // Документи. – МІД.
3. **Волосяк І. Я.** Спогади про голод у м. Кам'янському : [рукопис] / І. Я. Волосяк // Документи. – МІД.
4. **Гичун М. С.** Спогади про голод у с. Карнаухівка : [рукопис] / М. С. Гичун // Документи. – МІД.
5. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / відп. ред. В. М. Литвин. – К., 2003.
6. **Горбас А. І.** Спогади про голод у м. Кам'янському : [рукопис] / А. І. Горбас // Документи. – МІД.
7. **Горуля Р. Я.** Спогади про голод у с. Романкове : [рукопис] / Р. Я. Горуля // Документи. – МІД.

8. **Грищенко Г. П.** Спогади про голод у с. Миколаївка : [рукопис] / Г. П. Грищенко // Документи. – МІД.
9. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 1, спр. 781.
10. ДАДО. – Ф. 119, оп. 1, спр. 587.
11. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 186.
12. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 114.
13. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 71.
14. ДАДО. – Ф. 1278, оп. 1, спр. 98.
15. ДАДО. – Ф. 1298, оп. 1, спр. 29.
16. Документи – свідки голодомору 1932–1933 років у Кам'янському районі : архівні документи, фотографії, спогади / [упоряд. Р. А. Занько, О. М. Самойленко]. – Дніпродзержинськ, 2008.
17. Документи про голод 1932–1933 рр. : машинопис // Документи. – МІД.
18. Документи з хлібозаготівель 1929–1934 рр. по Кам'янському району : [машинопис] // Документи. – МІД.
19. Документи К. Д. Литвина : [рукопис, машинопис] / К. Д. Литвин // Документи. – МІД.
20. **Земляна А. П.** Спогади про голод у м. Кам'янському : рукопис / А. П. Земляна // Документи. – МІД.
21. Зоря. – 1932. – 26 лип.
22. **Іваненко В.** Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. Іваненко, Н. Романець. – К., 2008.
23. **Кальченко Ю.** Голодомор в Придніпров'є: по матеріалам облгосархива // Днепр вечерний. – 1993. – 25 июня.
24. **Капка Ф. К.** Спогади про голод у с. Миколаївка : [рукопис] / Ф. К. Капка // Документи. – МІД.
25. **Конквест Р.** Жива скорботи : радянська колективізація і голодомор : [пер. з англ.] / Р. Конквест. – К., 1993.
26. **Кононенко В. Х.** Спогади про голод у с. Миколаївка : [рукопис] / В. Х. Кононенко // Документи. – МІД.
27. **Кулик С. А.** Спогади про голод у с. Кархутори : [рукопис] / С. А. Кулик // Документи. – МІД.
28. **Кульчицький С.** Голодомор: трагедія чи геноцид? // День. – 2010. – 16 верес.
29. **Лейба Т. І.** Спогади про голод у с. Романкове : [рукопис] / Т. І. Лейба // Документи. – МІД.
30. **Лісова М. Т.** Спогади про голод у с. Ганно-Зачатівка : [рукопис] / М. Т. Лісова // Документи. – МІД.
31. **Лісовець М. Т.** Спогади про голод у с. Ганно-Зачатівка : [рукопис] / М. Т. Лісовець // Документи. – МІД.
32. **Лисиця І. Д.** Спогади про голод у с. Червоно-Іванівка : [рукопис] / І. Д. Лисиця // Документи. – МІД.

33. **Луценко О. Є.** Спогади про голод у с. Тритузне : [рукопис] / О. Є. Луценко // Документи. – МІД.
34. **Лящевський О. П.** Спогади про голод у с. Карнаухівка : [рукопис] / О. П. Лящевський // Документи. – МІД.
35. **Матющенко Б.** У жорнах голодоморів : хроніки / Б. Матющенко. – Д., 2004.
36. **Мельниченко Б. П.** Спогади про голод у м. Кам'янському : [рукопис], машинопис / Б. П. Мельниченко // Документи. – МІД.
37. **Навальний А. П.** Спогади про голод у с. Червоно-Іванівка : [рукопис] / А. П. Навальний // Документи. – МІД.
38. **Начальний М. І.** Спогади про колективізацію у Кам'янському 1929–1933 рр. : [машинопис] / М. І. Начальний // Документи. – МІД.
39. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / [відп. ред. С. І. Світленко]. – Д., 2008.
40. **Скорик Л. Т.** Спогади про голод у с. Миколаївка : [рукопис] / Л. Т. Скорик // Документи. – МІД.
41. **Судак Н. Я.** Как их делали «врагами» / Н. Я. Судак. – Днепродзержинск, 1994.
42. **Туркєня Є. Д.** Спогади про голод у м. Кам'янському : [рукопис] / Є. Д. Туркєня // Документи. – МІД.
43. **Федоряка В. І.** Спогади про голод у с. Миколаївка : [рукопис] / В. І. Федоряка // Документи. – МІД.
44. **Харичков В. О.** Спогади про голод у м. Кам'янському : [рукопис] / В. О. Харичков // Документи. – МІД.
45. **Циганок Ф. Є.** Спогади про голод у с. Кринички : [рукопис] / Ф. Є. Циганок // Документи. – МІД.
46. Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії 1932–1933 рр. / [упоряд. Н. М. Буланова, О. Ф. Нікілєв]. – Д., 2008.
47. **Шумейко П. С.** Спогади про голод у с. Аули : [рукопис] / П. С. Шумейко // Документи. – МІД.
48. **Ярко Є. І.** Спогади про голод у с. Тритузне : [рукопис] / Є. І. Ярко // Документи. – МІД.
49. **Яценко Л. Г.** Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск. 1917–1953 годы : воспоминания, очерки, документы / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 10.09.2010 р.

УДК 929: 947 (477.63).084.2–8 «1926–1941»

О. М. Лось

Музей історії міста Дніпродзержинська

**ДОЛЯ ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
КАМ'ЯНСЬКОГО – ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА В 1930-х рр.**

Висвітлюється питання радянської індустріалізації Кам'янського – Дніпродзержинська в 30-ті роки XX ст., місце та роль у цьому процесі технічної інтелігенції та її взаємини з владою.

Ключові слова: індустріалізація, будівництво, підприємство, завод, кадри, спеціаліст, інженер, партія.

Освещается вопрос советской индустриализации Каменского – Днепродзержинска в 30-е годы XX в., место и роль в этом процессе технической интеллигенции и ее взаимоотношения с властью.

Ключевые слова: индустриализация, строительство, предприятие, завод, кадры, специалист, инженер, партия.

It was highlighted issue of Soviet industrialization of Kamenskoe – Dniprodzerzhinsk the 1930s of the 20 century, place and role of technical intelligentsian this process and its mutual relationship with the authorities.

Key words: industrialization, construction, enterprise, plant, personnel, specialist, engineer, party.

Важлива роль у розвитку промисловості Придніпровського краю в роки радянської індустріалізації надавалася Кам'янському – Дніпродзержинську як одному з найпотужніших центрів вітчизняної металургії.

Актуальність вивчення історії міста періоду його становлення як важливого центру радянської економіки та соціально-політичних процесів, що його супроводили, обумовлена в першу чергу тим фактором, що Дніпродзержинськ і зараз є потужним промисловим центром України.

Метою статті є висвітлення ролі технічної інтелігенції в процесах індустріалізації міста та її відносини з владою, що кардинально змінювалися протягом суперечливих 30-х рр. XX ст.

Аналіз наукової та краєзнавчої літератури, присвяченої даній проблемі, свідчить про те, що вона розглядалася переважно в кон-

тексті загальних праць з історії міста та історії окремих підприємств, – хоча останнім часом і опубліковано декілька робіт, які дають можливість відтворити процес індустріалізації міста в усій його суперечливості та складності.

У другій половині 1920-х рр. партійно-радянське керівництво країни на чолі з Й. Сталіним повернуло на шлях індустріального поступу. Після досить запеклої боротьби за модель розвитку і розправи з опозицією влада оголосила про будівництво соціалізму в окремо взятій країні. Сталінський «стрибок у соціалізм», насамперед, передбачав перетворення СРСР (якнайшвидше і за будь-яку ціну) в передову індустріальну країну: «Мы отстали от передовых стран на 50–100 лет. Мы должны пробежать это расстояние за десять лет. Или мы сделаем это, или нас сомнут», – заявив Й. Сталін у промові на першій Всесоюзній конференції робітників соціалістичної промисловості в лютому 1931 р. [10, с. 329]. Тоді обрали стратегію прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічні плани. Необхідно було створити відсутні у країні галузі промисловості та в декілька разів збільшити виробничі потужності наявних. «Центр индустриализации, основа ее состоит в развитии тяжелой промышленности, в развитии, в конце концов, производства средств производства, в развитии своего собственного машиностроения», – зазначив той же Й. Сталін [11, с. 120].

Початок епохи індустріального буму в Кам'янському пов'язаний не стільки з новим будівництвом, скільки з технічною реконструкцією містоутворюючого підприємства – Дніпровського металургійного заводу. Власне, ці роботи розпочалися в 1927/1928 господарському році, тобто ще до прийняття першого п'ятирічного плану. Проект реконструкції заводу розробила група спеціалістів, на чолі якої стояли технічний директор (1925–1929) І. П. Бардін і керуючий заводом (1928–1931) Й. П. Манаєнков. Проект являв собою сміливе й оригінальне вирішення багатьох заводських, технічних і соціальних проблем, був націлений на подальше зростання виробництва та продуктивності праці, втілення технічних нововведень.

Незабаром, у 1929 р., виплавка чавуну на заводі перевищила рівень 1913 р. на 23 % [6, с. 96]. У 1930–1931 рр. на підприємстві велося будівництво нової доменної печі № 7 об'ємом 970 м³, другої за потужністю в СРСР після Магнітки, мартенівського цеху № 3, потужного блюмінга, стану для виготовлення осей для виробництва сталевих цільнокатаних коліс тощо. У 1932 р. за підсумками всесо-

юзного конкурсу домна № 7 завоювала першу премію та звання кращої в країні [6, с. 98]. За цими досягненнями стоїть ім'я талановитого інженера-науковця І. П. Бардіна, якого в 1932 р. було обрано академіком АН СРСР. Згодом він став головним металургом країни і керував проектуванням велетнів металургії, створенням досконалих металургійних агрегатів, розробкою і впровадженням у країні безперервного розливу сталі та киснево-конвертерного процесу, за що був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці у 1945 р. і здобув ряд премій (Ленінську – у 1958 р., Державні – у 1942–1949 рр.).

На заводі Івана Павловича знали як стриману, навіть сувору людину, але дуже ділову. Його рішення були сміливими, завзятими, але водночас технічно обґрунтованими, перспективними. Значний обсяг робіт на заводі І. П. Бардін поєднував з викладацькою діяльністю в Кам'янському робітничому технікумі, багато часу приділяв керівництву дипломними роботами студентів, які уважно прислухалися до його вказівок. Крім того, І. П. Бардін очолював державну іспитову комісію, тому рівень дипломних робіт студентів був дуже високим.

Йосип Петрович Манаєнков керував Дзержинкою двічі (у 1928–1931 і 1933–1937 рр.). У чорній металургії він був не новачком. До призначення на завод ім. Дзержинського Й. П. Манаєнков працював директором Макіївського металургійного заводу. У повсякденній напруженій роботі на реконструкції ДМЗ директор не випускав з поля зору створення сприятливих умов для його працівників, чим здобув щиру повагу з їх боку. За сприяння керівника широких масштабів набуло будівництво житла, медичних, культурно-побутових, спортивних споруд. Усе це формувало обличчя тодішнього міста.

Суперечні, замішані на поті і крові, 30-ті. Вони підносили на олімп влади одних і скидали у безодню небуття інших. Вони проливали дощ почестей, давали шанс висунутися із загальної шеренги, зробити кар'єру... А минало небагато часу, і вчорашні герої, орденоносці, що недавно сиділи у президіях різних форумів, потрапляли під прес сталінської репресивної машини. З одного боку, країна нарощувала темпи індустріалізації, з іншого, – досягла апогею боротьби з так званими «ворогами народу». Ті, хто викривав ворогів, – на завтра самі підлягали переслідуванню. У цьому вирі безумства опинився і Й. П. Манаєнков, якому було висунене звинувачення в тому, що в його оточенні – підлабузники та окомилювачі,

і більше того, – що в результаті підбору кадрів він опинився в колі ворогів. Такі злобні, нищівні обвинувачення посипалися на Й. П. Манаєнкова на Дніпропетровському обласному партактиві (1937). У листопаді 1937 р. проти керівника ДМЗ порушили справу, він був заарештований і, змучений тортурами, підписав заяву, фактично визнавши себе «ворогом народу». 31 березня 1938 р. на закритому службовому засіданні Й. П. Манаєнков був засуджений до вищої міри покарання і в той же день розстріляний.

Серед тих, хто проходив у справі Й. П. Манаєнкова, був і В. І. Жданов, що працював головним інженером заводу. Йому, яскравому представнику дореволюційної інтелігенції (у 1904 р. закінчив Петербурзький гірничий інститут), двічі судилося опинитися серед «ворогів». Першого разу його арештували у грудні 1928 р. за звинуваченням в організації економічного саботажу, коли він працював у системі Вищої Ради Народного Господарства. Тоді В. І. Жданова приговорили до вищої міри покарання, яка була замінена на 10 років виправно-трудоих таборів. У 1931 р. його достроково звільнили і вислали в Україну, де він одержав призначення на завод ім. Дзержинського головним інженером. Два різних за віком, за походженням і переконаннями, із різним світовідчуттям керівника – Й. П. Манаєнков і В. І. Жданов – разом підіймали завод, разом робили його кращим металургійним підприємством країни, обидва одержали за свою працю ордени Леніна... І обидва були розстріляні в один і той же день.

В. І. Жданова на посаді головного інженера заводу змінив Н. О. Аксаментов. Але не встиг навіть вникнути в суть справи на новому місці, як був заарештований і засуджений. У той період були репресовані ще декілька керівників заводу: А. Завенягін, В. Хлебніков, С. Рєзніков, А. Ямпольський, Донсков. Багатьох у Дніпродзержинську вразив і арешт М. В. Голубенка, начальника Багліїбуду, а в 1931–1933 рр. директора ДМЗ. Його, як і головного прокатника Дзержинки Т. Д. Фокіна, і головного механіка С. А. Матюху, разом з Н. О. Аксаментовим розстріляли 1 вересня 1938 р.

На прикладі лише одного підприємства нашого міста показано, як у жорнах сталінських репресій гинули сотні тисяч талановитих, ініціативних інженерів, без перебільшення сказати – технічна еліта нашої країни, які своїми знаннями, досвідом, енергією могли б ще багато зробити на користь суспільства.

З модернізацією Дніпровського металургійного заводу тісно пов'язано будівництво окремих підприємств. Так, ще в травні 1927 р.

зі складу заводу було виділено вагонобудівний цех, що став окремим підприємством – Кам'янським вагонобудівним заводом ім. Газети «Правда». Першим головним інженером вагонобудівного відділення, яке ще входило до складу ДМЗ, був Леон Леонардович Дежуа, бельгієць за походженням, що багато років прожив у Росії, до революції працював на Тверському вагонобудівному заводі.

У 1930-ті рр. перевезення вантажів на залізниці країни значно збільшилися. Щоденно до ладу ставали нові підприємства. ЦК партії вказав Наркомату шляхів сполучення на необхідність реконструкції залізничного транспорту, на введення багатовантажних рухомих потягів, 50–60-тонних вагонів, застосування автозчіплювання тощо.

У цей час розпочалася реконструкція Кам'янського вагонобудівного заводу, якою керував головний інженер Б. Н. Васильєв. Йому належала велика заслуга у підготовці та вихованні технічного персоналу заводу. У 1927/1928 господарському році завод випустив 819 вантажних вагонів, а вже у 1932 р. – 1637, тобто вдвічі більше [9, с. 14]. Для потреб промисловості в конструкторському бюро заводу, яке очолював головний конструктор М. А. Кочешков, розроблялися нові модифікації вагонів. До 1940 р. реконструкція заводу була повністю закінчена. Одночасно на високопродуктивних лініях випускали вагони чотирьох типів.

Чимало керівників виробництва виросло на вагонобудівному. Так, С. Сенчилов прийшов на завод чорноробом, одержав кваліфікацію слюсаря. Багато вчився, підвищував свій технічний рівень. Через кілька років С. Сенчилов був висунутий на посаду комерційного директора заводу. М. С. Ромашковцев працював звичайним розмічувальником, а з часом став начальником вагонозбирального цеху.

При зведенні домни № 7 на Дніпровському металургійному заводі було ухвалено рішення про будівництво коксового цеху, для чого виділили 7 млн крб. Уже 8 лютого 1931 р. отримали перший кокс, а в червні того ж року підприємство стало окремим заводом – Кам'янським коксохімічним ім. С. Орджонікідзе. Друга черга заводу введена в дію у 1932–1933 рр. На той час у країні не було ані жодного проектного інституту коксохімії, ані достатньо кваліфікованих і досвідчених спеціалістів. Були відсутні підприємства, що спеціалізувалися на виготовленні коксохімічного обладнання. І тому проектували, постачали устаткування й будівельні матеріали, здійснювали нагляд за будівництвом представники іноземних фірм –

німецьких, французьких, бельгійських, зокрема, таких як «Бамаг», «Дістікок» та інших [1, с. 9]. Загалом на підприємствах міста працювало близько тридцяти іноземних спеціалістів. Директорами коксохімічного заводу у перші роки його роботи були П. Найдьонов, С. Захаров.

Складовою частиною реконструкції металургійного заводу було будівництво теплової електростанції. Ще у березні 1930 р. директор Й. П. Манаєнков заявив: «Ми приступаємо до будівництва районної електростанції потужністю у 200 тис. кВт» [3, с. 1]. 1 листопада 1931 р. Кам'янська районна електростанція дала перший струм [4, с. 1]. Заступником головного інженера цього будівництва працював К. І. Ветошкін, талановитий архітектор, будівельник, науковець, у 50-ті рр. – професор, завідувач кафедри Всесоюзного заочного політехнічного інституту.

У роки першої п'ятирічки, коли рекордними темпами велося промислове будівництво, цемент став необхідним, як повітря, будівельним матеріалом. Реальних резервів для збільшення випуску цементу в Україні не було. Перший п'ятирічний план передбачав зведення в Радянському Союзі п'яти нових портландцементних заводів та чотирьох шлако-цементних. Серед них – завод у Кам'янському.

Будівельні роботи розпочалися навесні 1929 р. Основною сировиною для виготовлення цементу запроєктовано використання відходів доменного виробництва Дніпровського металургійного заводу – гранульованого шлаку, гори якого виростили на міських околицях. Проектом передбачалося вже у 1931 р. випустити першу продукцію, але з ряду причин цього не сталося. Система пріоритетів у розподілі сировини, обладнання, робочої сили була орієнтована перш за все на деякі ударні об'єкти, які ставилися за приклад всій країні: металургійні комбінати в Кузнецьку та Магнітогорську, тракторні заводи в Харкові та Челябінську, автомобільні заводи в Москві та Нижньому Новгороді. Зрозуміло, до обраного кола кам'янський завод не належав. «Стройка оказалась без внимания, без помощи, без оборудования», – писав журнал «Цемент».

Пуск заводу переносився декілька разів. Черговий, «кінцевий», термін був намічений на серпень 1932 р. Але на цей час готовність заводу складала всього 80 %, а обладнання було змонтоване на 70 %. Директора Кам'янського цемзаводу М. Б. Яковлєва звинуватили у повній бездіяльності щодо розміщення замовлень, забезпечення підприємства кресленнями та проектами. Микола Борисо-

вич був яскравим прикладом нового типу «червоних» директорів. Займаючи керівну посаду, він мав лише початкову освіту. Згодом, навіть не враховуючи його пролетарське походження (корінний пітерець, одержав робітниче загартування на Путіловських заводах), був звільнений з посади директора та виключений із членів партії, переведений до кандидатів. Пізніше, у другій половині 1930-х рр., заводом керували І. А. Юраго, Г. М. Тишбер, Г. І. Лобанов, П. Ф. Гаркуша.

Урядовою комісією Кам'янський цементний завод був прийнятий в експлуатацію лише в липні 1934 р. Відтепер реконструкція і будівництво найбільших промислових підприємств міста проводились виключно на шлакопортландцементі місцевого заводу.

У 1934 р. поблизу станції Баглій розпочалися роботи із зведення азотно-тукового заводу – першого в Україні підприємства хімічної промисловості, спроектованого радянськими спеціалістами на основі вітчизняного обладнання. Згодом завод став одним із флагманів галузі. Завдяки вмілому керівництву начальника будівництва, а потім першого директора Дніпродзержинського азотно-тукового заводу (1936–1938) В. В. Добровольського, 18 квітня 1938 р. була випущена перша продукція – мінеральні добрива, так необхідні для сільського господарства країни [12, с. 35].

У 1939 р. у Дніпродзержинську діяли 12 промислових підприємств. Напередодні війни місто перетворилося на потужний промисловий центр не лише України, а й тодішнього Радянського Союзу.

Усі спрямовані на здійснення індустріалізації зусилля робилися в рамках двох взаємопов'язаних тенденцій: з одного боку, здійснювалася нейтралізація і ліквідація старих кадрів і фахівців, що не вступили в партію і скептично налаштованих стосовно «великого перелому»; з іншого боку, робилися зусилля з висунення «нової технічної інтелігенції», яка підтримувала радикальні зміни, викликані індустріалізацією, тому що вона отримувала від них найбільшу вигоду.

На квітневому (1928) Пленумі ЦК була оголошена заява, яка знаменувала собою кінець розпочатого в 1921 р. періоду залучення на бік радянської влади досвідчених фахівців – вихідців зі старої інтелігенції. У постанові містився, з одного боку, заклик до посилення пильності стосовно фахівців, а з іншого, – заклик до масового винесення на відповідальні пости робітників [5, с. 81].

У 1928 р. переважна більшість фахівців на підприємствах і в

державних установах усе ще складалася з представників дореволюційної інтелігенції. І лише достатньо мала частина з них (2 %) були членами партії. У 1928–1931 рр. була розгорнута широка кампанія проти «буржуазних фахівців». Тисячі співробітників Держплану, ВРНГ, Народного Комісаріату землеробства, ЦСУ, Народного Комісаріату фінансів були звільнені під приводом правого ухилу або приналежності до ворожого класу (з'ясувалося, що 80 % вищого керівництва з фінансових органів служили ще при старій владі). Загальне число взятих під контроль службовців за чотири роки становило 1256 тис. чоловік; 138 тис. з них (11 %) були усунені від виконання службових обов'язків (23 тис. з числа усунених були зараховані до «першої категорії» – «вороги радянської влади») і позбавлені громадянських прав. До 1933 р. було усунено ще близько 153 тис. службовців [2, с. 190].

Введення нового законодавства на підприємствах поклало кінець розділенню влади між «червоним» генеральним директором (обов'язково членом партії, але, як правило, некваліфікованим: у 1929 р. 89 % «червоних» директорів мали тільки початкову освіту) і технічним директором («буржуазним фахівцем»).

Манія саботажу, яка виникала кожного разу, коли відбувався нещасний випадок або не виконувався план, робила становище кадрових працівників і «буржуазних фахівців» дуже нестійким. Тільки на транспорті протягом перших шести місяців 1931 р. було викрито 4500 «саботажників». Відбувалися численні судові процеси. Одні проходили за закритими дверима, інші були відкритими (процес над Промпартією, в ході якого кілька обвинувачених «зізналися» у створенні великої підпільної організації, що складалася з 2 тис. фахівців, які ставили своєю метою вести за вказівкою іноземних посольств підризву діяльність в економіці).

Події початку 1930-х рр. відзначилися й на роботі промислових підприємств м. Кам'янського. У Державному архіві Дніпропетровської області зберігся документ того часу, підписаний директором Державного Дніпровського металургійного заводу ім. Держжинського Й. П. Манаєнковим:

«Помощнику директора по кадрам Печерному. В связи с работой вредительской организации «Промпартия», раскрытой недавно в СССР, перед нами стоит вопрос о тщательной проверке на нашем заводе всего админ-хоз-инженерно-технического персонала. Поэтому создаю комиссию под председательством моего помощника по кадрам тов. Печерного, представителя от инжколлектива и пред-

ставителя от Секретной части завода для дачи характеристик всему админ-хоз-инженерно-техническому персоналу нашего завода с таким расчетом, чтобы каждая характеристика была просмотрена тов. Донсковым и Кидулем. Работу проделать в течение одних суток. Директор завода Манаенков. 24 декабря 1930 года» [8, с. 48].

Як бачимо, директор заводу слухняно організовує виконання директив партії відносно чистки радапарату. Але, незважаючи на це, незабаром він сам був наражений на різку критику.

Одночасно з веденням боротьби проти старих кадрів уряд розгорнув улітку 1928 р. широку кампанію із висунення на відповідальні пости робітників-комуністів і формування в найкоротші терміни нової «червоної» технічної інтелігенції, добре підготовленої і пролетарської за духом.

Кілька цифрових даних свідчать про розмах цієї висуванської кампанії, що ставила однією зі своїх цілей популяризацію політики прискореної індустріалізації. Між 1928 та 1932 рр. число місць на робітфаках збільшилося з 50 до 285 тис. Понад 140 тис. робітників «від станка» були висунені на керівні технічні та управлінські пости. Близько 660 тис. робітників-комуністів (тобто велика їх частина) залишили цехи і перетворилися на службовців та управлінців або пішли на навчання. На початку 1933 р. близько 233 тис. колишніх робітників проходили стажування або який-небудь курс навчання, яке повинне було дозволити їм згодом швидко просунутися службовими сходами. Загальне число робітників, висунутих таким чином під час першої п'ятирічки, досягло, щонайменше, 1 млн чоловік [2, с. 191]. Студенти й учні технічних училищ складали основний контингент висуванців. Вони являли собою майбутню «народну інтелігенцію», яка прийшла згодом, у 1936–1937 рр., на зміну знищеним під час чисток колишнім «буржуазним фахівцям» і представникам «старої гвардії більшовиків», які всього лише на 15 років були старшими за них.

На другу половину 1920-х рр. припадає початок діяльності Кам'янського вечірнього металургійного інституту ім. Арсенічева, реорганізованого з робітничого технікуму, що відкрився у квітні 1920 р. Технікум мав значний потенціал та достатню базу і перспективи для розвитку, а підприємствам міста необхідні були кваліфіковані кадри не тільки середньої ланки, але й вищої. Тому в 1925 р. було розпочато клопотання перед Головлпрофосвітою про перетворення робітничого технікуму в інститут. На той час це питання вдалося вирішити лише частково. Навчальний заклад продовжував функцію-

нувати як технікум, проте програма його значно розширилась і випускникам надавались знання інженера вузької спеціальності. У зв'язку з цим студентам випускного курсу був прочитаний ряд спецкурсів. У травні 1926 р. у святковій обстановці вперше відбувся захист дипломних проектів студентами технікуму (інституту). Їх було десять чоловік [7, с. 16].

Дипломникам першого випуску була надана кваліфікація інженера-металурга, механіка і всі вони були висунуті на керівні роботи. Так, Р. Р. Богуцький тривалий час керував мартенівським цехом № 2 на Дніпровському металургійному заводі, І. С. Серьогін багато років очолював ливарний цех на цьому підприємстві.

Протягом 1928–1930 рр. відбулося три випуски спеціалістів, диплом інженера за цей час одержали ще 84 особи. Серед них помічник головного інженера заводу, 6 начальників цехів та 18 їх помічників, 13 начальників відділень і їх помічників, 21 змінний інженер, 2 головних механіки та інші керівні працівники металургійного заводу. У ці роки диплом інженера одержали: С. С. Горбачов, який у 1930–1932 рр. був директором Кам'янського металургійного інституту, його заступник з навчально-наукової роботи І. Х. Кротов, який працював пізніше головним інженером на ДМЗ та директором Макіївського металургійного заводу, начальники цехів ДМЗ І. А. Некрасов, М. П. Чепелєв, С. А. Петров, А. Н. Ткач, директор вагонобудівного заводу ім. Газети «Правда» В. І. Арсенічев та ін.

Швидкий розвиток металургії в Україні в ході першої п'ятирічки передбачав не тільки будівництво нових металургійних гігантів – заводів «Криворіжсталь», «Запоріжсталь», «Азовсталь», але й докорінну реконструкцію заводів, побудованих ще до революції. Однак ці процеси гальмувались істотною нестачею необхідної кількості кваліфікованих спеціалістів. ЦК партії доручив керівництву тресту «Південносталь» розробити план збільшення випуску дипломованих інженерів-металургів, перепідготовки та підвищення кваліфікації технічного персоналу, робітників-висуванців, забезпечити їх необхідною навчальною та технічною літературою, а також цільовими відрядженнями на інші споріднені заводи Союзу і навіть за кордон.

З цією метою створювалася широка мережа нових вищих навчальних закладів і технікумів з денною та вечірньою формами навчання. За рішенням липневого (1928) Пленуму ЦК ВКП(б) на навчання до інститутів було направлено тисячу комуністів, які про-

йшли школу партійної, господарської та радянської роботи (так звані «парттисячники»).

Кам'янський робітничий технікум випускав інженерів тільки вузької спеціальності, а потреби зростали в різноманітних фахівцях. У 1929 р., уже вкотре, порушується питання про перетворення його у вищий навчальний заклад. 28 березня 1930 р. спеціальною постановою Ради Народних Комісарів Української РСР технікум був реорганізований у Кам'янський вечірній металургійний інститут ім. Арсенічева. У той час це був найбільший технічний навчальний заклад у республіці, в якому підготовка інженерів велась за п'ятьма, для того часу основними для металургії, спеціальностями: доменне виробництво, сталеливарне, прокатне, теплосилове та електротехнічне.

Не випадково, що вже в рік свого утворення новий вищий навчальний заклад проводить два випуски спеціалістів – у січні і травні. Дипломи отримали 44 випускники. Серед них були Г. Г. Орешкін, який у післявоєнні роки став директором заводу ім. Дзержинського, лауреатом Ленінської премії, професором; І. Ф. Філічкін – у майбутньому директор Череповецького металургійного заводу та інші. Через рік, у травні, зі стін інституту вийшли ще 48 спеціалістів. Четверо з них уперше були залишені для навчання в аспірантурі, що свідчило про високий науковий рівень викладачів. Випускником інституту 1935 р. був майбутній Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев, який на «відмінно» захистив дипломний проект і став фахівцем-теплосиловиком. Вже перші випускники принесли славу і місту, і своєму навчальному закладу. Так, В. Г. Матюхін став одним із авторів знаменитого танка «Т-34», лауреатом Державної премії СРСР, нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки та багатьма медалями. Він же після війни брав участь у створенні «Місяцеходу-1».

Серед випускників цього періоду знаходимо чимало людей, що згодом зайняли високі державні та партійні посади: заступником Голови Ради Міністрів СРСР став І. Т. Новіков, відповідальними працівниками апарату ЦК КПРС – Г. С. Павлов і Г. Е. Цуканов, міністрами уряду УРСР – О. Е. Сидорін і В. О. Терент'єв, заступником міністра Міністерства чорної металургії УРСР – М. М. Фоменко, начальниками головних управлінь цього ж міністерства – М. С. Галатов, Є. М. Нестеров, В. М. Щепанський, генерал-полковником – К. С. Грушевий, директором Комунарського металургійного заводу – В. С. Діордієв та багато інших.

Випускники інституту 1930-х рр. свої знання перевіряли на виробництві. Практику студенти проходили на металургійному заводі ім. Дзержинського, вагонобудівному заводі ім. Газети «Правда» і коксохімічному заводі ім. Орджонікідзе.

При інституті було утворено науково-дослідний сектор, який виконував завдання і розробляв проекти як для промисловості, так і для міста. Учені інституту спроектували для Кам'янського першу трамвайну мережу, яку впроваджено в листопаді 1935 р. Складне становище в місті склалося з питною водою і з водопостачанням взагалі. Треба було зробити установки для очищення, відстоювання і подачі води населенню. Усі ці проектні роботи виконали вчені інституту, завдяки чому кам'янчани одержали чисту воду.

Таким чином, широкомасштабна індустріалізація країни в роки перших п'ятирічок гостро поставила питання забезпечення її технічними кадрами. На прикладі аналізу становища технічної еліти Дніпродзержинська в 30-ті рр. чітко простежується політика уряду і партійного керівництва до інженерно-технічної інтелігенції в цілому по країні. Запропонована розвідка не може дати вичерпної відповіді на всі поставлені нею питання. Велика кількість проблем потребує подальшого дослідження, узагальнення та відповідного висвітлення.

Бібліографічні посилання

1. **Белич В. Я.** Завод-сад над Днепром : краткий очерк истории Днепро-дзержинского ордена «Знак Почета» коксохимического завода им. Серго Орджоникидзе / В. Белич, Н. Пискун. – Днепропетровск, 1983.
2. **Верг М.** Історія Радянської держави: 1900–1991 : [навч. посіб.] : [пер. з фр.] / М. Верг. – Рівне, 2001.
3. Держинець. – 1930. – № 31.
4. Держинець. – 1931. – № 227.
5. КПРС. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971 / [заг. ред. П. М. Федосєєва та ін.]. – М., 1971. – (пер. з восьмого рос. вид.). – Т. 5 : 1931–1941.
6. **Малюк В.** Молодость старого завода: очерки истории Днепро-дзержинского металлургического завода им. Дзержинского / В. Малюк, В. Попруга, С. Скоробогатов. – Днепропетровск, 1960.
7. Нариси історії Дніпродзержинського державного технічного університету: до 80-річчя відкриття вузу / [упоряд. А. П. Огурцов]. – Дніпродзержинськ, 2000.
8. ОАО «Днепропетровский меткомбинат»: история, современность, перспективы: 1889–2009 / [упоряд.: Л. В. Ключ, Н. А. Цыганок]. – 2009.

9. Днепродзержинский вагоностроительный / [упоряд.: С. Скоробагатов, Э. Френкель, А. Ребенко, Е. Лазаренко]. – Д., 1969.
10. **Сталин И. В.** Вопросы ленинизма / И. В. Сталин. – М., 1945.
11. **Сталин И. В.** Сочинения. 1901–1930 / И. В. Сталин. – М., 1946–1952. – Т. 8 : 1926 (янв. – нояб.). – М., 1948.
12. **Судак Н. Я.** Азотчики Приднепровья : краткий очерк истории Днепродзержинского производственного объединения «Азот» / Н. Я. Судак. – Д., 1988.

Надійшла до редколегії 23.09.2010 р.

УДК 94 (477. 63) «1943/1950»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПРОМИСЛОВІ ПІДПРИЄМСТВА ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА
В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЙ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ
(кінець 1943 – 1950-й рр.)**

Розглядаються стан матеріально-технічної бази відбудовчих організацій, форми й методи їх організації виробництва та трудових колективів, категорії задіяних у відбудові підприємств міста, їхні умови життя і праці та ставлення до роботи.

Ключові слова: Дніпродзержинськ, Дніпропетровщина, промисловість, повоєнна відбудова.

Рассматриваются состояние материально-технической базы организаций, которые занимались восстановлением промышленности города, формы организации производства и трудовых коллективов, категории задействованных у восстановлении предприятий, их условия жизни и работы, отношение к производству.

Ключевые слова: Днепродзержинск, Днепропетровщина, промышленность, послевоенное восстановление.

It is examined the state of the material and technical base of rebuilding organization, forms and methods of their organization of industry and labour collectives, the categories that are connected in the reconstruction of town's enterprises? The conditions of their life, work and attitude to work.

Key words: Dniprodzerzhinsk, Dnipropetrovschina, industry, war reconstruction.

Проблеми повоєнної відбудови у вітчизняній історіографії традиційно висвітлюються як героїчна праця народу по відродженню економічного потенціалу країни [19]. Проте поняття «героїчна праця по відбудові» не знайшла конкретного висвітлення у роботах ні науковців, ні краєзнавців. Практично на сьогодні відсутні дослідження, присвячені вивченню процесів відбудови, її ходу, особливостям, умовам праці й життя тих, хто її здійснював, взагалі соціальної складової даного феномену нашої історії. Це стосується як країни в цілому, так і конкретних промислових центрів, у тому числі й такого як Дніпродзержинськ. Навіть праці з історії міста, що побачили світ в останній період, попри те, що торкаються багатьох аспектів, що раніше не знаходили свого висвітлення, не торкаються цих проблем, зокрема умов життя і праці тих, хто працював на відбудові промислових підприємств, стан забезпечення їхніх матеріальних, соціально-побутових, соціально-культурних потреб, матеріально-технічної бази організацій, що займалися відбудовою [18; 20]. Тож дана публікація є спробою до певної міри заповнити існуючу наукову прогалину. Оскільки основна маса праць з історії міста присвячена металургійному комбінату, то в своїй роботі ми більше уваги приділимо іншим, мало згадуваним підприємствам, у першу чергу коксохімічного та хімічного профілю.

Після звільнення восени 1943 р. Дніпродзержинська від німецької окупації постало питання про відбудову зруйнованих війною промислових підприємств. Адже всі вони знаходилися у вкрай складній ситуації. Обладнання більшості з них було демонтоване, як у 1941 р. за наказом радянського керівництва, так і в 1943 р. (те, що не встигли вивезти перед окупацією) відступаючими німецькими військами [1, арк. 1–6; 2, арк. 13]. До того ж, до війни у місті було розпочате будівництво двох нових великих промислових об'єктів – Баглійський коксохімічний завод та азотно-туковий комбінат, доля яких була аналогічною до діючих до війни підприємств. Їх треба було продовжувати будувати.

Відновлення підприємств відбувалося, в основному, господарським способом, тобто формувався постійний контингент робітників заводу, які відбудовували різного роду об'єкти, а потім, по мірі їх пуску до ладу, починали працювати на них. Для прискорення пуску в дію найбільш важливих підприємств, у першу чергу, металургійної та коксохімічної промисловості, було створено загальносоюзну організацію, форми і методи якої будувалися на принципах діяльності трудової періоду громадянської війни, і підпорядкову-

валася вона Міністерству чорної металургії СРСР. В областях, де малися металургійні та коксохімічні заводи, створювалися її відділення – спеціальні будівельно-монтажні частини зі статусом особливих (ОБМЧ) у ранзі трестів, яким підпорядковувалися особливі будівельно-монтажні частини у ранзі управлінь (ОБМУ), що займалися безпосередньо зведенням об'єктів на підприємствах, що відбудовувалися. У Дніпропетровській області було створено ОБМЧ «Дніпровськпромбуд», який мав підняти з руїн коксохімічні та металургійні заводи міст Дніпродзержинська, Дніпропетровська та Кривого Рогу. Для виконання основних відбудовчих робіт у Дніпродзержинську навесні 1944 р. було створено ОБМУ-6 та ОБМУ-16.

Навесні 1944 р. на Дніпродзержинський коксохімічний завод ім. Орджонікідзе прибула перша партія робітників ОБМУ-16 у кількості 58 осіб, у тому числі 23 чоловіків та 25 жінок [12, арк. 101–102]. Більша частина їх (32) були малокваліфікованими. В подальшому управління постійно поповнювалося малокваліфікованою робочою силою, значну частину якої складали вихідці з західних областей України, завербовані, або, за термінологією особливих частин, мобілізовані там для відбудови промислових підприємств її східних областей [9, арк. 19]. Ці робітники, як відзначало керівництво управління, відзначалися більшою сумлінністю та відповідальністю у виконанні виробничих завдань у порівнянні з місцевими працівниками, а також – релігійністю (що турбувало керівництво, але ніколи не було причиною якогось упередженого ставлення до них). Значну частину працюючих на відбудові коксохімічних та металургійних підприємств міста становили також жителі сіл. Так, наприклад, у лютому 1944 р. на Дніпродзержинському металургійному заводі з 9665 чол., що його відбудовували, 6535, або 67,6 %, становили жителі сіл Дніпропетровської області [2, арк. 40].

До відбудовчих робіт, а також до будівництва нових підприємств у цей час досить широко були залучені інтерновані та військовополонені. Так, на «коксохімі» ОБМЧ-6 використовував німецьких полонених, на заводі ім. Дзержинського працювало близько 600 інтернованих робітників із переможених країн, у першу чергу – німецьких громадян, та ще близько 150 військовополонених цієї національності [4, арк. 149], у будівництві азотно-тукового комбінату в 1945 р. брали участь 3250 полонених, серед яких основну більшість становили румуни (2135 чол.), а також мадари (94) та німці (27) [3, арк. 43; 5, арк. 48]. Керівництво підприємств та будівель-

них організацій відзначало, що дана категорія працівників мала високу сумлінність у виконанні доручених виробничих завдань [5, арк. 48].

Завдання ж по відбудові промисловості міста стояли жорсткі – завершити її (відбудову) у максимально короткі строки. Так, за планом Державного Комітету Оборони термін пуску першої черги коксохімічного заводу було призначено на червень 1945 р. На його виконання й була спрямована вся діяльність будівельників. За весну і перші місяці літа було завершено всі підготовчі роботи, а в серпні розпочато відбудову першої черги заводу: коксової печі № 2 і об'єктів, що разом з нею складали комплекс у цілому [2, арк. 23].

У відповідності до традиції тих часів було організовано соціалістичне змагання за скорішу відбудову заводу, до якого включалися всі бригади. Завдяки ентузіазму робітників деякі з підрозділів перевиконували денні й місячні завдання навіть на 300–400 %. Наприклад, у вересні 1944 р. три бригади цеглярів виконали по чотири місячні норми [5, арк. 81]. Але, незважаючи на такі високі показники окремих виробничих підрозділів, основна маса робітників з виробничими завданнями не справлялася.

У результаті такого стану справ відбудовчі роботи на Дніпродзержинському коксохімічному заводі йшли незадовільно. На січень 1945 р., коли за планом мали бути відбудованими перші об'єкти першої черги, будівельні та монтажні роботи були далекими від завершення. Відставали від графіка й роботи на об'єктах другої пускової черги.

Основною причиною ситуації, що затримувала хід відбудовчих робіт, була недостатня матеріально-технічна база «Дніпровськ-промбуду», що не дозволяла управлінням, які здійснювали відновлювальні роботи на коксохімічних підприємствах, працювати у відповідності з встановленими технічними графіками. Навіть у березні 1946 р. ОБМУ-6 на Дніпродзержинському коксохімічному заводі у своєму розпорядженні мало таке будівельне та допоміжне обладнання: «2 транспортера, один из которых неисправен, 4 ручные лебедки, 1 растворомешалка, 2 бетономешалки, 2 циркулярные пилы, 1 рейсперный станок, сильно изношенный и требующий капитального ремонта» [8, арк. 27]. Тож переважала надзвичайно важка ручна праця людей.

Однією з головних причин була також часта зміна керівництва управління № 6 та № 16. Так, лише в 1945 р. в ОБМУ-6 було змінено три його начальники та два головних інженери [8, арк. 41; 10, арк. 11].

Плинність керівних кадрів позначалася на всіх сторонах діяльності управлінь, вносила неузгодженість у роботу їх підрозділів, сприяла безвідповідальності посадових осіб.

Третя, не менш важлива, причина полягала в недостатній організації виробничого процесу. Наприклад, наряди в управліннях робітникам виписувалися не перед початком, а протягом всього трудового дня, результати праці заносилися до табеля лише в кінці місяця й без урахування реального внеску кожного члена бригади, що призводило до знеособки, зрівнялівки. До того ж робітники не знали ні норми виробітку за день, ні кількості заробленого кожним з них [8, арк. 18]. Це призводило до зниження зацікавленості їх в результатах праці, впливало на рівень її продуктивності. Почала помітно знижуватися чисельність робітників, які працювали ударно. Так, якщо в березні 1945 р. в ОБМУ-6 налічувалося 112 передовиків виробництва, то в травні – уже 74 [9, арк. 9].

Взагалі в умовах підвищених вимог держави щодо строків завершення відбудовчих робіт залишалися незмінними з довоєнних часів форми заохочення робітника до інтенсивності праці – моральні. Матеріальні стимули не були пріоритетними. Тож і люди у складних і нелегких умовах воєнної та повоєнної дійсності не бачили для себе необхідним працювати більше та інтенсивніше при неналежній матеріальній винагороді, шукали можливості побічного заробітку за рахунок виробництва чи робочого часу. Навіть у кінці 1943 р., тобто в атмосфері патріотичного піднесення, викликаного звільненням міста від більш ніж дворічної німецької окупації, мали місце і прогули, і запізнення на роботу, які підпадали під кримінальну відповідальність, а також такі форми оплати праці робітників, які не стимулювали до її сумлінного виконання. Так, наприклад, лише за листопад 1943 р., тобто перший місяць радянської влади в місті, з 896 працівників Дніпродзержинської ГРЕС 47 мали прогули, та ще 11 – запізнення на роботу від 10 до 20 хв [1, арк. 6, 25], тобто також підлягали судовому покаранню. На підприємстві було відсутнє матеріальне стимулювання успішно працюючих. Лише 329 чол., або 36,7 %, робітників були охоплені відрядно-преміальною оплатою праці [1, арк. 25], яка, власне, і передбачала прямий зв'язок між кількістю зробленого та його грошовим еквівалентом. І це в умовах наближення холодів, коли гостро стояло питання якомога швидшого пуску єдиного, що залишився з 1941 р., генератора, та монтажу ще п'ятьох, для забезпечення довоєнного технічного рівня підприємства [1, арк. 3].

Відбудовні роботи, що велися господарським способом, були більш ефективними, порівняно з діяльністю спеціальних організацій. Адже при однаковій формі оплати праці та однаково низькій турботі керівництва про соціально-побутові умови життя і праці своїх трудівників, в останніх основу становили немісцеві, прибулі, відірвані від своїх рідних, які не пов'язували своє майбутнє з цим підприємством, цим містом, роботою у Дніпродзержинську тощо.

Відповідні настрої були й у керівництва цих відбудовчих організацій. Така атмосфера у їхніх трудових колективах негативно позначалася на результатах роботи, порушувала узгоджені графіки виробничого процесу, затягувала строки пуску підприємства, призводила до непорозумінь з їхніми керівниками. Наприклад, постійне відставання робіт ОБМУ-6 та ОБМУ-16, що працювали на коксохімічному заводі, змусило його керівництво у квітні 1945 р. відкрито заявити, що «...у генподрядчика (трест «Днепровспромстрой». – *О. Н.*) нет перспектив восстановления завода, им давно сорваны планы, графики пуска первой очереди, ОСМУ не обеспечиваются им цементом, лесом, людьми». А діяльність обох спеціалізованих управлінь оцінювалася як «зрив» відбудовних робіт і пропонувалося партійним органам міста передати «дело о срыве строительства» до прокуратури [10, арк. 11]. Одночасно з цим було також направлено листа до Дніпродзержинського міськкому КП(б)У з проханням через обласний комітет партії зобов'язати ОБМЧ «Дніпровськпромбуд», якій підпорядковувалися обидва управління, надати їм допомогу людьми та технікою, щоб вчасно завершити відбудовні роботи на ДКХЗ [8, арк. 12].

Правда, результат воно отримало далеко не той, на який розраховувало. Було лише замінено начальників і головних інженерів та посилено агітаційно-масову роботу серед робітників, а саме збільшено надходження газет та журналів на будівництво, партком та комітет комсомолу почали регулярніше випускати стінні газети, було збільшено комсомольську організацію будівельних підприємств (із 4 до 15 чол.) та кількість членів профспілок серед їхніх працівників (зі 110 до 308) [8, арк. 27]. Але в матеріально-технічній сфері змін на краще не відбулося. Тобто ситуація в цілому на краще не змінилася.

Серйозною причиною відставання у відбудові підприємств була вкрай недостатня увага з боку керівництва до побутових проблем працюючих робітників. Наприклад, гуртожиток, де мешкали члени трудових колективів ОБМУ-6 та ОБМУ-16, знаходився в незадовіль-

ному стані. Розпочатий у ньому ще на початку 1944 р. ремонт тягнувся аж до кінця 1945 р. Тож з 1943-го до кінця зазначеного року було відсутнє опалення корпусу, і весь цей час у кімнатах упродовж осені, зими та весни була низька температура. Були серйозні проблеми з постільною білизною. Вона мінялася нерегулярно, якість її прання не витримувала ніякої критики. До того ж персоналом гуртожитку вона масово розкрадалася і її елементарно не вистачало на всіх. Графік санітарної обробки мешканців гуртожитку постійно не витримувався, тобто був вкрай нерегулярним, а це в умовах постійного дефіциту елементарних засобів гігієни, як то господарське мило, що у той час було нормою, вело до появи у них педиккульозу. У більшості кімнат не було умивальників, бачків для питної води, тумбочок, столів, стільців, на ліжка не вистачало матраців. Камера схову не була пристосована для цих цілей, часто не працювала, тож речі зберігалися у кімнатах. У зв'язку з цим мали місце масові випадки крадіжок особистих речей мешканців. Недостатнім в умовах розрухи та голоду, що поширювався у містах, було харчування робітників. Ніяка культурно-масова робота в гуртожитку практично не проводилася [10, арк. 2, 9, 12]. Постійні перевірки не сприяли зміні ситуації на краще. Така ситуація впродовж років була нормою, повсякденною реальністю в усіх будівельних структурах, що працювали на відбудові підприємств. Перевіряючи від партійних та профспілкових органів постійно вказували на вкрай незадовільні соціально-побутові умови життя працюючих, «особенно мобилизованных» [2, арк. 15, 40].

Зрозуміло, що в таких умовах робітники не палали бажанням й не мали сил ефективно працювати на відбудові заводу. Тому нерідкими були прогули, високою – плинність кадрів, поширеним явищем – самовільне полишення місць роботи і від'їзд із міста, що в документах того періоду отримало назву «дезертирство». В умовах сталінщини, репресій, коли за 10-хвилинне запізнення на роботу працюючий міг отримати до 10 років тюремного ув'язнення, люди все одно не витримували. Такі були умови проживання і роботи, що навіть страх в'язниці їх уже не лякав. Так, у ОБМУ-6 та ОБМУ-16 тільки у першому півріччі 1945 р., коли ще діяли норми воєнного часу, полишили роботу й виїхали – дезертирували, за термінологією документів того часу, – 288 чол. [7, арк. 18]. У 1949 р. у всій ОБМЧ «Дніпровськпромбуд», складовою частиною якої були ОБМУ-6 та ОБМУ-16, із різних причин вибуло 3915 чол., а за перші чотири місяці 1950 р. – 637, у т. ч. 193 – самовільно [7, арк. 18].

У 1944 р. з 6535 «мобілізованих» жителів шести районів нашої області, що працювали на відбудові Дніпровського металургійного заводу, за перші півроку звільнилися 1357 чол., у т. ч. самовільно полишили роботу – 861 [2, арк. 40].

Такий стан справ гальмував відбудовні роботи, завершення яких постійно переносилося. З цих причин двічі відкладався і пуск коксохімічного заводу. Так, дата пуску першої черги з середини 1945 р. була пересунута на кінець 1945 року, але була відмінена через загрозу аварії. Саме під час пуску. Тоді, після початку розпланованих робіт для пуску коксової печі, бригада робітників заводу мусила припинити підвищення температури, бо, як з'ясувалося вже в ході цього процесу, будівельники ОСМУ-6 не виконали цілого ряду заходів, необхідних для роботи печі, а саме, не збудували важливих компонентів, без яких піч взагалі не могла функціонувати. Пояснення керівництва управління при цьому були дуже дивними, тим більше як на той час, про який склалося уявлення в нашому суспільстві як про час, коли і виконавча дисципліна, і відповідальність за доручену ділянку роботи були на надзвичайно високому рівні. Начальник його пояснював невиконання графіку робіт тим, що запланований їх обсяг уже виконаний. І це при тому, що у жовтні 1945 р. на загальних зборах трудового колективу були прийняті зобов'язання швидко завершити всі необхідні роботи, щоб у грудні коксова піч дала першу продукцію [13, с. 2; 14, с. 2; 15, с. 1].

У результаті в черговий раз було замінене керівництво ОБМУ-6. Але й нове не виявляло належної відповідальності щодо завдань по прискоренню пускових робіт. Так, наприклад, 31 березня 1946 р. усі колективи, що брали участь у відбудові об'єктів першої черги пуску заводу, вийшли на неділеньник, щоб надолужити невиконані обсяги робіт і тим самим завершити їх на 10 квітня – коли було призначено новий термін пуску першої черги. Однак у ОБМУ-6 цей день було проголошено днем відпочинку [16, с. 2]. Як результат, ділянки робіт, за які відповідало управління, були невиконані, і це затримало інші підрозділи інших колективів, через що початок пуску було затримано на три дні. Тож урочисту дату пуску заводу було перенесено. На цей раз на 13 квітня 1946 р., тобто майже на рік пізніше від запланованого терміну – коли вона, нарешті, й відбулася [17, с. 1].

Але, незважаючи на таку серйозну затримку, держава відзначила працю будівельників. Рішенням Всесоюдної Центральної Ради профспілок Міністерства чорної металургії «за досягнення хороших успіхів у відбудовних роботах» колективу будівельників кок-

сохімічного заводу ім. Орджонікідзе було присуджене третє місце у всесоюзному соціалістичному змаганні [1, с. 1]. Тож можна лише здогадуватися, в яких економічних і соціальних умовах відбувалося відновлення інших підприємств чорної металургії, та й взагалі – промисловості республіки, якщо отримували відзнаки колективи, які затягнули пуск об'єктів на рік.

Отже, умови, в яких відбувалася відбудова промислових підприємств Дніпродзержинська, були реаліями повсякденного буття людей того часу і полягали вони у тому, що важка промисловість міста після німецької окупації відроджувалася за допомогою спеціально створених вищими господарськими союзними органами організацій – особливих будівельних частин, з принципами організації трудових армій періоду громадянської війни. Значна роль у відбудові підприємств міста належить представникам різних регіонів та соціальних груп України, а також інтернованим та військовополоненим з країн, переможених у Другій світовій війні: німцям, румунам, мадярам.

Основу робочої сили спеціальних відбудовних організацій складали малокваліфіковані працівники переважно з сільської місцевості. Матеріально-технічна база цих будівельних організацій була надто слаба, тож основу її становила важка ручна праця. Організація виробничого процесу під час відбудови підприємств не відповідала вимогам часу. Вкрай мало приділялося уваги соціально-економічним, соціально-побутовим проблемам працівників. Не приділялася належна увага матеріальними стимулами у заохоченні до більш інтенсивної роботи. Побутові умови життя багатьох робітників були вкрай складні. Такі умови життя та праці людей не сприяли інтенсивній роботі по відбудові підприємств. Поширеними були прогули, інші порушення трудової дисципліни, значна плинність кадрів, самовільне полишення працівниками роботи. Зазначений комплекс причин негативно позначався на темпах і якісних показниках відбудови підприємств. Затягувалися строки пуску підприємств. Такі ситуації були реаліями повоєнного періоду життя країни.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 4, спр. 13.
2. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 88.
3. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 256.

4. ДАДО. – Ф. 19, оп. 5, спр. 209.
5. ДАДО. – Ф. 33, оп. 1, спр. 59.
6. ДАДО. – Ф. 33, оп. 1, спр. 105.
7. ДАДО – Ф. 33, оп. 1, спр. 106.
8. ДАДО. – Ф. 33, оп. 1, спр. 156.
9. ДАДО. – Ф. 33, оп. 1, спр. 233.
10. ДАДО. – Ф. 719, оп. 1, спр. 1.
11. ДАДО. – Ф. 719, оп. 1, спр. 2.
12. ДАДО. – Ф. 4429, оп. 1, спр. 1.
13. Дзержинець (м. Дніпродзержинськ). – 1945. – 13 жовт.
14. Дзержинець. – 1945. – 20 жовт.
15. Дзержинець. – 1945. – 20 листоп.
16. Дзержинець. – 1946. – 2 квіт.
17. Дзержинець. – 1946. – 14 квіт.
18. **Коврига В.** Век борьбы и труда. Страницы истории областной организации профсоюзов горняков / В. Коврига. – Д., 2008.
19. **Юрчук В. Б.** Борьба Компартии Украины за відбудову і розвиток народного хозяйства (1945–1952) / В. Б. Юрчук. – К., 1965.
20. **Яценко Л. Г.** Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск: 1917–1953 годы : воспоминания, очерки, документы / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 08.06.2010 р.

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 929:908 (477.63) «1917–1919»

О. О. Мащенко

Музей історії м. Дніпродзержинська

М. І. АРСЕНІЧЕВ ТА СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У КАМ'ЯНСЬКОМУ. 1917–1919 рр.

Зроблено спробу показати роль професійного революціонера М. І. Арсенічева у становленні та ствердженні радянської влади у Кам'янському (з 1 лютого 1936 р. – Дніпродзержинськ) у 1917–1919 рр.

Ключові слова: революція, більшовизація, рада робітничих депутатів, диктатура пролетаріату.

Предпринята попытка раскрытия роли профессионального революционера М. И. Арсеничева в установлении и утверждении советской власти в Каменском (с 1 февраля 1936 г. – Днепродзержинск) в 1917–1919 гг.

Ключевые слова: революция, большевизация, совет рабочих депутатов, диктатура пролетариата.

Attempts to analyze the role of a professional revolutionary M. Arsenichev in the establishment and consolidation of Soviet in Kamenskoe (since 1st February 1936 – Dneprodzherzhinsk) during 1917–1919 years.

Key words: revolution, bolshevization, Board of Workers' Deputies, dictatorship of the proletariat.

Серед тем, які завжди викликали інтерес і не втратили своєї актуальності сьогодні, – революції як поворотні моменти в історії. З цього приводу відомий дослідник В. Ф. Солдатенко зауважує: «Історіографія революцій за кількісними показниками посідає, безсумнівно, чільне місце в історичній літературі» [29, с. 75–76].

Місцева історія революційної доби 1917–1920 рр. теж привернула до себе велику увагу. У 50–70-х рр. XX століття, досліджуючи цей період, В. Є. Малюк подав загальну картину боротьби за радянську владу в Кам'янському [19; 20]. Звичайно, у його працях відчувається стереотип у висвітленні теми, притаманний тогочасній історичній науці, головна суть якого задекларована у книзі Генераль-

ного секретаря ЦК КПРС, уродженця міста Л. І. Брежнєва: «...Город наш был рабочий, население в большинстве своем было рабочим, и потому и пролетарскую революцию у нас всегда считали своей, партию большевиков – своей, власть Советов – своей! То есть проблемы выбора, самого вопроса, с кем идти, чью сторону держать, у рабочих днепровцев не было» [1, с. 19–20]. Але наукові дослідження, що були проведені останнім часом Н. М. Булановою, О. О. Мащенко, М. М. Сабовим, О. М. Самойленко, Л. Г. Яценко [3], свідчать, що ситуація у той час була все ж не такою однозначною.

Тож метою даної наукової розвідки є спроба об'єктивного, без ідеологічних нашарувань, аналізу революційного процесу в місті та роль в його перебігу лідера кам'янських більшовиків Арсенічева. Бо, як відомо, історичний процес багато в чому визначається діяльністю, цілеспрямованістю окремих особистостей.

Перебіг політичних подій весни 1917 р. свідчить, що попри значний революційний ентузіазм кам'янчан, які майже захлинулися у тій кількості партійних програм та гасел, їх ідеологізація проходила вкрай важко. Пересічній людині не під силу було розібратися в цій безлічі органів влади різного рівня, партій та організацій та сприйняти ту чи іншу ідеологію [7, с. 19; 24, с. 1].

Навіть більшовизація пролетаріату – основного електорату цієї політичної течії – відбувалася повільно. У нарисі-реквіємі пам'яті Михайла Арсенічева зі збірки Катеринославського КП(б)У «Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917–1922» зазначено: «Товарищ Арсеничев примкнул тогда еще к маленькой группе рабочих-большевиков с. Каменского. Были такие условия, когда говорить в пользу большевиков, и тем более заявлять себя большевиком, ...значило рисковать боками, если не жизнью. Но тов. Арсеничев был слишком революционер для того, чтобы считаться с этими условиями» [26, с. 239].

Михайло Іванович Арсенічев (1894–1919) належав до когорти професійних революціонерів. Член РСДРП з 1911 р. [8, с. 43], 17-річний токарь котельного цеху Дніпровського заводу Михайло Арсенічев не тільки сприйняв революційні ідеї соціал-демократичного спрямування, а й став активним їх провідником у робітничому середовищі, яке, остаточно розчарувавшись у монархії та лібералах, перетворювалося на найблагодатнішу аудиторію для сприйняття більшовицьких ідей. У 1912 р. Арсенічев виїхав до Санкт-Петербурга, центру більшовизму в Російській імперії, де і проходив школу політичного навчання і набув партійного досвіду.

За агентурними даними жандармських управлінь Санкт-Петербурга і Катеринослава, Арсенічев був серед найактивніших більшовицьких агітаторів. Тільки за три дні загального політичного страйку робітників-заводчан у березні 1916 р. він десять разів виступав з промовами. «Михаил Арсеничев... выступал... совместно с рабочим Рудольфом Тольмацем, зачинщиком всех движений и беспорядков, требуя всегда прекратить работы, угрожая в противном случае побить рабочих», – доносили агенти Петербурзькому жандармському управлінню [11].

Як бачимо, вже тоді більшовизм показав себе як радикальна ідеологія, яка екстремістськими засобами прагнула домогтися свого. Михайло Арсенічев став одним з найактивніших її провідників: теоретично підготовлений, зі значним досвідом практичної партійної роботи, загартований умовами підпільної діяльності, який беззастережно прийняв і партійну програму, і жорстку партійну дисципліну, і безкомпромісність у досягненні головної мети. І саме як дисциплінований партієць, повертаючись із заслання, яке відбував в Іркутській губернії за участь у революційній діяльності на Катеринославщині навесні 1916 р., Арсенічев знову прямує до Петрограда. І вже зі вказівками та інструкціями ЦК щодо партійної тактики в умовах Лютневої революції їде до Кам'янського. Більшість дніпродзержинських ветеранів партії у своїх спогадах про місцеві революційні події сходилися в тому, що приїхав він сюди в середині квітня 1917 р.

На цей час у Кам'янському вже було ліквідовано існуючу адміністративну систему [23], а наявність у суспільстві різнополярних ідеолого-політичних течій призвела до утворення трьох основних політичних центрів, які відбивали три вектори суспільного і державного будівництва: національно-демократичного – у формі незалежної держави, буржуазно-демократичного – в рамках Російської імперії і більшовицького [28]. Тобто у Кам'янському фактично було встановлене тривладдя, яке представляли волосне земство, Тимчасовий виконавчий комітет громадських і робочих організацій і рада робітничих депутатів. Крім того, наявність трьох органів місцевого самоврядування в одному поселенні сама по собі вносила господарське безладдя. Ці суто адміністративні установи були втягнуті у політичні дебати і стали справжньою ареною суцільних політичних баталій. Це ж було характерним і для лікарняної каси, профспілки металістів, завкому та місцевих партійних осередків, які активізували свою діяльність.

В основному партійне життя Кам'янського визначали меншовики та есери за участю чорносотенної організації Союзу російського народу і анархістів [13]. Активізували свою роботу Кам'янська філія «Просвіти» [2, с. 168–169] і селянська спілка. І навіть восени організації українських есерів і соціал-демократів являли собою серйозну силу. Саме вони посіли друге місце, отримавши 3458 голосів кам'янських виборців – 20,6 % від загальної кількості, під час виборів до Всеросійських установчих зборів [9, с. 202].

Що ж стосується більшовиків, то навесні 1917 р. це була нечисленна, слабка з організаційного погляду група, яка діяла у союзі з меншовиками в рамках об'єднаної організації й не знала, як реагувати на поточні події. Згадуючи перші більшовицькі збори, які відбулися по поверненню М. Арсенічева і на яких було близько двох десятків осіб [7, с. 20], ветеран партії І. В. Васильєв називав серед їх учасників І. М. Бесєдова, М. М. Азарова [12], С. В. Гречнева [21, с. 17], М. Я. Слайковського [31, с. 8] – на той час меншовиків.

Звичайно, що для М. І. Арсенічева та групи його однодумців, насамперед А. М. Лихоманова, А. О. Беспалова, І. В. Васильєва, І. Н. Василенка, за нагальну потребу постало завдання будь-що звернути на себе увагу, навернути на членство в партії якомога більше кам'янських соціал-демократів та робітників. Без нього не обходилися більш-менш масові мітинги та демонстрації, збори та засідання, на яких промовляли, умовляли, закликали та обіцяли промовці як місцеві, так і з Катеринослава, Петрограда і навіть США.

І вже влітку «Каменское вообще... выделялось революционностью своих настроений. Это был один из самых лучших рабочих районов», – зазначав М. Копилов, один із членів Катеринославського комітету РСДРП(б). Але при всьому тому згадував, що ситуація в місті не завжди була на користь більшовиків: «Помню, как... Михаил Арсеничев предупреждал меня быть «осторожней», ввиду полнейшей неизвестности настроений собравшихся и видимой агитации меньшевиков» [18, с. 23–25]. Конфронтація в лавах Кам'янської об'єднаної організації РСДРП зростала. Нарешті в серпні була утворена Кам'янська організація РСДРП(б), яка встановила зв'язок з ЦК РСДРП(б) [9, с. 18]. Це стало результатом копіткої щоденної роботи місцевих більшовиків на чолі з Арсенічевим.

Михайло Арсенічев був, безумовно, харизматичною людиною: «В нем всегда чувствовался подлинный вождь низов, и он таким сделался для каменского пролетариата» [26, с. 239]. Його палкі, пристрасні виступи, які промовлялись яскравими і водночас зрозу-

мілими словами, наповнені жагучими закликами і обнадійливими обіцянками, справляли на аудиторію надзвичайне враження. Як талановитий промовець, він впевнено вступав у міжпартійні дискусії, даючи гостру відсіч опонентам, до речі, досить слабким в ораторському мистецтві, вдало використовуючи больові проблеми в суспільстві, захоплював популістськими гаслами місцевий пролетаріат. І ця наполеглива, досить агресивна пропаганда привела до зростання чисельності більшовиків у Кам'янському. У травні їх уже стало 150 [20, с. 19], а в жовтні – 200 [19, с. 1]. Тобто за півроку (із квітня до жовтня 1917 р.) місцева більшовицька організація зросла в 10 разів, що в цілому відповідало закономірностям загального процесу.

Зважаючи на незначний кількісний склад більшовиків стосовно до чисельності робітників на Дніпровському заводі (у жовтні – 17 тис. [33]) – усього 1,17 %, не говорячи вже про все населення Кам'янського, Арсенічев як очільник місцевої більшовицької організації (офіційно з кінця 1917 р.) головну увагу приділяв якості агітаційної роботи, яка, маючи наступальний характер, ставала жорсткою, особливо під час виборчих кампаній чи то до волосного земства, чи то до Установчих зборів, перетворювалася на «політичну війну». «Мы расклеивали на тумбах и заборах списки большевиков, их обращения, а вечером срывали списки меньшевиков и эсеров, ...ходили по ночам и клеивали сверху большевистскими лозунгами. Мы имели даже столкновения» [32, с. 2, 35].

Агітація більшовиків була добре продуманою: «Каменская организация быстро перестроила работу. Всю силу агитации и пропаганды перенесла в цех, на улицу, где собирались рабочие, не упуская и собраний», – згадував І. В. Васильєв у 1957 р. «Все большевики способные вести агитационную работу среди граждан, были распределены по улицам... Мы заходили в каждый двор и квартиру... Неоднократно получалось так, что... там уже сидит меньшевик, эсеровский агитатор или домовладельческий... Другой раз спорили час и два...» [8, с. 30, 33]. І проведена робота привела до перемоги місцевих більшовиків як на виборах до волосного земства – 24 місця з 50-ти, так і до Всеросійських установчих зборів – 9697, що відповідно склало майже 58 % голосів [9, с. 202].

Звичайно, діяльність місцевих більшовиків не обмежувалася тільки агітацією серед робітників. Поступово вони брали під контроль громадські організації. Так, головою лікарняної каси був А. А. Петруша, до речі, делегат від Кам'янської ради робітничих депутатів

на І Всеросійському з'їзді рад [4], А. М. Лихоманов став у травні 1917 р. головою правління профспілки металістів, а головою завком у цей період був Г. П. Пелін. Саме завком, займаючись життєво важливими для робітників питаннями, за 6 місяців 1917 р. довів підвищення зарплати до 200 %, що було найбільшим серед аналогічних підприємств Донецького і Криворізького басейнів [33].

Одночасно місцеві більшовики в рамках діючої стратегії РСДРП(б) – «Вся влада – Радам!» – шляхом ініціювання постійних виборів і перевиборів уже на початку осені мали більшість депутатських місць [9, с. 20]. А 10 жовтня на пленарному засіданні, обравши Михайла Арсенічева делегатом II Всеросійського з'їзду рад, Кам'янська рада робітничих депутатів дала йому наказ відстоювати на з'їзді вимогу про перехід влади до рад [9, с. 622].

Як делегат II з'їзду рад, більшовик Арсенічев не тільки взяв участь у вирішальних петроградських подіях і зробив свій внесок у закріплення перемоги Всеросійським форумом рад [30, с. 405], а й по поверненні до міста доклав усіх зусиль для встановлення більшовиками своєї влади.

У цих умовах Кам'янський комітет РСДРП(б), проводячи тотальну, наступальну за характером агітацію, спирався на очолюваний більшовиками А. О. Беспаловим (командир) і М. Коломийченком (начальник штабу) загін червоної гвардії, який у грудні 1917 р. являв собою серйозну бойову силу. І попри те, що Кам'янський ревком був коаліційним за складом, а в його ревбюро більшовики були в меншості [5], 28 грудня 1917 р. увійшло в історію міста як день встановлення радянської влади.

Початок 1918 р. характеризувався активними діями більшовиків з акумуляції влади в їхніх руках. Так, у числі перших підприємств, 24 січня 1918 р. постановою Вищої ради народного господарства було націоналізовано Дніпровський завод [27, с. 337], у лютому земельні комітети Кам'янського та Романкового взяли за перерозподіл землі [15], формувалися нові владні структури, як-от комітети та комісаріати [6], на початку березня була розпущена Кам'янська волосна земська управа. Таким чином, рада робітничих депутатів стала єдиною владною інституцією в Кам'янському. Але, попри всю активність місцевої більшовицької організації, за участю її голови М. І. Арсенічева в діяльності ради (з 30 лютого заступника голови ради), рада так і не стала однопартійною. На кінець березня тут діяли дві течії: «ліва» (більшовики, ліві есери та анархісти) та «права» (меншовики, праві есери та представники селян-

ства, при незначній та вкрай хиткій перевазі «лівих») [16]. Крім того, Кам'янській раді в цей період у силу жорсткої позиції селянських депутатів так і не вдалося стати радою робітничих і селянських депутатів навіть навесні 1919 р. [17].

Місцеві соціалістичні перетворення були продовжені лише в 1919 р. У лютому Михайло Арсенічев став головою Кам'янської ради робітничих депутатів. На цей час у нього накопичився достатній досвід радянського будівництва. Теоретичний він здобував на всіляких нарадах, II та III Всеросійських з'їздах рад та I з'їзді КП(б) України. А практичний – у безпосередній роботі як комісар зі слідчих та каральних справ Катеринослава [25, с. 187], перший губернський комісар з військових справ [13, с. 132] і як заступник завідувача відділу внутрішніх справ Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України, якому доручалося загальне керівництво відновлення місцевих органів радянської влади на території України [9, с. 43], основне завдання яких полягало в доведенні соціалістичної революції до кінця, в усіх без винятку сторонах життя.

Невідомо, яким би був внесок зрілого Арсенічева у справу розбудови радянської держави, якби його життя не обірвалося 15 липня 1919 р. у денікінському Катеринославі. Піднятий хвилиною революції, він, як і тисячі інших, здійснював революційну перебудову суспільства.

У Кам'янському налагоджування суто виробничих процесів поєднувалося з боротьбою з безробіттям, провадженням соціального захисту для окремих груп населення та вирішенням продовольчого забезпечення. При цьому посилювалася агітаційно-лекційна пропаганда, на зразок мітингу на тему «Що таке радянська влада», який пройшов 3 травня у приміщенні Спілки комуністичної молоді ім. Свердлова [17].

Революційний пафос, яскравим прикладом якого є телеграма, відправлена 12 березня з Кам'янського урядом радянської Росії та України («Объединенное заседание Совета, заводского комитета, союза металлистов и рабочих Днепропетровского завода... дает обещание направить все усилия для поднятия производства на Днепропетровском заводе и этим самым приблизить возможность восторжествовать окончательной победе труда над капитализмом в Советской республике России, Украины и всего мира» [11, с. 210]), став поєднуватися з майже тотальним партійним контролем діяльності як організацій, так і окремих осіб, та політичними репресіями.

Незважаючи на те, що процес утвердження диктатури пролета-

ріату був перерваний, як і в 1918 р., тільки цього разу наступом денікінських військ, – вони сприяли радикалізації групи найбільш активної частини пролетаріату та інших прошарків населення Кам'янського. Саме вони і стали у 1920 р. рушійною силою в остаточному закріпленні радянської влади у місті.

1917–1919 рр. у Кам'янському, у цілому відображаючи загальні закономірності подібних процесів у промислових центрах України, пройшли під гаслом революційної перебудови суспільства. Процеси, що потім привели до встановлення радянської влади, розвивалися за чітко визначеною більшовицьким центром стратегією і скорегованою на місцях тактикою. Важливою ланкою у цьому революційному ланцюжку для Кам'янського став Михайло Арсенічев – людина молода, професійно підготовлена, фанатично віддана ідеалам більшовизму, він багато в чому визначив розвиток становлення радянської влади у Кам'янському.

Бібліографічні посилання

1. **Брежнев Л. И.** Воспоминания / Л. И. Брежнев. – М., 1983.
2. **Буланова Н. М.** Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2009.
3. **Буланова Н. М.** Перший голова Кам'янської ради / Н. Буланова // Відомості. – 2007. – 30 трав.
4. Бюллетень совета рабочих депутатов в селе Каменском, 17 июня 1917 г. // (далі – Документи). – Музей історії м. Дніпродзержинська (далі – МІД).
5. Бюллетень совета рабочих депутатов с. Каменское, 19 декабря 1917 г. // Документи. – МІД.
6. Бюллетень совета рабочих депутатов с. Каменское, 20 января 1918 г. // Документи. – МІД.
7. **Васильев И. В.** Воспоминания «Из борьбы рабочих Днепровского завода в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции» : [машинопис] / И. Васильев // Документи. – МІД.
8. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : [енцикл. довід.] / відп. ред. І. Ф. Курас. – К., 1987.
9. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, февраль 1917 г. – февраль 1918 г. : хроника важнейших историко-партийных и революционных событий : в 2 ч. / сост. П. Л. Варгатюк, Т. Н. Колишер. – К., 1977. – Ч. 1 ; 1982 – Ч. 2.
10. Гражданская война на Украине, 1918–1925 : сб. докум. и материалов : в 3 т., 4 кн. / ред. Н. И. Супруненко. – К., 1967. – Т. 1, кн. 2.

11. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 2, оп. 1, спр. 3327.
12. ДАДО. – Ф. 4, оп. 1, спр. 44.
13. Дніпропетровськ: віхи історії / ред. кол. В. М. Бекетова, А. Г. Болебрух [та ін.]. – Д., 2001.
14. **Занько Р. А.** Днепродзержинск накануне / Р. А. Занько // Відомості. – 2003. – 23 квіт.
15. Известия Каменского совета рабочих депутатов, 28 февраля 1918 // Документи. – МІД.
16. Известия Каменского совета рабочих депутатов, 21 марта 1918 // Документи. – МІД.
17. Известия Каменского совета рабочих депутатов, 7 мая 1919 // Документи. – МІД.
18. **Копылов (Мартин) Н.** На пороге гражданской войны в Екатеринославе, 10 октября 1922 г. / Н. Копылов (Мартин) // Пятая годовщина Октябрьской революции, 1917 – октябрь 1922 : сборник / [сост. члены губкома КП(б)У]. – Екатеринослав, 1922.
19. Лист В. Тржасковського до І. Васильєва, 25 березня 1955 р. : [рукопис] / В. Тржасковський // Документи. – МІД.
20. **Малюк В. Е.** Борьба за установление Советской власти в Каменском / В. Е. Малюк. – Д., 1958.
21. **Малюк В. Е.** Борьба рабочих Днепровского металлургического завода под руководством большевистской организации против царизма и капитализма за власть Советов, 1989 г. – февраль 1918 г. : автореферат / В. Е. Малюк. – Харьков, 1960.
22. Октябрь в Екатеринославе : сб. док. и материалов / ред. С. П. Хвостенко. – Д., 1957.
23. Отклики жизни. – 1917. – 12 марта // Документи. – МІД.
24. **Осада Я.** Спогади : [рукопис] / Я. Осада // Документи. – МІД.
25. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / ред. И. В. Васильев. – Д., 1979.
26. Пятая годовщина Октябрьской революции, 1917 – октябрь 1922 : сборник / [сост. члены губкома КП(б)У]. – Екатеринослав, 1922.
27. Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні : зб. док. і матеріалів, березень 1917 – березень 1921 рр. / упоряд.: П. П. Гудзенко, П. В. Замковий. – К., 1957.
28. **Сабов М. М.** Кам'янське : 1917 рік. Причини та наслідки / М. Сабов // Відомості. – 2007. – 7 листоп.
29. **Солдатенко В. Ф.** Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1.
30. **Солдатенко В. Ф.** Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки : у 4 т. / В. Ф. Солдатенко. – Х., 2008. – Т. 1 : Рік 1917.

31. Список № 6 кандидатов в гласные Каменского Волостного земства от организации СД меньшевиков РСДРП. 1917 г. : [рукопис] / І. Васильєв // Документи. – МІД.
32. Стенограма зустрічі перших комсомольців м. Дніпродзержинська, 24 червня 1957 р. // Документи. – МІД.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2699, оп. 2, спр. 1.
34. **Яценко Л. Г.** Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск 1917–1953 годы : воспоминания, очерки, документы / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 30.09.2010 р.

УДК 669.1.013.5 (091)

Н. О. Циганок

*Народний музей історії ВАТ «Дніпровський меткомбінат»
(м. Дніпродзержинськ)*

І. П. БАРДІН В ІСТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ЗАВОДУ: 1930-ті рр.

Іван Павлович Бардін (1883–1960) – видатний учений-металург, віце-президент Академії наук СРСР, Герой Соціалістичної Праці. У 1925–1929 рр. працював технічним директором (або – головним інженером) Дніпровського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського в м. Кам'янське (з 1936 р. – місто Дніпродзержинськ).

Ключові слова: металургійний завод, індустріалізація, інженер, Кам'янське, І. П. Бардін.

И. П. Бардин (1883–1960) – выдающийся ученый-металлург, вице-президент Академии наук СССР, Герой Социалистического Труда. В 1925–1929 гг. работал техническим директором (или – главным инженером) Днепровского металлургического завода им. Ф. Э. Дзержинского в г. Каменское (с 1936 г. – город Днепродзержинск).

Ключевые слова: металлургический завод, индустриализация, инженер, Каменское, И. П. Бардин.

I. P. Bardin (1883–1960) – is a prominent scientist-metallurgist, vice-president of Academy of Science of the USSR, Hero of Socialist Labour. In

1925–1929 he worked an engineering director of Dneprovskiy metallurgic plant of F. E. Dzerzhinskiy in the town of Kamianske (Dniprodzerzhinsk since 1936).

Key words: metallurgical plant, industrialization, engineer, Kamianske, I. P. Bardin.

В історії м. Дніпродзержинськ, яке нещодавно відзначило 260-річчя з часу першої про нього (тоді с. Кам'янське) письмової згадки, останні 120 років визначальну роль відіграє його містоутворююче підприємство – Дніпровський металургійний комбінат ім. Ф. Е. Дзержинського. А відтак Дзержинка (як неофіційно називають меткомбінат з 1925 р. і понині) впродовж багатьох десятиріч була справжньою «кузнею» кадрів.

Серед видатних особистостей, які працювали на заводі, був і вчений-металург Іван Павлович Бардін. На Дзержинку Іван Павлович прийшов у свої 42 роки на посаду технічного директора, маючи солідний досвід металурга-практика. А його шлях до видатного металурга-вченого світового рівня починався саме на Дзержинці. Саме за можливість впровадження на заводі ім. Дзержинського зв'язків науки з виробництвом, з використанням власних ідей та світового досвіду і називав І. П. Бардін «кам'янський період» «університетом імені Дзержинського». «Наступило время, – читаємо в книзі В. Мезенцева «Бардин», – когда Советская страна выходила на широкую дорогу социалистической индустриализации. А для Ивана Павловича Бардина завод имени Дзержинского стал жизненным университетом до того, как к нему пришло всенародное признание» [6, с. 73].

На фасаді управління меткомбінату встановлена меморіальна дошка такого змісту: «Вице-президент Академии наук СССР Бардин Иван Павлович работал в 1925–1929 годах главным инженером завода им. Дзержинского». Його життя, діяльність, безмежна любов до вогненної професії викликає захоплення не лише у металургів, адже його життєва позиція завжди була і буде актуальною для людей будь-якої професії. Але наразі виокремимо саме «наш» період: з яким «багажем» прибув майбутній академік на Дзержинку та який слід залишив після себе на заводі ім. Дзержинського.

Уродженець Саратовської губернії Іван Бардін після закінчення ремісничого, потім – землевпорядного училищ та хімічного відділу Київського політехнічного інституту працював на Брянському заводі. Однак бажання глибокого ознайомлення з технологією пере-

дових підприємств зарубіжжя привело його в США, де він працював простим робітником.

Повернувшись до Росії, в 1912 р. І. Бардін влаштовується на Юзівський металургійний завод. У подальшому віхи його трудової біографії такі: 1916 р. – начальник доменного цеху Єнакієвського заводу, з 1917 р. – головний інженер; з 1921 р. – директор Єнакієвського заводу і рудників; 1923 р. – Вищою радою народного господарства СРСР направляється у відрядження до Англії, Німеччини, Бельгії і Люксембургу для організації замовлень металургійного обладнання та ознайомлення зі станом металургії в Європі; 1924–1925 рр. – головний інженер Макіївського металургійного заводу. Отже, на момент приходу Івана Павловича на Дніпровський металургійний завод ім. Дзержинського за його плечима був уже солідний шлях металурга-практика. Причому на Дзержинці він так само працює головним інженером. У чому тоді причина нового переїзду?

На Макіївському заводі відновлювальні роботи добігали кінця, і невтомному Бардіну вже хотілося піти туди, де можна було б сказати щось нове і самому навчитися. Таким для І. П. Бардіна був саме Дніпровський металургійний завод, на якому тільки-но почалися відновлювальні роботи: 28 квітня 1925 р. ставала до ладу перша доменна піч.

«„Пришельца“ встретили достаточно настороженно. Иван Павлович сразу же крепко взялся за доменное производство. Вскоре дело здесь пошло на лад. А вот в прокатном и мартеновском производстве долгое время не ладилося. Были среди местных специалистов и руководителей и такие, кто, считая себя обиженными, ставил палки в колеса. Пришлось ввязаться в бой – просить заменить тогдашнего директора, а затем перевести с завода и бывшего главного инженера. Но этим дело не ограничилось. Достигнуть довоенной производительности на предприятии было невозможно без коренной реконструкции – а это всегда тяжело, особенно когда приходится ломать работающие объекты. Начали реконструкцию в 1926 г. с шестой домны. Перестроенная незадолго до революции, она имела открытую шахту – по немецкому образцу. Иван Павлович считал, что печь нужно ломать и делать её с закрытой шахтой и наклонным подъёмником с затвором. Все это позволило бы значительно сократить число рабочих.

А по заводу поползли слухи – Бардин ломает печь, не жалеет государственных денег! Были и такие, кто во всеуслышание назы-

вали смелые действия Ивана Павловича диверсией. И это несмотря на то, что весь огнеупорный кирпич от разрушенной печи был использован на кладке новой.

Только когда в мае 1929 года новая домна дала металл, а вскоре стала одной из лучших в стране, злые языки замолчали. Параллельно с реконструкцией мартеновских и доменных печей, перестройкой в проволочном и других цехах у Ивана Павловича зрели идеи о расширении завода за счет реконструкции вагоностроительного цеха и сооружения коковых печей (згодом вони стали самостійними підприємствами. – *Н. Ц.*). Неслучайно потому, что именно на Дзержинке Бардину удалось осуществить на практике не одну идею, много позднее период своей работы здесь он называл „университетом имени Дзержинского“» [6, с. 73].

А сам Иван Павлович, підсумовуючи цей етап своєї роботи, писав: «Мне не стыдно было уезжать с Дзержинки... За время моего пребывания (в течение почти пяти лет) завод достиг довоенной производительности и даже превысил её... Но самым главным из сделанного я считал в то время, – да и теперь считаю, – разработку генерального плана реконструкции завода, рассчитанного на большую производительность и полную механизацию всех процессов. Хотя этот план и не был осуществлен, он все же послужил поводом к тому, что на завод обратили серьезное внимание и реконструировали его в первую очередь».

Генеральний план, розроблений І. П. Бардіним, зберігся і вже 30 років експонується в народному музеї історії Дзержинки [2, с. 77].

Отже, тепер явно видно, що, переходячи з посади головного інженера Макіївського заводу на таку саму посаду на Дніпровському металургійному заводі, І. П. Бардін здійснив свою мрію «...пойти работать на такой завод, где можно было бы создать что-то новое и новому научиться. Таким предприятием и был в то время завод им. Дзержинского» [2, с. 77].

Широко описаний цей період у житті І. П. Бардіна в історико-публіцистичному виданні до 120-річчя меткомбінату, де, зокрема, йдеться: «Можно привести ещё множество примеров, характеризующих и напористость И. П. Бардина в достижении поставленной цели, и его профессиональный талант, и дар предвидения, и одержимость, и умение учить других и самому учиться, и твердость в отстаивании своей позиции, и бесконечную преданность делу. Да, многие его поступки могут показаться опрометчивыми, а может быть, и неверными людям нашего времени. И все-таки давайте

остановимся на одном из высказываний самого Ивана Павловича Бардина:

„В основе действительного наслаждения человека своей работой лежит осуществление мечты, которая была руководящей идеей в течение всей его сознательной жизни“.

В его жизни была такая мечта – мощные, производительные, передовые заводы, оснащенные техникой, облегчающей труд металлургов. Воплощению этой мечты И. П. Бардин посвятил всего себя. Без остатка!» [5, с. 35–36].

А далі про кадри: «Мы отмечали, какое значение Иван Павлович придавал кадрам. Нет, они не были для него „винтиками“. И поэтому он не побоялся ввязаться в бой (и выиграл его) со всеми, кто не хотел и не умел работать.

В конце концов И. П. Бардин создал-таки на заводе инженерный коллектив, который сумел своими силами спроектировать и осуществить серьезную реконструкцию предприятия. Уже с начала 30-х годов о Дзержинке заговорили как о кузнице кадров. Казалось бы, откуда взялись на заводе такие высокопрофессиональные кадры металлургов, которых наркомат тяжелой промышленности страны направлял на самые трудные участки работы? Ведь до революции инженерами-специалистами были в основном иностранцы, большинство которых после Октября предпочло вернуться в родные места. Секрет прост: еще в 20-е годы на Днепровском заводе одновременно с его восстановлением начали целенаправленно готовить и обучать свои, отечественные кадры.

Каких только форм технического обучения не было тогда при заводе: ремесленное училище, фабзавуч, школа ФЗО, рабоче-техническая школа, рабочий техникум, рабфак – он был открыт при Каменском металлургическом институте им. М. И. Арсеничева, металлургический техникум. Рабочие парни, зачастую – переростки, не сумевшие в своё время получить образование, с жадностью тянулись к знаниям. Многие, получив их, становились прекрасными специалистами, руководителями. Именно такой путь прошли на Дзержинке С. А. Петров – потом главный сталеплавильщик завода, Н. М. Фоменко – будущий директор, Л. И. Брежнев – будущий руководитель партии и советского государства» [5, с. 36].

Ті, кому поталанило пройти «школу Бардіна», полюбили його на все життя. А він завжди для них був мудрим наставником.

У музеї Дзержинки зберігається автограф І. П. Бардіна. Та це – не просто автограф. Це – його відповідь на листа начальника цен-

тральної заводської лабораторії Дзержинки, творчого спеціаліста, доцента індустріального інституту ім. М. І. Арсенічева А. Д. Куценка.

Молодим робітником після закінчення школи ФЗН прийшов Аркадій Куценко на завод у 1926 р. Працьовитого, допитливого, жадібного до знань хлопця підмітив І. П. Бардін і, уже будучи академіком, рецензував Аркадію Давидовичу його наукові розробки, по-батьківськи щиро радив, за яку тему треба перш за все взятись, і т. д.

А ще у фондах музею історії ДМК зберігаються спогади Г. Ф. Михалевича. У 20-ті рр., працюючи на заводі, він одночасно навчався в інституті. Восени 1927 р. І. П. Бардін погодився керувати дипломними проектами групи майбутніх доменників, серед яких був і Михалевич. У роки Великої Вітчизняної війни, коли Дніпровський металургійний завод ім. Дзержинського евакуювали на Урал, заступника начальника доменного цеху Дзержинки Г. Ф. Михалевича призначили на посаду головного інженера Магнітки.

А сам Бардін у роки війни був заступником голови комісії Президії АН СРСР з мобілізації ресурсів Уралу, Сибіру та Казахстану для потреб оборони країни. І ось через роки зустрілися колишній студент і його мудрий учитель, про що Георгій Францевич пише з особливим захопленням [12, арк. 2–6].

Та повернемося до кінцевого періоду роботи І. П. Бардіна на Дзержинці. У 1929 р. країні, яка в період індустріалізації перетворювалась у суцільний будівельний майданчик, потрібен був у значно більшій кількості метал. Тоді й отримав І. П. Бардін пропозицію очолити Кузнецкбуд, щоб у суворому сибірському просторі побудувати найпотужніший у країні металургійний завод – ним і став велетенський Кузнецкий металургійний комбінат. Їдучи з Москви до Кам'янського (уже прощатися зі своїм підприємством, з багатьма однодумцями-металургами), Іван Павлович дуже хвилювався: хто захоче поїхати з ним у сувору необжиту місцевість. Однак уже на Дзержинці тих, хто погодився на пропозицію Бардіна «хоч на край землі» їхати з талановитим керівником, справедливою, чуйною людиною, було немало.

Читаючи «Избранные труды» І. П. Бардіна, неодноразово зустрічаємо високі оцінки діяльності на будівництві Кузнецької Магнітки якогось Казарновського. «А ви порадилися з Казарновським?» – часто запитував Бардін інженерів-будівельників. І врешті згадала: його прізвище, тоді – начальника відділу капітального будівництва

Дніпровського металургійного заводу, стоїть на титульній сторінці плану реконструкції заводу ім. Дзержинського на 1928–1932 рр. Г. Ю. Казарновський працював на Кузнєцькбуді начальником технічного відділу і завжди був «правою рукою» І. П. Бардіна в будівельних справах.

Цікаво пише про ставлення І. П. Бардіна до молодих спеціалістів ветеран заводу І. І. Соболев, спогади якого зберігаються у фондах музею історії комбінату: «Когда на завод прибыли специалисты, окончившие советские учебные заведения, старые инженеры, видя в них потенциальных конкурентов, стремились всячески затруднить их рост, создавали ненормальные условия работы.

Так не могло долго продолжаться. Поэтому группа молодых специалистов обратилась за помощью в райком партии, после чего в разрешение вопроса вмешался технический директор И. П. Бардин. В его кабинете состоялось совещание начальников цехов и молодых специалистов. В моей жизни, – згадував І. І. Соболев, – это было самое короткое совещание. Напомнив начальникам цехов, что они в свое время не хватили звезд с неба, были такими же „зелеными“, как и теперешние молодые специалисты, Иван Павлович в энергичных выражениях предупредил их о репрессивных мерах, если не наступят изменения. На этом совещание и окончилось. После него отношение к молодым специалистам нормализовалось...» [9, арк. 5–6].

Багато студентів чи інженерів, які проходили «школу Бардіна», були його опорою на нових місцях роботи. А коли вони вже ставали висококласними спеціалістами, сміливо довіряв їм, рекомендуючи на керівні посади. Так, вивчаючи тему про І. П. Бардіна, вперше вдалося дізнатися, що в 1937 р. В. Б. Хлебніков був призначений директором Дзержинки саме за рекомендацією Бардіна: «...Это чувство доверия я испытал и тогда, когда по предложению главного инженера ГУМП И. П. Бардина был назначен директором завода им. Ф. Э. Дзержинского, того завода, которому так много сил и знаний отдал Иван Павлович» [10, с. 83].

Івана Павловича хвилювали справи на заводі, коли він уже там і не працював, – завод став йому рідним. «Заглянул на свой родной завод им. Дзержинского. И здесь все изменилось... Вид старого де-тища значительно поднял настроение главного инженера главка» [10, с. 124].

Підтвердженням ставлення до «рідного йому заводу» говорить ще один яскравий факт: у 1936 р. після закордонного відрядження

до США Бардін приїздить з лекцією до Дніпропетровська, але не проминув і Дніпродзержинськ: «Металлурги страны должны знать все лучшее из зарубежного опыта и быстрее внедрить его у себя» [6, с. 123].

Можна було б ще так багато цінного сказати про академіка Бардіна, якого його сучасники називали «глыбой человеческой». Варто вказати і на ставлення металурга-вченого Бардіна до музеїв. З ініціативи Бардіна на Кузнецькому металургійному комбінаті було створено технічний музей комбінату, який став, за його висловом, «...живым оперативным органом помощи в овладении техникой для рабочих и инженеров завода» [6, с. 54].

Пізніше він у книзі відгуків записав: «Посетив ваш музей, я становлюсь умнее и благороднее. Вы замечательно сберегли историю своего предприятия, а без этого невозможно воспитывать патриотов и осуществит движение вперед» [4, с. 60].

Ім'я Івана Павловича Бардіна не потребує популяризації. Його життєвій позиції, його ставленню до своєї професії і багато чому іншому можна і треба вчитися в усі часи: вчора, сьогодні, завтра.

Бібліографічні посилання

1. **Бардин И. П.** Жизнь инженера / И. П. Бардин. – М., 1938.
2. **Бардин И. П.** Избранные труды / И. П. Бардин. – М., 1985. – Т. 2.
3. **Бакулев Г.** Черная металлургия Юга России / Г. Бакулев. – М., 1953.
4. **Ермолаев Г.** Воспоминания об академике И. П. Бардине / Г. Ермолаев // Бардин в воспоминаниях современников. – М., 1985.
5. **Зубов В.** ОАО «Днепропетровский меткомбинат»: история, современность, перспективы (1899–2009) / В. Зубов, Л. Ключ, Л. Цыганок. – Д., 2009.
6. **Мезенцев В.** Бардин / В. Мезенцев. – М., 1970.
7. **Михалевич Г. Ф.** Спогади / Г. Ф. Михалевич. – Народний музей ВАТ «ДМКД». – ММК–1–1365.
8. **Павлов М.** Воспоминания металлурга / М. Павлов. – М., 1953.
9. **Соболев И. И.** Воспоминания / И. И. Соболев. – Народний музей ВАТ «ДМКД». – Ш–5154.
10. **Хлебников В.** Взгляд в будущее / В. Хлебников // Бардин И. П. в воспоминаниях современников. – М., 1985.
11. **Цыганок Н. А.** У нас, металлургов, благодарная профессия / Н. А. Цыганок // Знамя Дзержинки. – 2009. – 25 февр.
12. **Фонди музею історії ВАТ «ДМКД».** – ММК–1–1365, л. 2–6.

Надійшла до редколегії 03.12.2010 р.

УДК 929:8 (477.63)

Я. С. Мельник

Музей історії м. Дніпродзержинська

**МОТИВИ ТВОРЧОСТІ
ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКОГО ПОЕТА ФЕДОРА ІСАЄВА
ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЛІТЕРАТУРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ
НА ТЛІ ІСТОРИЧНИХ УМОВ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ**

Розкриваються особливості літературного процесу на теренах України впродовж 40–90-х рр. XX ст., висвітлюється вплив загальнолітературних тенденцій на творчість дніпродзержинського поета Федора Ісаєва. Дана розвідка є спробою об'єктивного аналізу творчості Ф. Ісаєва на тлі українського радянського літературного життя.

Ключові слова: українська література, історичне підґрунтя, соцреалізм, тенденція, поезія, тематика творів, Федір Ісаєв, Дніпродзержинськ.

Раскрываются особенности литературного процесса на территории Украины в 40–90-х гг. XX в., освещается влияние общелитературных тенденций на творчество днепродзержинского поэта Федора Исаева. Данное разыскание является попыткой объективного анализа творчества Ф. Исаева на фоне украинской советской литературной жизни.

Ключевые слова: украинская литература, историческая основа, соцреализм, тенденция, поэзия, тематика произведений, Федор Исаев, Днепродзержинск.

The peculiarities of literature process at the territory of Ukraine in 1940–1990 are disclosed in the article; the way of general literary tendencies influence upon the creative work of Dneprodzerzhinsk poet Fedor Isaev is highlighted. This research is representing an effort of objective analisis of Fedor Isaev's creative work against the background of Ukrainian Soviet literary life.

Key words: Ukrainian literary, historical background, socialist realism, tendency, poetry, themes of literary works, Fedor Isaev, Dneprodzerzhinsk.

Функціонування будь-якого суспільства відбувається в історичних умовах, що дає підстави говорити про існування причинно-наслідкових зв'язків. Оскільки художнє слово було, є і буде інструментом не лише комунікації, а й впливу на соціум, то можемо припустити, що ситуація в суспільстві теж впливає на літературний

процес. Це особливо яскраво спостерігалось за часів радянської влади, коли кожне надруковане слово сприймалося в душі комуністичної ідеології.

Автор ставив собі за мету проаналізувати загальну ситуацію в українській літературі радянського періоду (1940–1990) і на цьому тлі дослідити вплив виявлених тенденцій на творчість Федора Ісаєва.

Незважаючи на те, що питання історії української радянської літератури досить широко вивчене (і за радянських часів, хоч і не вільне від певних ідеологічних перекручень, і за часів незалежної України – В. Дончик, В. Моренець, М. Ільницький, В. Агєєва, М. Демченко, Т. Гундорова, Н. Зборовська та ін.), творчість «нестолічних» письменників залишається дещо в тіні, хоча вона, як і творчість відомих прозаїків та поетів, мала аналогічний вплив на суспільну свідомість, з різницею лише у кількості аудиторії.

Одразу зазначимо, що письменників радянської доби можна умовно поділити на три групи: ті, що критично ставилися до існуючого ладу; ті, що знаходилися на служінні системі; і ті, що дотримувалися певної середньої лінії, так звані конформісти. Федір Ісаєв належить саме до цієї групи митців. Таким чином, Федора Ісаєва, з одного боку, можна назвати типовим представником радянської поетичної плеяди з притаманними їй темами, характерними ознаками. Але з іншого – своєю творчістю він прокладав шлях українській мові в літературі, був одним із засновників «моди» на українське слово у промисловому Дніпродзержинську, в якому історично так склалося, що основною мовою спілкування з кінця XIX ст. стає російська (саме тоді тут з'явилося багато переселенців з центральних губерній Російської імперії). Після нього цю естафету перехопили інші поети, найбільш відомі з них – Валентин Бурхан (1937–2003), а також Володимир Сіренко і Сергій Злючий, які й нині ведуть боротьбу за українське слово.

Федір Ісаєв увійшов у літературу збіркою «Придніпров'я», що вийшла у видавництві «Радянський письменник» у 1950 р. Того ж року Ісаєва було прийнято до Спілки письменників України. До видання власної збірки він мав чимало публікацій у періодиці.

Отже, часові межі нашого дослідження сягають 40–90-х рр. XX ст., тобто періоду, який охоплює творчість поета.

У центрі уваги літератури 40-х років перебував трагічний і героїчний воєнний досвід, але глибинне, всебічне його осмислення ставало в тих умовах неможливим. Переважало парадне зображен-

ня війни, про ту ціну, якою дісталася перемога, майже не йшлося [15, с. 9].

У грудні 1954 р., невдовзі після смерті Й. Сталіна, на II Всесоюзному з'їзді радянських письменників у виступах М. Рильського, О. Довженка, О. Гончара було засуджено концепцію «ідеального героя», прояви безконфліктності, лакувальницькі тенденції.

«Керовані хибними мотивами, ми всі, – наголосив на з'їзді О. Довженко, – вилучили зі своєї творчої палітри страждання, забувши, що воно є такою ж величезною достовірністю буття, як щастя і радість... Нам так хочеться прекрасного, світлого життя, що жадане і сподіване ми мислимо часом як вже здійснене, забуваючи тим часом, що страждання з нами завжди, доки житиме людина на землі» [3, с. 163]. Однак рамки соціалістичного реалізму сковували мистецьку творчість, процеси оновлення були непослідовні й половинчасті.

Літературознавчий словник-довідник подає визначення соцреалізму як псевдохудожнього унітарного методу в радянській літературі, в якому естетичні категорії позбавлялися свого природного значення. «Змістовою основою соцреалізму була міфологія «нової ери» з її відповідним центром (жовтневий переворот, пойменованний «великою» революцією, сакралізація вождів тощо), з бінарними опозиціями, з абсолютизацією архетипу деперсоналізованого колективу та ідеалізацією засад соціалістичної системи і т. п.» [17, с. 636–637].

Цікавою видається формула соціалістичного мистецтва, подана дослідницею Т. Гундоровою. Наведемо її в скороченому вигляді: мистецтво має бути сильним, вираженим простою, але могутньою мовою, здоровим і бадьорим, раціонально-розумним, позбавленим двоїстості, монументальним тощо [2, с. 19]. Саме таке й лише таке мистецтво мало право на життя в тогочасному суспільстві.

Якщо повернутися до питання тематики творів, то природно, що в українській поезії, прозі, драматургії воєнних років провідною була тема Батьківщини в її радянському уособленні. Ця тенденція відобразилася і в творчості Ф. Ісаєва.

Яскрава, віща вість
Святої Перемоги,
Відлунням
Навкруги
Помножена стократ,

Квітчає барвами
Всі доли й перелоги,
І знов благословля
Її Країна Рад [13, с. 47].

Звичайно, трактування подій, соціально-політичних аспектів відбувається в дусі тогочасної тоталітарної ідеології. Разом з тим, нового рівня, вищого і гуманістичнішого, у цей час досягає інтимна лірика.

Особливої сили й проникливості набув образ Матері, втілюючи і ніжні, і героїчні, і трагічні риси жінки – і загальну тему матері-України.

Ось вона стоїть переді мною,
Як земля зчорнілая, худа...
Згадка в грудях у моїх рида
Тугою великою, земною.
Мати!
Ненько наша дорога!
Це ж така і в мене, в нього, в тебе...
І пояснень тут бійцю не треба:
Кожен їх довічно зберіга;
Кожен знає: зранку і до ночі,
Довгі роки, весь турботний вік
Мати не склепля своїх повік... [12, с. 21].

Спостерігаємо розвиток основної для поезії естетичної категорії – ліричного героя, ліричного «я», адже свідомий характер самопожертви вимагав від мистецтва уваги до реальної людини.

З першої половини 1950-х рр., після смерті Сталіна, літературний процес дещо деполітизується. Зміни на краще спостерігаємо і в літературі. Для поезії того часу відчутне звернення до сфери тонких людських переживань. Відбувається пошук творчих пошуків. Урочистість зникає з емоційної палітри, «погамовується людськістю зволоженого погляду на світ» [15, с. 44]. Звичайно, жодна збірка не обходилася без од партії та Сталіну, однак інші поезії створені були під впливом широго й вільного світосприйняття, визнання сенсу життя як такого.

На жаль, поезія 1946–1956 рр. ілюструє свій художньо-філософський занепад. Це час радянської культурної доктрини, запрова-

дженої секретарем ЦК КППС А. Ждановим в 1946 р. Головний принцип ждановської доктрини звичайно окреслюють фразою: «Єдиний можливий у радянській культурі конфлікт – це конфлікт хорошого й найкращого». Незабаром ждановщина перетворилася на культурну настанову, за якої усі радянські митці, письменники та інтелігенція в своїй творчості мали дотримуватись основної лінії партії. У 1951 р. була розгорнута гучна кампанія проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну», в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. 2 липня у редакційній статті газети «Правда», що називалася «Проти ідеологічних перекохань у літературі» було вказано, що вірш Сосюри «викликає почуття розчарування, протесту... Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору...». Автором статті був Л. Каганович. 12 липня в листі до редакції «Правди» В. Сосюру примусили «визнати свої помилки і каятися».

У такій задушливій атмосфері автори змушені були друкувати відверто апологетичні, славословні твори, далекі від життєвих реалій. Почалася уніфікація, одержавлення особистості. На жаль, ця тенденція відбилася і на творчості Ф. Ісаєва.

Слово моє – це радянських народів
Слово, що лине із серця глибин.
Кращого в світі ніхто не знаходив...

Мудрий, незборний радянський народі!
Добре, що я – твій поет і твій син [8, с. 6].

Щоб пройти через сито редакторів, цензорів, треба було ототожнювати себе з чимось «радянським».

Якщо поет хотів висловити любов до України – мусив оточити її колом дружніх народів і вдячно поклонитися Москві.

Ми щодня чуєм правди твоєї слова,
І вони, наче музика, в серці – луною.
Ми з тобою, столице, кохана Москва!
Путь до щастя указаний людям Москвою [8, с. 5].

Так між суб'єктом і об'єктом почуттів виникала третя субстанція – державна свідомість, і, йдучи на поступки редактору чи ви-

давцеві, поети незчулися, як почали оспівувати радість мирного життя, славити державу і Сталіна.

Повсюдно уславлюються жнива, будови, лиття металу, іскри електрозварювання – виникає рольова особистість, одиниця, яка виконує певну функцію, а «просто» людина зникає з поетичного небосхилу.

Безліч поезій Ф. Ісаєв присвятив темі металургів, хоч це не дивує з огляду на те, що поет з 18 років жив у промисловому місті і повсюдно стикався зі здобутками і, рідше, проблемами людей робітничих професій.

Сталеваре старий з Дзержинки!
Я звертаюсь до тебе знову.
В серце ти заронив жаринки, –
Так прийми ж полум'яне слово! [11, с. 42].

Однак, якщо у вищенаведених прикладах відчувається щирість почуття, то поезії, у яких підґрунтям кохання до дівчини стають її трудові здобутки, виглядають принаймні неправдоподібно.

А найбільше люблю я тебе, дівчино,
Квітко моя втішна, степова,
Що ти в праці недарма відмічена...
Що ти перша наша горнова! [11, с. 20].

Важко уявити чоловіка, для якого головним критерієм щодо жінки є її трудова діяльність, особливо в якості горнового. Не одна поезія Ісаєва викликає подібні почуття.

Процес знеособлення жанру, фільтрації ідейно-емоційних струмів між людиною і світом у перше повоєнне десятиліття дійшов свого апогею з усіма катастрофічними для мистецтва наслідками. Таким чином, відповідно до натури і таланту, сили розуму і душі поети поодинокі шукали виходу з ілюстративно-декларативного болота.

Новаторські пошуки кінця 50-х – початку 60-х рр. спираються на міцні традиції прогресивної вітчизняної і світової культури, поети намагалися влити в давні образи, мотиви живу кров і пристрасті наших днів, вивести конкретний факт на простори історії.

Основним об'єктом творчості молодих поетів стала людина на складних перехрестях історії, основним ідеалом – ідеал борця за

гуманістичний прогрес і достойне людини мирне творче життя [15, с. 77].

Проте в епоху раннього постсталінізму в літературу прийшло покоління, назване шістдесятниками. Це яскраві й самобутні В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, Б. Олійник, Г. Тютюнник, Є. Гуцало, М. Вінграновський та інші. «Українське шістдесятництво як феномен літератури і феномен політики розпочинається в середині 50-х років стихійним національно-визвольним протестом проти імперської тоталітарної системи з метою символічного відновлення пошкодженого материнського об'єкта, яким стала колоніальна Україна за часів сталінізму» [5, с. 43].

Тому за допомогою поновлених репресій наприкінці 60-х рр. відбулося потужне переслідування новопосталого літературного покоління, у зв'язку з чим шістдесятництво світоглядно не встигло оформитися як могутня генераційна сила.

Віднести Федора Ісаєва до покоління шістдесятників ми не можемо, адже, як писав В. Яременко, «шістдесятники – це не всі, хто брав участь у літпроцесі у 60-х роках, а тільки ті, хто засвідчив опозиційне ставлення до комуністичної системи» [25, с. 6]. Однак на противагу зазначимо, що не всі літератори, яких традиційно відносять до покоління шістдесятників, виявляли таке ставлення. Згадаймо хоча б І. Драча чи Б. Олійника. Проаналізувавши ж творчість дніпродзержинського поета, його теж важко назвати опозиційним до влади. Тим більше читаючи його характеристику, написану О. Бурлаковим, відповідальним секретарем Дніпропетровської партійної організації, і М. Нечаєм, секретарем Дніпропетровської письменницької партійної організації 25 лютого 1982 р.: «Хоч товариш Ісаєв безпартійний, всі його твори пройняті високим духом партійності. ...Федір Ісаєв безмежно відданий справі радянського народу, справі партії Леніна» [23, арк. 1–2].

Однак у 1960-х рр., поряд із віршами, що прославляли партію і Леніна, з'являються вірші, які ідентифікують Ісаєва саме як українського поета, а не просто радянського. У 1964 р. широко відзначалося 150-річчя Тараса Шевченка.

...В вікні сивіла ранку мла.
А батько слав панам прокляття.
Не знав, що мужнього орла
Він виростить в кріпацькій хаті.

Не знала й мати, що Тарас
Вогнистим віршем, мов стрілою,
Вразить катів у грізний час,
Покличе скривджених до бою! [14, с. 14].

До речі, писати вірші про Шевченка Ісаєв почав ще в юності. 1939 роком датується вірш, написаний у селі Божедарівка, де з 1937 р. Федір навчався у 8 і 9 класах середньої школи [1, арк. 2]:

...Бунтарський, поетичний його хист,
Що в красі, в буянні, в силі звівсь на весь гігантський зріст.
Деспотам земним неситим, рабству клятому – на злість
Для пригноблених свободу і життя нове приніс... [18].

Сама атмосфера у Спільці письменників України спонукала до творчості, зверненої до суто національного коріння. Про існування таких настроїв свідчить анонімний лист старих письменників-комуністів до ЦК Компартії України про «засміченість націоналістичними елементами» СПУ від 27 травня 1966 р., в якому автори просто-таки волають про антирадянську контрреволюційну діяльність значної групи молодих українських письменників. Цитуємо за текстом: «Союз писателей Украины все больше под руководством Гончара скатывается на позиции союза националистически мыслящих и действующих... До каких пор эта вакханалия на идеологическом фронте Украинской ССР будет продолжаться!» [21, с. 61].

Звичайно, ці заяви характеризують перш за все столичний літературний процес, у місцевих осередках таких бурхливих подій не відбувалося. Проте загальні тенденції мали вплив і на творчість інших письменників – менш радикальних і менш відомих.

Оглядаючи поезію 1970-х рр., які отримали назву «застійних часів», бачимо, як вона поступово міліла під тиском задушливих обставин. Однією з ідеологічних домінант, що внесла найбільше спотворень у культурне буття народу, була вперто впроваджувана теза про єднання, зближення, злиття народів усіх республік СРСР і утворення «нової історичної спільності» – радянського народу. Саме слово «національний» (не кажучи вже «український», «україна») стало підозрілим і підцензурним.

Коло ж «магістральних тем» було порівняно невеликим, до них входили «робітнича тема», розкриття досягнень НТР, тема інтернаціоналізму, «ленінська тема», «міська тема» тощо.

Для 1970-х рр. характерна тенденція до синтезу публіцистичних і медитативних мотивів, що досить яскраво простежується у творчості Федора Ісаєва. Адже не могла не відобразитися на творчості поета його журналістська діяльність (упродовж 1947–1958 рр. Ісаєв працював у редакції міської газети «Держжинець»). Робота в газеті пов'язувала Ісаєва з людьми різних професій, він – частий гість на заводах і фабриках Дніпродзержинська, Дніпропетровська, у школах, технікумах, вищих навчальних закладах, робітничих гуртожитках. Весь цей досвід наклав відбиток на творчість поета – через це простежується певна публіцистичність у поезіях.

У своєму записнику Ісаєв писав: «У Пушкіна – граційно-поетична хвала радощам життя, у Лермонтова – сум, печаль, розчарування, у Тараса – гнів, у Єсеніна і Сосюри – ліризм, у Маяковського – можуть радянця-переможця, у Бориса Олійника – іронічна усмішка, у Вінграновського – срібний смуток, що переростає в оптимізм, – визначальні й оригінальні риси творчості. А в мене – може бути!!! – спалах почуття і думки; оцінка явища, предмета, деталі, що явилися очам чи роздуму!..» [4]. Так оцінює свою творчість сам поет. Подібну оцінку творчості Ісаєва дала Раїса Юргель: «...відчувається схильність автора до творів, які написані під впливом якогось одного враження, рядки немовби відштовхуються від нього, обростаючи іншими деталями, образами, що поступово спливають в пам'яті поета» [24, с. 4].

Зазначимо, що для Ісаєва особливе значення мав відгук на його творчість знаного майстра слова В. Сосюри: «Дуже дякую Вам за золотий дарунок – збірку ваших поезій, молодих і сонцебризних, повних запалу і льоту в людські серця. Вони мені нагадують конвалії в срібних сльозах ранку і сурми щастя, коли зоря обіймає душу багряними крилами любові. В них – молодість і радість життя та праці, а не ідилія на мостіку над річкою. Мені подобається Ваша збірка за те, що вона не статична, а вся з руху, вся з сонця, з вогню Прометея» [20, с. 4]. До речі, саме В. Сосюра рекомендував Федора Ісаєва до лав Співки письменників України.

Отже, як уже зазначалося, активно розвивається тема міста, урбаністичний пейзаж. Ісаєв сотні рядків присвячує рідному Дніпродзержинську, місту-Прометею.

Немов ті жерла, труби підвелись,
Співає даль гудками урочисто.
В Дніпро на себе задивилось місто:
Бач, дим, мов сині кучері, повивсь! [7, с. 27]

або

І символом вічної сили
Незламного в битвах народу
До неба сягає незборний,
Розкутий титан Прометей [7, с. 38].

Проте в кожній збірці Ісаєва значне місце займає сільська тематика, часто з філософським відтінком.

Хоч випий – настояне небо бездонне,
Де сонця тропа золота...
Хоч випий...
Та серце у шумі потоне:
Довкола ж високі жита.
Приляже колосся, грайливо хлюпнеться,
Валами розтане в імлі, –

Знедолені предки проснуться, здається,
Від шуму хлібів на землі... [11, с. 63].

Федір Ісаєв походив з селянської родини (народився в селі Кудашівка на Дніпропетровщині). Саме близькість з природою у дитинстві породила пізніше цілі цикли віршів про рідне село.

Мила Кудашівка наша,
Купіль вишнева моя!
З синього каменю чаша –
Небо. І спів солов'я [9, с. 8].

На початку 1980-х рр. завершився цілий етап розвитку художньої свідомості, пов'язаний з естетикою соціалістичного реалізму.

Криза суспільної свідомості, що ясно означилася вже на початку 1980-х рр., поставила під сумнів верховенство загального над особистим, оскільки творений десятиліттями образ світу, спосіб його сприймання й тлумачення виявився розламаним, ущербним, хоча й утверджувався як універсальний. У другій половині 80-х рр. справжня картина сучасної української поезії почала реставруватися дуже інтенсивно. Штучні рамки соцреалістичних формул дедалі більше руйнуються, доки не зазнають остаточного краху в середині

80-х рр. під тиском процесів демократизації, гласності, наростаючого національного відродження.

Якщо вдатися до спроби загальної естетичної оцінки, то можна сказати, що 1960-ті рр. повернули поезії об'єкт осмислення (конкретну людину в реальному житті), а 1980-ті – суб'єкт (індивідуум в усій неповторності притаманного йому мислення й світовідчуття) [15, с. 95].

З напівроздертою корою,
Ти головою
Не поник –
Мов запорожець-січовик,
Колись
Катований ордою.
Весь повний болю,
Повен муки,
Стоїш і в небеса стремиш
Свої гілки –
Засохлі руки...
І пісню дужих
Гомониш! [9, с. 89].

У кінці 1980 – 1990-х рр. у доробку Ісаєва з'являються вірші, проникнуті соціальною проблематикою.

Продовжуються і в наш час репресії
Чуття і честі, совісті, ума.
Підлеглі вони – чиннику прогресії
І порятунку тут нема, нема... [9, с. 95–96].

Однак провідною темою всієї творчості Ф. Ісаєва була завжди тема рідного краю – і ця тема багатоголосо лунає в усіх збірках поета. Зачаровують рядки, написані про рідну Україну.

Моя Україно! Хай літ блискавиця
Шаленством енергій осріблює скроні –
Назавше перебудуть, свята трудівнице,
Мені за весну твої днини озонні [9, с. 27].

«Так само, як річка починається з джерел, так і поезія в нашому краї бере початок від тих небагатьох, хто відчув у собі внутрішню

потребу відгукуватися словом і почуттям на події у суспільному житті», – сказав у вступній статті до «Антології поезії Придніпров'я» Віктор Савченко [19, с. 12]. Серед «тих небагатьох» він назвав першим Федора Ісаєва, зазначивши, що для майстрів літератури то були важкі часи. Але поет завжди був і назавжди залишиться співцем рідного краю, його людей та природи.

Ще однією гранню таланту Федора Ісаєва була його перекладацька діяльність, яку можна порівняти з просвітницькою. Загалом, 1960–1980-ті рр. пройшли під знаком значного поживлення перекладацької практики: серйозні набутки має численний корпус українських перекладачів, серед яких, передусім, слід відзначити М. Лукаша та Г. Когура.

Віддзеркалення юнацьких літературних смаків знаходимо у творчості зрілого Федора Ісаєва. Його любов до Шевченка, Пушкіна, Лермонтова породила чудові вірші про Великого Кобзаря, професійні переклади з Пушкіна і Лермонтова. Зазначимо, що переклад Ісаєвим поеми Лермонтова «Демон» вважається одним з кращих.

Захоплюючись перекладацькою справою, Ісаєв знайомить українського читача з творчістю не лише Пушкіна і Лермонтова, а й Некрасова, Кольцова, Маяковського, Ошаніна, Назима Хікмета, Навої, Вагіфа.

Глибина і зримість чуттєвих інтонацій, єдність змісту і форми, природність і невимушеність розгортання думки, глибока мовна культура, яка шліфувалася роками – від вірша до вірша, обізнаність з вітчизняною та зарубіжною класикою – усе це дає підстави говорити про Федора Ісаєва як про поета та перекладача значних творчих можливостей [16, с. 19].

Слід сказати, що україномовний літературний процес 1970–1980-х рр. відбувався в умовах тотальної русифікації, розпочатої ще в 1930-х рр. і продовженої у 50-х. Лиш порівняймо: усього за 1960–1980 рр. число україномовних шкіл в Україні зменшилося на 8,7 тис. [22, с. 120]. У травні 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли таємну постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Керівництво України, чутливо вловлюючи настрої центру, що стимулював процес «злиття націй», прагнуло проявити себе саме у сфері шкільної політики, перетворивши систему освіти в знаряддя русифікації молодого покоління. Услід за школою, рідну мову витіснили з вищих навчаль-

них закладів, театрів, господарських, партійних і радянських органів. Більшість газет виходила російською мовою, а частина у дубльованому варіанті. Якщо у 1960-ті рр. на українському книжковому ринку понад 60 % книжкової продукції було українською мовою, то у липні 1990 р. – менше 20 %. Літератори з боєм відгуквалися на ці тенденції в суспільстві. О. Довженко називав відсутність власної україномовної вищої школи в Україні «нечуваною аморальністю», а чого лише варта книга літературного критика Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», адресована першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту.

Таким чином, писати українською мовою було не престижно і не почесно. Однак своїм мовним смакам Ісаєв не зраджує – пише українською.

Тому логічно у творчий доробок Федора Ісаєва влітаються вірші про мову.

Вродлива мова у мого народу!..
Красунею співучою вона
Казкову заворює природу,
З ріки буття як музика зрина.
Я закохався в цю красуню зроду –
В чарівну мову рідного народу [9, с. 27].

Насамкінець слід зазначити, що майже всі вірші Ф. Ісаєва просякнуті духом біографічності, виникає відчуття, що кожна з історій, про яку йдеться, особисто була пережита поетом, і це спрощує процес комунікації між оповідачем та слухачем.

Федір Ісаєв був людиною і поетом свого часу, з притаманними йому темами, проблемами, недоліками. Однак навіть у часи несвободи поет намагався «протягти» в літературу важливі для нього мотиви, пропагуючи у нашому літературному середовищі українське світосприйняття.

Бібліографічні посилання

1. Біографічна та бібліографічна довідка // Архівне управління м. Дніпро-дзержинська міської ради. З особистого фонду Ф. Г. Ісаєва.
2. **Гундорова Т.** Соцреалізм: між модерном і авангардом / Т. Гундорова // Слово і час. – 2008. – № 4. – С. 14–21.
3. **Довженко О.** Письменник і кіно в світлі вимог сучасності / О. Довженко // Твори : у 5 т. – Т. 5.

4. Записник Ф. Ісаєва // Архівне управління м. Дніпродзержинська міської ради. З особового фонду Ф. Г. Ісаєва.
5. **Зборовська Н.** Григир Тютюнник як національний письменник доби колоніалізму: психоісторичний аспект / Н. Зборовська // Дивослово. – 2006. – № 12. – С. 43–47.
6. **Ісаєв Ф.** Грона щедрої осені : [поезії] / Федір Ісаєв. – Д., 1981.
7. **Ісаєв Ф.** Лілеї : [поезії] / Федір Ісаєв. – К., 1982.
8. **Ісаєв Ф.** Лірика / Федір Ісаєв. – Д., 1956.
9. **Ісаєв Ф.** Ріднокрай : [вибрані вірші, поеми, переклади] / Федір Ісаєв. – Д., 1998.
10. **Ісаєв Ф.** Ріднокрай : [поезії] / Федір Ісаєв. – Д., 1971.
11. **Ісаєв Ф.** Придніпров'я : [поезії] / Федір Ісаєв. – К., 1950.
12. **Ісаєв Ф.** Світло Прометея : [поезії] / Федір Ісаєв. – К., 1963.
13. **Ісаєв Ф.** Фіалки в небі : [вірші та поема] / Федір Ісаєв. – К., 1986.
14. **Ісаєв Ф.** Червона калина : [поезії] / Федір Ісаєв. – Д., 1960.
15. Історія української літератури ХХ ст. У 2 кн. Кн. 2. Друга половина ХХ ст. : [підручник] / [за ред. В. Г. Дончика]. – К., 1998.
16. **Кириченко Ю.** Грона щедрого слова / Ю. Кириченко // Борисфен. – 1992. – № 2. – С. 18–19.
17. Літературознавчий словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К., 2006.
18. Рукописи творів // Архівне управління м. Дніпродзержинська міської ради. З особового фонду Ф. Г. Ісаєва.
19. **Савченко В.** Бог не під силу хреста не дає // Антологія поезії Придніпров'я / [упоряд. В. Савченко]. – Д., 1999.
20. **Сосюра В.** Відгук на збірку Ф. Ісаєва «Світло Прометея» / В. Сосюра // Прапор юності. – 1964. – 15 жовт.
21. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст. : [зб. док. та матеріалів] / упоряд. П. Т. Тронько [та ін]. – К., 1999.
22. **Турченко Ф. Г.** Новітня історія України. Частина друга (1945–1995) / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – К., 1995.
23. Характеристика // Архівне управління м. Дніпродзержинська міської ради. З особового фонду Ф. Г. Ісаєва.
24. **Юргель Р. М.** Пісні перлисті, мов лілеї... / Р. М. Юргель // Держинець. – 1982. – 3 лип.
25. **Яременко В.** Задушене відродження в історії і в сучасності / В. Яременко // Літературна Україна. – 2009 – 28 квіт. – С. 6.

Надійшла до редколегії 07.10.2010 р.

III. ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

УДК 9 (С 2) 477

З. І. Шевцова

*ДУ «Інститут гастроентерології НАМНУ»
Дніпропетровський краєзнавчий клуб «Ріднокрай»*

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ОСЕРЕДКІВ СЕЛА РОМАНКОВЕ

Показано становлення і розвиток культурно-освітніх осередків у селі Романкове на початку ХХ ст. Описано життєвий шлях, професійну та громадську діяльність учителів-просвітян Михайла і Ольги Лоянів, яка пов'язана із селом Романкове. Представлені подорожні нотатки життєвими шляхами Лоянів через століття.

Ключові слова: Романкове, Кам'янське, Дніпродзержинськ, Михайло і Ольга Лояни, освіта.

Показаны становление и развитие культурно-просветительских центров в селе Романково в начале ХХ ст. Описаны жизненный путь, профессиональная и общественная деятельность учителей-просветителей Михаила и Ольги Лоянов, связанная с селом Романково. Представлены дорожные заметки жизненными путями Лоянов через столетие.

Ключевые слова: Романково, Каменское, Днепродзержинск, Михаил и Ольга Лояны, образование.

Development of cultural enlightening centers in village Romankovo at the beginning of the XX century has been shown in the article. Life, professional and social activity of teachers-enlighteners Michael and Olga Loyan connected to village Romankovo has been described. Road notes of life paths of the Loyans family through the century have been represented.

Key words: Romankovo, Kamenskoye, Dneprodzerzhinsk, Muchajlo and Olga Loyans, education.

Прогрес у розвитку суспільства залежить від культурного рівня населення. Стати високоосвіченою людиною, добрим фахівцем неможливо без знань із загальноосвітніх дисциплін, які дає школа. Тому важливими є дослідження становлення і розвитку культурно-

освітніх закладів і осередків. Поряд з вивченням життєвої дороги видатних вихователів, вагому роль мають дослідження діяльності професійних учителів, що надають освіту населенню, сприяють саме місцевому прогресу.

Біля витоків культурно-освітньої роботи на Катеринославщині-Дніпропетровщині початку ХХ ст. стояло подружжя просвітян, учителів Михайла та Ольги Лоянів. Життєвий шлях їх пов'язаний із селом Романкове, яке виросло на місці старовинного козацького поселення, що розташовувалося на землях «вольностей» Запорозької Січі та входило до складу Кодацької паланки. Подорожуючи Україною в 30-х рр. ХVІІ ст., французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан писав: «Романов, великий горб, де козаки зустрічаються, збирають військо й проводять раду. Це місце було б дуже добре і зручне для будівництва міста» [1, арк. 1]. Історія села Романкове схожа з історією багатьох сіл на Придніпров'ї і водночас має свою неповторність, колоритність. Нині Романкове – частина міста Дніпродзержинська.

Історична розвідка базувалася на сімейному архіві, родинних переказах, літературних джерелах, змісті лоянівських спогадів, написаних півстоліття тому.

Михайло Лоян народився 5 червня 1887 р. у селі Таромське Катеринославської губернії в сім'ї хліборобів. Початкову освіту здобув у Таромській церковно-парафіяльній і Романківській другокласній школах. Підбиваючи підсумок своєму життю, Лоян уже в похилому віці написав спогади, особливе місце в яких займають нотатки про село Романкове, навчання у Романківській другокласній школі в 1900–1903 рр.

Романкове на той час було не кріпацьке, а вільне село, в якому мешкали, як і в Кам'янському, державні селяни. Про кріпацтво романківчани знали лише із стосунків з кріпаками сусідніх сіл. Село відносно велике – понад тисячу дворів. Будучи адміністративним центром – волостю, воно мало адміністративні установи (волосний суд, волосне управління тощо). Сусіднє село Кам'янське належало до Романківської волості. Бурхливий розвиток Кам'янського був тісно пов'язаний з металургійною промисловістю, будівництвом металургійного заводу [5, арк. 2].

Царський уряд, частково під впливом революційних виступів, у 1872 р. видав указ про надання освіти дітям міщан і ремісників. Почали відкриватися в містах чотирикласні училища, учительські інститути, а в селах – двокласні школи Міністерства освіти. У 1908 р.

вчительських інститутів на всю Російську імперію було лише десять. Що ж до села, то там лише де-не-де були початкові церковно-парафіяльні школи. Водночас з Міністерством освіти почало діяти церковне відомство, відкриваючи свої школи. Викладали в них священники, дяки, диякони, вивчали лише Закон Божий та молитви. На початку XX ст. керівництво все ще лишалося в руках служителів релігії, але вчителі вже були не з духовенства [4, арк. 2].

З кінця XIX ст. у Романкове активніше почали потрапляти краплини культури. Серед інших селищ Придніпров'я воно виділялося більшою кількістю культурно-освітніх закладів та осередків. Двокласна міністерська школа мала п'ять класів, у ній працювали два три викладачі, завідувачем був не священник, а вчитель. Учням давалися початкові знання з географії, геометрії, історії, природознавства, арифметики. Тобто порівняно з початковою церковною школою двокласна мала значно вищий рівень викладання. Потрапляло до неї небагато дітей, переважно обдарованих, бо місць було обмаль. Деякі учні, скінчивши цю школу, залишалися ще на рік для підготовки до вступу в учительську семінарію. Вони отримували невеличку стипендію й їх називали «стипендіатами».

Шлях до вищої освіти для дітей селян був майже закритий аж до початку XX сторіччя. Звичайний короткий спосіб навчання (підготовчі класи середніх шкіл, гімназія, реальні та комерційні училища, землеробські школи) їм пройти було важко, бо таке навчання було не по кишені селянинові. Крім того, до кінця XIX ст. заборонялося приймати «кухарчиних дітей» до середніх шкіл. Тому для селянської молоді залишався тільки такий шлях до освіти: початкова, двокласна або другокласна школи, вчительська семінарія й усе. Для міського населення (міщан) існував інший шлях: початкова школа, міське чотирикласне училище, вчительський інститут. А проте в селі Романкове поступово з'являлася місцева інтелігенція: учителі, лікарі, інженери, священники, урядники [4, арк. 3].

Другокласна школа, в якій навчався Михайлик Лоян, містилася у високому двоповерховому будинку під залізом, пофарбованим у червону фарбу, з парадним під'їздом. У паркані була хвіртка, а з другого боку височіли ворота для в'їзду в двір. На першому поверсі – кімнати для вчителів, зал для зборів і молитви, їдальня, кухня. На другому – вчительська, класні кімнати, спальня. Іногородні діти жили у школі, батьки привозили продукти харчування [4, арк. 3].

Посаду завідувача другокласної школи займав отець Микола Житецький, випускник Катеринославської духовної семінарії. Він

читав і Закон Божий. Учитель Власенко викладав російську мову, географію, історію, арифметику, а після його від'їзду такі вчителі, як Зотов – російську мову і літературу, Могилевський – історію, арифметику і географію (пізніше його замінив Зашкевич), Москаленко – геометрію (він також керував шкільним та церковним хором). У школі існували суворі порядки. За будь-яке порушення карали: ставили на коліна у класі або в коридорі, били по обличчю, драли за вуха. Дисципліна була така, що на уроках діти трусилися від страху й не могли добре засвоювати матеріал.

Михайло Лоян пригадував такий випадок. Якось приїхав ревізор із Санкт-Петербурга і запитав дітей, які вони знають вірші російських поетів. Дітлахи відповіли, що жодних віршів не вчили. У ревізійній книзі це було зазначено як серйозну ваду. Наслідок перевірки: звинуватили дітей, що самі не вчили поезії, й задали вивчити на другий день десять віршів із книги для читання з російської мови [5, арк. 3].

При школі організували майстерню, щоб навчати дітей столярного і токарного ремесел, палітурної справи. Бібліотека при школі була маленька, переважно з релігійних книжок, але були й книги Миколи Гоголя, Чарльза Діккенса та інших письменників. Учитель Лоян пригадував, що інколи проводилися літературні вечірки. Діти вивчали пісні, розігрували сценки з п'єс.

Вулиця, на яку виходила другокласна школа, була головною в селі. Навпроти знаходилася двокласна міністерська школа. Проте між двома навчальними закладами не було дружніх стосунків. Керівництво двокласної вважало себе головним, позаяк їхня школа з'явилася першою в селі. Учителі другокласної, навпаки, вважали себе головними, бо в них було три класи. Випускники двокласної вступали здебільшого до вчительських семінарій, вони були горді щодо своєї блискучої майбутності. А учні другокласної їм не поступалися, бо після своєї школи одразу ж ставали вчителями грамоти [5, арк. 4].

На випускних іспитах білетів не було, дітям ставили питання, які вони спочатку обдумували, а потім відповідали. Екзамени проходилися з історії, географії, арифметики, дидактики, старослов'янської мови, російської мови і літератури, катехізису. Випускники отримували свідоцтва другокласної школи, звання вчителя грамоти й право на викладання.

Михайло Лоян почав учителювати з шістнадцяти років у селах Придніпров'я (Крутеньківській, Китайгородківській, Стрюківській

та Карнаухівсько-Хутірській школах). Прагнення до знань привело юнака в 1909 р. до Феодосійського вчительського інституту. Здобути там знання суттєво підвищили його культурно-освітній рівень. У 1912 р., по закінченні навчання, Михайло став викладачем міського училища при Катеринославському вчительському інституті. Юнак вирішив продовжити освіту. У 1913 році вступив до Московського сільськогосподарського інституту. По закінченні навчання він мав можливість залишитися в Москві, але вирішив у 1917 р. повернутися на батьківщину, аби навчати земляків грамоті. Доля склалася так, що Михайло Лоян працював у різних навчальних закладах Придніпров'я, але найтриваліший час – у Таромській школі. Викладав також у системі залізничного транспорту: Довгинцівській, Верхівцівській (1924–1927) та Сухачівській (1930–1931, 1936–1938) залізничних школах.

Крім учителювання, Лоян мав й іншу роботу: працював в агрономічному відділі повітового та губерньського земств, керував сільськогосподарським відділом у Губпродкомі, організовував збиральні кампанії, викладав на Катеринославських українських педагогічних курсах, читав лекції в селі Бухарине Криворізького округу від Комітету незаможних селян. Учителю не стояв осторонь від суспільних процесів: був членом Таромської сільської ради, товариства «Просвіта», головою ревізійної комісії «Сільпо», головою комісії з ліквідації неписьменності, членом Комітету незаможних селян і товариства спільного обробітку землі «Незаможник», ініціатором відкриття школи, фельдшерського пункту, бібліотеки, організатором колективних господарств (радгоспу та колгоспу), гуртків художньої самодіяльності в Таромському [6, арк. 5].

У ті ж часи Лоян працював у культсекторі будівкому «Дзержинськбуду-45» (методичним керівником лікнепу, завідувачем педагогічної частини), у романківській артіль «Дзержинець-кооператор», у системі технопрому (керівником гуртків техмінімуму), у Промакадемії Дніпропетровська. Брав участь у переписах населення СРСР (у 1926 та 1937 рр.).

У 1931–1935 рр. Михайло Лоян працював на робітфаку Кам'янського металургійного інституту, де викладав біологію. Його колегами були Костянтин Єфремов, Іларіон Макоїд, Максим Чоботар, Іван Донченко. Лоян спілкувався і з Леонідом Брежнєвим, який водночас був директором робітфаку і студентом металургійного інституту. На фото Михайла Лояна зі студентами робітфаку III курсу (групи Б) зберігся напис: «За ближайшее Ваше участие, добро-

совестное, чуткое и товарищеское отношение к нам», що свідчить про доброзичливі стосунки між викладачем і вихованцями.

Особливу роль у житті М. Лояна мало знайомство з видатним дослідником запорозького козацтва Дмитром Івановичем Яворницьким. Не раз вони ходили селами і з вуст старожилів записували розповіді про минуле краю. Було переконливо доведено, що Таромське заснували запорозькі козаки [8, арк. 5].

За свою палку любов до України патріот не міг не постраждати. Три роки Лоян пробув у тюрмі, а потім ще три роки – примусового виселення до Марійської АРСР. Дістатися рідної домівки вдалося у вересні 1944-го. Реабілітований учитель був лише 11 вересня 1959-го. Михайло Лоян любив життя, до останніх днів займав активну життєву позицію, любив читати, писав спогади, захоплювався виноградарством, садівництвом, бджільництвом, городництвом, квітникарством, шовківництвом, був одним із засновників парку. Пішов із життя патріот нашого краю у 1974 р.

Опорою йому в житті була дружина Ольга Андріївна Сокуренок (1898–1974), родом із села Романкове Катеринославського повіту, із сім'ї залізничників. У 1911–1915 рр. Ольга навчалася в Романківському двокласному зразковому училищі та Романківській церковно-вчительській школі (завідувач – протоієрей Петро Жежеленко). У 1917 р. була слухачкою загальнополітичних та українознавчих курсів губернського земства. У 1918-му, успішно склавши іспити при Першій Катеринославській українській міській гімназії, почала свою педагогічну роботу, якій присвятила понад сорок років у Таромській школі. Знаходилася у вирі подій на селі: ліквідовувала неписьменність, була активним членом товариства «Просвіта» і Катеринославського губернського відділу Всеросійського союзу працівників освіти, брала участь у роботі гуртків художньої самодіяльності, неодноразово обиралася депутатом Таромської сільської ради.

Минуло понад століття від початку культурно-освітньої роботи вчителів Лоянів. З метою порівняння того, що було колись, із тим, що є нині, проведені подорожі життєвими стежками вчителів. Від поживклих сторінок Лоянових зошитів наче протяглася жива нитка з минулого у сьогодення.

Дороги привели нас до Дніпродзержинська. Історія його заснування поринає в давні часи, коли запорозькі козаки більше двох століть тому розселилися на обох берегах Дніпра. Перші згадки у документах про Кам'янське датуються 1750 р. Село Кам'янське було

переведене у ранг міста 3 червня 1917 р., адже це заводське селище мало риси міського устрою, і в 1936-му – його перейменували на Дніпродзержинськ. Села Романкове і Тритузне ввійшли до складу Дніпродзержинська у 1938 р., а Карнаухівка – лише у 2000-му.

Коли завершувалося будівництво заводу, в Кам'янському діяли одна церковнопарафіяльна і шість початкових шкіл. У 1893-му відкрили заводське двокласне училище, а в 1910–1911 рр. – притулки для сиріт, ще дві початкові школи та майстерні (ткацькі, кошикового плетіння, шевські). До недільної школи ходили двадцять учнів. Для дітей робітників і селян не було жодного середнього закладу, у той час як для заможних мешканців відкрили чоловічу й жіночу гімназії.

На проспекті Пеліна до нашого часу зберігся будинок, де колись знаходився робітничий факультет Кам'янського металургійного інституту (нині корпус Дніпродзержинського державного технічного університету). У 1968-му відкрито музей історії Дніпродзержинського державного технічного університету. Експонати демонструють історію його створення, діяльність викладачів і випускників, досягнення у наукових дослідженнях і міжнародні зв'язки.

Історія першої школи в Романковому пов'язана з його козацьким минулим. Нині це загальноосвітня середня школа № 26 (директор Ліна Сокурєнко). Перше двокласне училище (його називали міністерською школою) в селі Романкове було відкрите 11 травня 1809 р. Перший набір склали десять хлопчиків і одна дівчинка. Це була одноповерхова глиняна споруда у вигляді літери «П». У 1936 р., коли проводилася нумерація шкіл, двокласне училище дістало номер 26. За два роки неподалік вимурували двоповерхову цегляну будівлю, куди школа й переселилася. Навчання тривало в ній і в окупацію, а після визволення міста від німецьких загарбників тут розташувався шпиталь. У 50-ті рр. XX ст. двоповерхову споруду добудували, нині в ній суд. У старому ж приміщенні школи уроки йшли до 60-х рр., аж доки воно зовсім не розвалилося. У 1970-му школу перевели у приміщення восьмирічки № 12, лишивши номер 26.

Музей історії села Романкового (директор Ольга Турченко) розмістився у будівлі церковно-парафіяльної школи. Поруч – нова, 1964 р. споруда, це школа № 27, яка знаходиться на околиці поселення, у так званому Прихвості. Ця найбільша частина Романкового починалася від нинішньої вулиці Железняка й тяглася аж до селища Аули, нині Криничанського району. Вона мала для козаків

неабияке значення. Про це свідчить сама назва балок, що розкинулися в цій місцевості. Шкалева балка – у час відпочинку, кажуть, козаки шкаликами (пляшечками) пили там горілку. В Розгінній балці січові лицарі отримували «розгони», прочуханки або накази від суворого начальства. Є Буркацька балка – від прізвища Буркацького, що утік з Гетьманщини й тут оселився. Назва Самишиної балки походить від слів «сама шумить». За часів Запорозької Січі на Романкове часто набігали татари, чоловіки зі зброєю в руках кидалися в бій, а жінки з дітьми рятувалися у глибокій балці, між віковичними дубами та чагарниками. З-під землі било джерело, яке ніколи не замерзало, його клекіт і шум листя створювали враження, начебто балка сама шумить. У часи гайдамацьких повстань на Правобережній Україні Романова балка (теперішня Водяна) в Кам'янському була одним із опорних гайдамацьких станів, де формувалися загони, ремонтувалася зброя, зберігалися харчі [5, арк. 8].

Музейні експозиції, оформлені зусиллями вчителів, відтворюють побут, традиції селян. Український вишиваний одяг, рушники, глиняний посуд були в кожній романківській хаті. Окрема виставка розповідає про роль металургійного заводу в розвитку села. Чудово відтворює обстановку середини ХХ ст. куточок кімнати-вітальні. Зворушують матеріали про вихованців школи, романківців, котрі героїчно захищали Батьківщину в роки Другої світової війни. У 60-ті рр. минулого століття директором школи працював Федір Федотович Сокуренько – краєзнавець, історик. Зберігаються матеріали про почесного громадянина Дніпродзержинська, письменника, пісняка, лікаря за фахом Валентина Бурхана.

Будинок другокласної школи нині напівзруйнований. За радянських часів тут знаходилися всілякі служби, навіть міліція. Майже навпроти другокласної школи в будинку колишньої так званої міністерської школи нині знаходиться суд. «Екатеринославские епархиальные ведомости» містять запис, що другокласні церковно-парафіяльні школи складалися із другого класу двокласної школи, з додаванням до дволітнього курсу цього класу ще й третього року [3, арк. 8]. Згодом то була школа № 28, а нову будівлю для неї спорудили на вулиці Криворізькій (директор Ірина Сафонова).

Ідея створення музейної кімнати «Світлиця», відкритої у 2001 р., належала учителям Н. М. Бублейник і Л. О. Худолєєвій, а також учням, їх батькам. З накопиченням експонатів у 2004-му відкрито етнографічний музей «Обереги». Багата колекція рушників, гон-

чарних виробів, знайдених у Романковому та в навколишніх селах. Місцеві слідопити зібрали мідний, чавунний, скляний, керамічний посуд. Унікальні знаряддя праці: коловороти, рогачі, коцюби, ціпи, серпи, коромисла, прядки, рублі, мотовила...

У Романковому будували і храми. На честь святого Миколая церкву поставили на Романовім кургані, що на правому березі Дніпра. Старі люди казали, що своїм виглядом церква нагадувала хлівину: невисока, з маленькими вікнами і на колесах, щоб під час ворожих набігів було легко пересувати в безпечне місце. Свято-Успенський храм побудували на Заборі – нижній околиці села. Для нової Успенської церкви вибрали місце над Дніпром, на Богущівці [2; 7, арк. 9].

Історія Романкового – це цілий світ з унікальними традиціями, легендами. Порівняли минуле з сучасним станом краю, яке має майбутнє. Записуються спогади старожилів, козацькі та сирітські пісні. Вчителі-просвітяни Лояни зробили вагомий внесок у розвиток освітянської справи нашого краю, який продовжується і передається із покоління в покоління. Епістолярна спадщина Михайла Лояна виховує в мешканців колишнього козацького поселення патріотизм і національну гідність.

Бібліографічні посилання

1. **Боплан Гійом Левассер де.** Опис України в 1650 / Гійом Левассер де Боплан. – Л., 1990.
2. **Буланова Н. М.** Земні силуети віри: Історія храмів Кам'янського (Дніпродзержинська) / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
3. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1896. – № 10.
4. **Лоян М.** Таромські зошити / М. Лоян. – Д., 2006.
5. **Лоян М.** Таромське: перегук століть / М. Лоян, З. Шевцова. – Д., 2009.
6. **Міляєва В. Ф.** Сторінки історії Таромського / В. Ф. Міляєва, М. М. Голловіна. – Д., 2005. – 2-ге вид., 2006.
7. **Полинь І.** Чудо-курган, казачья школа и церковь... на колесах / И. Полинь, З. Шевцова // Днепр вечерний. – 2008. – № 38 (11695). – С. 4.
8. **Чабан М.** Вогник, запалений дідусем / М. Чабан // Зоря. Ветеран Придніпров'я. – 2006. – № 6 (112). – С. 7.
9. **Шевцова З.** Стежками Романкового / З. Шевцова // Зоря. – 2009. – № 20 (20886). – С. 4.

Надійшла до редколегії 03.12.2010 р.

УДК 94 (477)

О. В. Шумейко

Державний архів Дніпропетровської області

**РЕПРЕСОВАНИ В 30-х рр. XX ст.
СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІ ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА**

Оглядово й узагальнено аналізуються документи з архівно-слідчих справ стосовно репресованих у 1937–1938 рр. священнослужителів м. Дніпродзержинськ.

Ключові слова: несудові органи, анкетні дані, атеїзм, матеріалізм, репресії, реабілітація.

Обзорно и обобщённо анализируются документы из архивно-следственных дел репрессированных в 1937–1938 гг. священнослужителей г. Днепродзержинск.

Ключевые слова: несудебные органы, анкетные данные, атеизм, материализм, репрессии, реабилитация.

Surveying and documents from the archived-consequence matters of priests of city of Dneprodzerzhynsk subjected to repression in 1937–1938 years are generalized analysed.

Key words: unjudicial instances, questionnaire information, atheism, materialism, repressions, rehabilitation.

До ювілейної дати – 260-річчя Дніпродзержинська доречним є повернення до історії міста, й у зв'язку з цим – повернення з небуття забутих імен. Державний архів Дніпропетровської області, долучаючись до створення літопису міста Дніпродзержинська, за допомогою документів, що містяться в архівних фондах, пропонує для розгляду матеріали, які й нині ще не можна вважати повністю вивченими. Мова йде про 20–50-ті рр. XX ст., коли застосовувалися політичні репресії проти «ворогів народу». Дію репресивного механізму на собі відчули й мешканці міста Дніпродзержинськ та навколишніх селищ, підпорядкованих на той час Дніпродзержинській міськраді. Коли вишукувалися «вороги народу», то в поле зору органів НКВС потрапляли в першу чергу розкуркулені, особи буржуазного походження і священнослужителі, адже в епоху атеїзму релігія розглядалася як «опіум для народу», а класова боротьба неодмінно повинна була наростати.

Отже, досліджуючи «білі плями» в історії Дніпродзержинська, серед репресованих, і через півстоліття по тому реабілітованих, знаходимо 10 прізвищ священнослужителів міста й району: К. О. Григор'єв [2, арк. 5], І. С. Максимов [2, арк. 12], П. Г. Линевський [1, арк. 21], Ю. Ф. Сидоров [2, арк. 19], С. П. Моїсєєв [1, арк. 23], Я. І. Щербаковський [1, арк. 95], А. П. Новиков [2, арк. 35], Г. В. Іванов [2, арк. 175], О. Ф. Авраменко [1, арк. 176], Ф. М. Павловський [3, арк. 3]. П'ятеро з цих людей були засуджені на термін ув'язнення від 8 до 10 років, а решті п'ятьом призначено вищу міру покарання. В архівно-слідчих справах зібрані анкети арештованих, протоколи допитів, постанови несудових органів щодо запобіжних або каральних заходів стосовно звинувачуваних. Серед анкетних даних знаходимо відомості про рік і місце народження арештованих, сімейний стан, освіту, місце роботи й проживання, сутність пред'явлених звинувачень.

Щоб зрозуміти не лише позицію тоталітарної влади на той момент, але й позицію церкви, слід звернутися до змісту не підписаної автором церковної відозви, текст якої переписували від руки й передавали один одному служителі культу. Відозва дає відповідь на питання, за яким принципом відбувся розподіл у середовищі священників на «тихонівців» та «обновленців». Очевидно, це було пов'язане з намаганнями «обновленців» пристосувати релігію до вимог нового, пореволюційного часу. Зміст відозви свідчить, що, незважаючи на основні положення радянської конституції, де заявлене право на повну свободу совісті, релігійних громад і проповідей, православна церква відчувала на собі суттєві утиски. Не дозволялося відкрити діючі органи центрального та єпархіального управління, глава російської православної церкви не міг перенести свою резиденцію до її історичного центру – Москви. Єпископи або зовсім не допускалися до своїх єпархій, або, вже допущених, їх примушували відмовитися від виконання найсуттєвіших обов'язків свого служіння – церковної проповіді, відвідування общин тощо. Близько половини православних єпископів були ув'язнені в тюрмах, відправлені у заслання, на примусові роботи. Урядові органи пояснювали такий стан речей політичними причинами, звинувачували священнослужителів у контрреволюційних зв'язках і таємних задумах, спрямованих на повалення радянської влади і встановлення старого порядку.

Неодноразово церковні діячі, спочатку в особі патріарха Тихона, а після його смерті через його заступників, намагалися діяти

порозуміння з владою, писали офіційні звернення, при цьому пояснюючи, що розбіжностей між церквою і державою не уникнути, але це не є причиною для того, щоб відмовитися від діалогу. Церква, наголошували вони, не торкається перерозподілу багатств чи їхнього усупільнення, бо вважає це прерогативою держави, за дії якої церква не несе відповідальності. Церква не торкається політичної організації влади, бо є лояльною до урядів тих країн, де проживають віруючі. Вона знаходить порозуміння з усіма типами державного устрою. Розбіжність між церквою та державою може полягати лише в непримиренності релігійного віровчення церкви з матеріалізмом – офіційною філософією правлячої партії і керованого нею уряду радянських республік. Церква визнає буття духовного начала, а комунізм його заперечує. Церква підтримує віру в живого творця світу, а діалектичний матеріалізм визнає самовиникнення буття світу й відсутність обґрунтованих кінцевих причин його існування. Церква вбачає мету людського життя у вищому призначенні душі, а матеріалізм не бажає для людини ніякої іншої мети, крім земного благоденства. З висоти філософського світосприйняття ідеологічна розбіжність між церквою та державою зводилася у площину моральних принципів. Церква вірить у непорушність начал моралі, справедливості, а комуністична ідеологія на той час вважала їх умовним результатом класової боротьби й оцінювала явища морального порядку винятково з погляду доцільності. Якщо церква проповідує любов до ближнього, милосердя, то комунізм акцентував увагу на товариськості й безпощадності боротьби. Церква охороняє чистоту людського єства і святість материнства, а нова влада, як зауважували священнослужителі, не бачить у шлюбних відносинах нічого, крім задоволення інстинктів. Церква вбачає в релігії животворну силу, яка рухає людиною в повсякденному житті, надихає на створення видатних літературних, музичних, живописних творів, а в комуністичних ідеалах релігія розглядається як опіум для народу, причина відсталості й бідності.

За наявності таких розбіжностей щодо самих основ світосприйняття, між церквою і державою не могло бути ніякого внутрішнього зближення чи примирення. Жодними компромісами й поступками, частковими змінами у своєму віровченні або перетлумаченнями його в дусі комунізму церква не могла досягти такого зближення. Певні спроби до зближення зробили «обновленці»: одні з них ставили своїм завданням довести до віруючих думку про те,

що християнство за своєю сутністю нічим не відрізняється від комунізму і що комуністична держава прагне досягнення тих самих цілей, що і Євангеліє, але притаманними їй засобами, тобто не силою релігійних переконань, а шляхом примусу. Інші рекомендували переглянути християнську догматику, щоб її вчення про ставлення Бога до світу не нагадувало стосунків монарха з підданими, а більше відповідало республіканським поняттям. Треті вимагали виключення з календаря – святих «буржуазного походження» й позбавлення їх релігійного пошанування. Отже, основні протиріччя окреслилися, на мирне співіснування сподіватися було марно, священнослужителі висловлювали своє невдоволення з приводу закриття церков, владного свавілля, а через це велика їх частина були репресовані.

В анкетах арештованих священнослужителів, що не мали приходу або ж працювали в сільських церквах, які знаходилися на території, підпорядкованій Дніпродзержинській міськраді (на той час це були Ганно-Зачатівка, Карнаухівка, Козинка, Кринички, Богданівка, Верхівцеве, Романкове та ін.), містяться відомості про те, що вищеназвані служителі культу дотримувалися «тихонівської» орієнтації, походили як із селянських родин, так і з духовенства, були у віці 40–55 років, кожен мав на утриманні дружину, дітей. Довідка-характеристика [2, арк. 7], складена однією з сільрад при Дніпродзержинській міськраді, дозволяє скласти уявлення не лише про особу конкретного священика, але й про загальну атмосферу того часу. Документ, завірений печаткою сільради, повідомляє, що людина «по соціальному стану – служник релігійного культу (піп). Займався агітацією проти Радвлади і взагалі проти всіх проводимих господарчо-політичних кампаній.

Після закриття церкви 1935 р. релігійні обряди справляє по хатах самих відсталих шарів населення одноосібників та в себе на квартирі. У травні місяці організував збори релігійної громади, метою яких було зібрання фундаторів та агітаторів в маси за відкриття церкви, також займався шкідливим, невірним тлумаченням 124 статті нової Сталінської конституції». Згідно з постановою Дніпродзержинського міськвідділу НКВС від 2 листопада 1937 р. було звинувачено у приналежності до контрреволюційної групи 12 людей, з них двоє померли в тюрмі ще до закінчення слідства. У протоколі допиту одного зі священнослужителів [2, арк. 40–41] записано його зізнання у такому формулюванні: «Визнаю себе винним у тому, що я є учасником контрреволюційного підпілля з числа ко-

лишніх служителів релігійного культу, з поставленою перед нами задачею – протипоставити віруючих заходам партії та радянської влади. Крім того, нам ще потрібно було збереження кадрів віруючих у контрреволюційних цілях, для чого ми проводили на квартирах нелегальні зборища, організовуючи навколо себе маси, використовуючи релігійні забобони мас». В архівно-слідчих документах зазначаються різні місцевості колишнього Радянського Союзу, куди відправлялися на заслання, у виправно-трудові табори особливого призначення репресовані священнослужителі – Північний край, Урал, Сибір, Красноярський край. Звинувачення їм висувалося за статтями 54–10 та 54–11 Кримінального кодексу УРСР (антирадянська агітація і пропаганда).

Лише наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. у Радянському Союзі і в Україні зокрема постало питання про реабілітацію жертв політичних репресій. За результатами перегляду архівно-слідчих справ було виправдано й десятьох дніпродзержинських священнослужителів. Відповідно до висновку Дніпропетровської обласної прокуратури вони підпадають під дію статті 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи з відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років».

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р-6478, оп. 2, спр. 6856.
2. ДАДО. – Ф. Р-6478, оп. 2, спр. 8001.
3. ДАДО. – Ф. Р-6478, оп. 2, спр. 8918.

Надійшла до редколегії 03.12.2010 р.

УДК 94(477.63) «1941/1943»

В. В. Бігун

магістр історії, м. Дніпродзержинськ

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
В ОКУПОВАНОМУ ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКУ
В 1941–1943 РОКАХ**

Розглянуто деякі особливості організації та функціонування навчальних закладів міста Дніпродзержинська в період німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр.

Ключові слова: німецько-фашистська окупація, Дніпродзержинськ, освіта.

Рассмотрены некоторые особенности организации и функционирования учебных заведений города Днепропетровска в период немецко-фашистской оккупации.

Ключевые слова: немецко-фашистская оккупация, Днепропетровск, образование.

Some features of the organization and functioning of the institutions of the city Dneprodzerzhinsk during the Nazi occupation.

Key words: German fascist occupation, Dnipropetrovsk, education.

Події Другої світової війни протягом останніх 65 років постійно перебувають у центрі наукових досліджень, однак чимало аспектів цієї проблематики донині залишаються маловідомими. До питань, які потребують більш досконалого вивчення, належить організація роботи навчальних закладів у місті Дніпродзержинську за часів німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. У статті робиться спроба на основі раніше опублікованих матеріалів та архівних документів висвітлити цю проблему.

Однозначно сформулювати завдання та цілі політики в галузі освіти, впроваджуваної фашистами на окупованій території, напевно чи можливо. Зазначимо, що навіть серед німецького керівництва не було єдиної думки щодо залучення українців до навчання. Так, частина німецького керівництва, серед яких Гітлер та Е. Кох, вважали, що слов'янам освіта взагалі не потрібна. Фюрер зазначав, що «уміння росіян, українців, киргизів та інших читати і писати

нам може тільки зашкодити. Адже це дало б можливість людям зі світлими головами отримати правдиві історичні знання і прийти до політичного розуміння, яке б змусило їх повстати проти нас...» [8, с. 83]. На його переконання програма навчання представників цих народів повинна бути обмеженою знанням правил дорожнього руху. Щодо викладання географії, то нацистський вождь концентрував увагу на знаннях про столицю німецької імперії Берлін, «де кожен має хоча б раз у своєму житті побувати...». Будь-які знання в інших галузях вважалися зайвими [8, с. 84].

Інша частина владної верхівки, серед яких і Розенберг, дотримувалась думки, що варто проводити посилену, цілеспрямовану та впорядковану роботу щодо організації навчання місцевої молоді з метою остаточного знищення більшовизму.

У складі міського правління Дніпродзержинська в 1941–1943 рр. діяв відділ освіти. Окупанти досить ретельно ставилися до підбору керівників. Перевага надавалася політично надійним особам, які не були євреями, не співпрацювали з комуністами та «зазнали утисків від більшовицького режиму».

Завідувачем відділу освіти спочатку був призначений А. Михайлик, якого згодом замінив А. Ляшко. Структурно відділ освіти мав у своєму складі дошкільний і шкільний сектори. Дошкільний сектор очолював П. Вовк. Зазначимо, А. Ляшко і П. Вовк належали до категорії тих, хто «зазнав утисків від більшовицького режиму». У 1938 р. А. Ляшко був звільнений з роботи за «неприхильність до системи та заходів радянської влади» [1, арк. 19–21 зв.], а П. Вовк відбував термін покарання у радянській в'язниці за те, що його батьки не виконали продрозкладки [1, арк. 6–6 зв.].

Нагляд за роботою місцевих шкіл належав до компетенції районних комісарів, яким підпорядковувалися шкільні інспектори. Обов'язки шкільного інспектора Дніпродзержинська виконував Я. Бігун. Окупанти призначили його на таку відповідальну посаду, мабуть, через те, що в минулому він перебував на службі в російській денікінській армії [1, арк. 3–4 зв.]. В автобіографії він зазначав, що за часів радянської влади йому «не було довір'я і тоді коли працював на штатних посадах, і тоді коли був призваний до Червоної армії». Нарешті це недовір'я виявилось в 1935 році, коли його було знято з обліку військовозобов'язаних «за неможливістю виконувати на військовій службі» [1, арк. 3–4 зв.].

До повноважень районного інспектора належав нагляд за виконанням таких освітянських завдань: формування позитивного під-

ходу до роботи, виховання старанності, порядку, охайності, любові до батьків, слухняності та «належного ставлення до факту звільнення України від більшовицького поневолення», поваги до А. Гітлера і німецького народу з його великою культурою та сприяння остаточному поваленню більшовизму [8, с. 92].

Переважаю з метою пропаганди окупанти створили видимість відновлення «семирічки». Освіта стала обов'язковою. Усі діти, яким у поточному році (1942) виповнювалося сім років, мали йти до школи. Навчання дитини в школі засвідчувалося спеціальною довідкою, а недостатньо психічно чи фізично розвинуті діти отримували відстрочку щодо відвідування навчального закладу [8, с. 226–227].

Незважаючи на декларативну заяву окупантів про створення семирічної школи, більшість дітей, по суті, мала змогу навчатися лише чотири роки. До старших класів зараховували тільки «гідних дітей, кількість яких залежала від можливостей і потреб генерального округу» [8, с. 225]. Кожна дитина могла залишити навчання після чотирьох років відвідування школи, якщо подальше навчання не було необхідністю [8, с. 68].

Навчальний рік починався 1 вересня і закінчувався 31 серпня [11, с. 73]. Заняття в школах Дніпродзержинська відновилися вже у жовтні 1941 р. У 1942/1943 навчальному році в місті функціонувало 16 шкіл, які мали контингент з 3095 школярів і 100 вчителів [3, арк. 48]. Школи в основному були початковими – чотирикласними. Навчання в старших класах продовжувалося лише в 19-й та 23-й школах. Викладання здійснювалося українською мовою [11, с. 250]. У початковій чотирикласній школі діти вивчали рідну українську мову, німецьку мову, починаючи з 3-го класу, арифметику, малювання, каліграфію, співи, гімнастику, ручну працю. У четвертому класі додавалися також ще природознавство та географія [7, арк. 218 зв.]. Радянську систему, коли кожен вчитель викладав окремий предмет, було ліквідовано. У класі уроки з усіх предметів проводилися одним учителем [8, с. 67].

Велике значення надавалося урокам фізкультури. Про це свідчить той факт, що в початковій школі 5 год на тиждень відводилося для фізичного виховання, тоді як за радянських часів була лише 1 год [3, арк. 204 зв.]. В «Інструктивно-методичних вказівках до проведення виховання тіла школярів» (1942) зазначалося: «Кожний юнак повинен виховувати і зміцнювати своє тіло, бо його тіло належить нації. Бути здоровим – це твій обов'язок» [5, арк. 204 зв.].

Наголошувалося, що години, відведені для занять фізичними вправами, не повинні зменшуватися і замінятися іншими уроками [5, арк. 205]. Щодня, перед початком занять проводилася ранкова гімнастика тривалістю 6–8 хв. Для виконання гімнастичних вправ учні збиралися на площі у дворі школи, у залі або в будь-якому приміщенні й виконували їх під керівництвом класовода, викладача гімнастики чи добре підготовленого учня [5, арк. 205 зв.].

Організувати належну роботу навчальних закладів Дніпродзержинська виявилось досить складно. Гостро відчувалася відсутність матеріальної допомоги від влади, кількість придатних для навчального процесу приміщень була недостатньою, нестача палива, відсутність шкільних підручників, паперу, дефіцит різних навчальних засобів (шкільних зошитів, чорнильних пер, олівців, крейди, шкільних дошок), обладнання, шкільного інвентарю (столів, стільців тощо) постійно супроводжували навчальний процес. Крім того, відчувався гострий дефіцит висококваліфікованих учителів.

У звіті інспектора-методиста Кам'янського району (1942) зазначалося, що чимало вчителів не підготовлені для викладання таких дисциплін, як гімнастика та ручна праця, тому пропонувалося надіслати інструкторів для налагодження цієї справи [3, арк. 45 зв.]. Згідно з указом рейхскомісара України від 12 січня 1942 р. районні комісари мали забезпечити проведення перепідготовки вчителів на короткотермінових курсах [8, с. 92].

Учителям окупаційна влада не довіряла. Про це йдеться, зокрема, у звіті інспектора-методиста (1942): «Значна кількість вчителів одержала освіту при радянській владі. Хоч і немає підстав для обвинувачення цих вчителів у співчутті більшовизму, а чимало з них і зазнало репресій, все ж за роботою цих вчителів має бути встановлений пильний догляд» [3, арк. 45 зв.].

Більшість директорів і вчителів дніпродзержинських шкіл за національністю були українцями. Цікавий факт, серед учителів працювала колишня комуністка (П. С. Булаховська), яка в період з 1936 до 1938 р. належала до більшовицької партії. Радянські викладачі не задовольняли нову владу, оскільки були «найзаповзятливішими передавачами радянської політики». При вирішенні кадрових питань перевага віддавалася тим учителям, які отримали освіту до 1921 р., а також тим, хто був репресований радянською владою [6, арк. 7–17].

Більше половини вчителів (114 осіб), які працювали за радянських часів і претендували на місце в «нових школах», не отримали

вчительських посад. Із них 28 мали стаж роботи понад 10 років, 48 осіб – до 10-ти і 38 – до 3 років [2, арк. 24].

Особливо складно виявилось забезпечити школи підручниками. Усі радянські книги, серед яких навіть буквар та арифметика для початкових класів, було заборонено використовувати, оскільки вважалось, що вони пропагували більшовицьку ідеологію. Створення нових підручників відкладалося у часі. У зв'язку із цим дозволялося користуватися ще довоєнними підручниками, але згідно з вказівками генерального комісаріату з метою їх «очищення від тенденційно-більшовицького матеріалу», кожному вчителю ставилося завдання позаклеювати окремі слова, речення або й зовсім видалити цілі сторінки. Наприклад, у підручнику Д. Рейзерова «Прописи для першого класу» необхідно було заклеїти слова: «піонери», «Ленін», «Чапаєв» та заклеїти речення: «Товариш Сталін – наш друг і вчитель», «Жовтенята ідуть в сад» тощо [4, арк. 100–107].

Газета «Кам'янські вісті» (№ 101 від 27 серпня 1942 р.) надрукувала обов'язки вчителя початкової школи, розроблені відділом освіти при міській управі. Учитель був зобов'язаний: «Дати дітям міцні конкретні знання, прищепити їм практичні навички, привчити їх до сумлінної праці, виховати в них любов до батьків, повагу до вихователів і до старших, пошану до релігійних почуттів, любов до рідного краю і дружні почуття до великого німецького народу, що визволив Україну від більшовицької неволі. У процесі своєї роботи вчитель мусить прагнути до того, щоб виховати людину, здатну усвідомити нерозривний зв'язок усіх українців як суспільства, пов'язаного спільною долею, людину, готову віддати свої сили для розвитку і добробуту України за керівництвом Великонімецьчини» [11, с. 252].

Крім звичайних шкіл, у місті почала діяти початкова 4-класна школа для дітей Кам'янського, які мали німецьке походження. Керівниками і одночасно викладачами цієї школи призначили подружню пару Вехтер. У школі було налагоджено безкоштовне харчування учнів. Перевага у навчальному процесі віддавалася німецькій мові, читанню, письму та арифметиці [11, с. 252–253].

У Дніпродзержинську за часів окупації існувала й професійна освіта. Дітям, які закінчили семирічну школу, пропонувалося продовжувати навчання в професійних училищах та в технікумах (термін навчання один або три роки). Випускникам цих закладів обіцяли вільний доступ до інституту, звичайно, після попереднього відбору.

При здійсненні відбору школярів віком 15, 18 та 19 років, крім інтелектуальних здібностей бралася до уваги така риса характеру, як здатність до політичного лідерства. Наголошувалося на тому, що існує гостра потреба постійного контролю відбору учнів з боку німецьких службових інстанцій. Головна відповідальність за це покладалась на шкільні відділи при районних комісаріатах та на служби політично-професійного нагляду шкіл [8, с. 70].

Кількість дітей, які приймалися до середніх шкіл професійного спрямування, залежала від можливостей та потреб того чи іншого генерального округу, де перш за все враховувалися кадрові потреби у сільському та лісовому господарствах, торгівлі, техніці, транспорті та медицині. Ці галузі мали стратегічне значення і були особливо важливими для підтримання військ у належному стані. У Дніпродзержинську згідно зі звітом інспектора-методиста, який 13 серпня 1942 р. відвідав місто, були «можливості й бажання місцевої влади для відкриття таких ремісничих і фахових шкіл: реміснича школа при дитячому будинку, індустріальна школа, медична школа» [3, арк. 46–46 зв.]. Але реально функціонувала лише фельдшерсько-акушерська школа, розташована в приміщенні колишньої 2-ї школи імені Петровського. Заняття в ній почалися 20 листопада 1941 р. і проводились з 14 до 19 год. Навчальний процес у цьому закладі обслуговував 21 викладач. У школі навчалося 345 слухачів, з яких лише два на безкоштовній основі [6, с. 6].

Кам'янська управа відновила роботу металургійного інституту. В якості пропагандистської акції було проведено дипломування 15 випускників інституту, яких німецька влада офіційно проголошувала «першими інженерами визволеної від більшовиків України» [10, с. 6].

Таким чином, в окупованому Дніпродзержинську діяла відповідна мережа закладів освіти. Головним їхнім завданням було виховувати у дітей повагу до німецької культури, формувати позитивне ставлення до роботи, порядку та дисципліни. Також німецьке керівництво прагнуло за допомогою обов'язкової шкільної освіти мінімізувати дитячу незайнятість та безпритульність. Важливим призначенням школи було подолання більшовицьких впливів. Школам відводилася вирішальна роль у формуванні позитивного сприйняття українським народом окупаційного керівництва. Це, відповідно, мало сприяти встановленню «стабільної ситуації і нового порядку» на українських землях. Підготовка кваліфікованих робітників, спеціалістів і техніків теж вважалася вельми потрібною

через нестачу відповідних кадрів, здатних забезпечити інтенсивну експлуатацію українських земель.

Бібліографічні посилання

1. Автобиографии и анкеты учителей школ Днепропетровской области, 02.10.1941–03.09.1942 гг. // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 2443, оп. 1, спр. 32, арк. 3–4 зв., арк. 6–6 зв., арк. 19–21 зв., арк. 56–59, арк. 62–63, арк. 68–71, арк. 76–77, арк. 82–83, арк. 86–89, арк. 91–96.
2. Відомість про вчителів міста Кам'янського, які не одержали вчительських посад у 1942–1943 рр. // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 32, арк. 24.
3. Відчит інспектора-методиста про виконання відрядження в Кам'янський та Верхньодніпровський райони // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 71, арк. 44–48.
4. Вказівки всім завідувачам елементарними школами, затверджені генерал-комісаром до очищення від тенденційно-більшовицького матеріалу, підручників // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 67, арк. 100–107 зв.
5. Інструктивно-методичні вказівки шкільним інспекторам і завідуючим початкових шкіл для проведення виховання тіла школярів // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 67, арк. 204–205 зв.
6. Список вчителів, призначених на роботу на 1942–1943 рр. до шкіл міста Кам'янського // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 32, арк. 7–17.
7. Учебный план народной школы // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 67, арк. 218 зв.
8. **Єржабова Б.** Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр. у світлі німецьких документів / Б. Єржабова. – К., 2008.
9. **Самойленко О. М.** Життя Кам'янського під грифом «таємно» / О. М. Самойленко // Ведомости. – 1999. – 3 нояб. – С. 6.
10. **Слоневский О.** Оккупационный выпуск института / О. Слоневский // Ведомости. – 2001. – 20 июня. – С. 6.
11. **Яценко Л. Г.** Дух ушедшей эпохи / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії 03.12.2010 р.

УДК 069 (477.63)

В. М. Бекетова

*Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

УЧАСТЬ ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКИХ МУЗЕІВ У ВСЕУКРАЇНСЬКОМУ МУЗЕЙНОМУ ФЕСТИВАЛЬНОМУ РУСІ

Зроблено аналіз участі дніпродзержинських музеїв у двох всеукраїнських музейних фестивалях, які проходили на базі Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького в 2005 та 2008 рр.

Ключові слова: музей, фестиваль.

Сделан анализ участия днепродзержинских музеев в двух всеукраинских музейных фестивалях, которые состоялись на базе Днепропетровского национального исторического музея имени Д. И. Яворницкого в 2005 и 2008 гг.

Ключевые слова: музей, фестиваль.

The author analyses participation of Dnieprodzerzhynsk museums in the work of two museum festivals which were held on base of the Dnepropetrovsk national historical museum named after D. J. Yavornitskiy in 2005 and 2008.

Key words: museum, festival.

Останнім часом в Україні й світі набирає сили досить представницький музейний фестивальний рух, який, як показала практика, дозволяє музейній спільності різних країн заявити про себе, поспілкуватися, продемонструвати досвід музейної діяльності, обмінятися напрацюваннями в різних напрямках роботи, визначити нагальні проблеми галузі, тенденції розвитку на майбутнє, залучити в музеї тисячі нових відвідувачів, отримати надійних прихильників, помічників, друзів – зацікавлених музейною справою людей [1]. З 2005 р. в Україні відбуваються музейні фестивалі – один загальноукраїнський у Дніпропетровську, декілька регіональних в обласних центрах [5]. Оскільки музейні професійні фестивалі стали традицією, виникає необхідність узагальнити їх діяльність, проаналізувати досвід їх організації і проведення. І такі спроби зроблено в кількох статтях як самих організаторів, так і учасників фестивалів [3–6].

Але, на наш погляд, актуальним напередодні чергового музейного фестивалю (3-й Всеукраїнський музейний фестиваль у Дніпропетровську відбудеться 14–19 вересня 2011 р.) є також провести аналіз участі у фестивальному русі країни музейних закладів окремих регіонів, зокрема дніпродзержинських музеїв, що дасть можливість окреслити перспективні напрямки їх подальшої конкурсно-фестивальної діяльності з максимальною користю для поліпшення музейної справи у Дніпродзержинську тощо. Дане повідомлення базується на виданих фестивальних каталогах [2; 12] та матеріалах фестивального архіву, який поступово упорядковується разом із поточною документацією Дніпропетровського національного історичного музею.

Слід зазначити, що в місті Дніпродзержинську налічується 1 комунальний музей і 9 музеїв на громадських засадах (4 з них мають звання «народний») [7, с. 43–44]. Для порівняння: в області всього налічується 7 комунальних музеїв, 1 відомчий та 137 музеїв на громадських засадах, з них 43 народних. Музейна справа Дніпродзержинська своїм корінням сягає початку ХХ ст. Адже відомо, що на Дніпровському заводі Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства існував музей різноманітних мінералів (руда, глина, вугілля) та готової продукції (чавун, кокс, металеві вироби). В описах заводу 1908 та 1912 рр. згадується не просто виставка заводських виробів та мінералів, а саме заводський музей [11, с. 1].

Перший публічний музей у місті виникає у трагічні й водночас героїчні 1930-ті рр. У 1931 р., як і в багатьох інших регіонах колишнього СРСР, у місті Кам'янському було створено Музей революції, матеріали якого загинули у вирі воєнних подій Великої Вітчизняної війни. Відродження музейного руху в місті припадає на кінець 1950-х – 1960-ті рр., коли у приміщенні місцевої церкви, де колись існував Музей революції, відчинив двері для відвідувачів музей історії міста [8]. У 1967 і відповідно 1968 р. починають функціонувати одні з перших на Дніпропетровщині музеїв на громадських засадах – музей історії індустріального технікуму та музей історії Дніпродзержинського індустріального інституту, останній сьогодні має назву – Народний музей Дніпродзержинського державного технічного університету.

У 1970-х рр., на виконання рішення Дніпродзержинської міської ради депутатів трудящих від 24 серпня 1972 р. № 533 [11, с. 2], створюються громадські музеї на підприємствах міста – коксохімічному

заводі, хімічних підприємствах («Азот» та «Смоли»), металургійному комбінаті ім. Ф. Е. Дзержинського. А в 1980-х рр. свою історію в музейних експозиціях відтворюють спеціальні середні навчальні заклади міста – металургійний коледж та профтехучилище № 22, де навчався в 1960-х рр. теперішній Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв. Враховуючи останнє, музей профтехучилища висвітлює не тільки власну історію, а й цікаві факти щодо розвитку українсько-казахських зв'язків, зміцнення дружби між народами України та Казахстану. У Дніпродзержинську функціонує і єдиний на Дніпропетровщині природний музей на громадських засадах – міжшкільний екологічний музей, створений на базі Міжшкільного екологічного центру в 1998 р. (з 2004 р. цей музей стає народним).

Безперечно, що провідним музеєм Дніпродзержинська є музей історії міста, вік якого налічує півстоліття. У ньому зберігаються цінні документальні та фотографічні історичні джерела з історії краю, етнографічні, образотворчі матеріали, які допомагають змістовно та яскраво реконструювати в музейних експозиціях місцеву історію, проводити ґрунтовні наукові дослідження, широку популяризаторську, культурологічну та виховну роботу [9]. Багаті фонди музею дозволяють йому розширювати свої експозиційні площі за рахунок створення експозиції просто неба з габаритних предметів – раритетів місцевої історії. Щорічна музейна акція – фестиваль «Мамай-фест», розпочата в 2008 р. у цьому музеї, народжує новий проект щодо створення окремого музею, присвяченого народному образу козака Мамая [1]. Тобто це дієвий музей, який активно працює в культурному просторі України, має перспективи на майбутнє.

У дніпродзержинських музеях, судячи із щорічних звітів, які постійно надходять до поточного архіву Дніпропетровського національного історичного музею, зберігається значна історико-культурна спадщина, яка становить понад 120 тисяч музейних предметів (93 тис. одиниць зберігає музей історії міста, 27 тис. одиниць – музеї на громадських засадах). Щорічно музеї міста відвідують близько 100 тисяч мешканців та гостей області, для яких проводяться оглядові та тематичні екскурсії, організовуються цікаві виставки, зустрічі, вечори, фестивалі, дні музеїв, заходи профорієнтаційного спрямування. У свою чергу музеї Дніпродзержинська беруть активну участь у міських святах, різноманітних загальноміських заходах, тим самим підкреслюючи нерозривний зв'язок історії, минулого з сьогоденням, сталість культурних традицій.

Цей потужний музейний потенціал Дніпродзержинська був пре-

зентований на 1-му та 2-му Всеукраїнських музейних фестивалів у Дніпропетровську, де були присутні понад 105 музеїв України. У 2005 р. учасниками фестивалю «Музей третього тисячоліття» в Дніпропетровську були 3 дніпродзержинських музеїв – музей історії міста, Народний музей історії ВАТ «Дніпровський металургійний комбінат» та Народний музей історії ВАТ «ДніпроАЗОТ» [12, с. 25–26]. Музей історії міста Дніпродзержинська представив на конкурс міні-виставок експозицію «...І особисто Леоніду Іллічу», створену з музейної колекції подарунків колишньому Генеральному секретарю ЦК КПРС Л. І. Брежнєву, і покликану висвітлити тему «гіпертрофованого культу окремої особи», який протягом радянської доби весь час виникав і давав про себе знати в різних проявах, у тому числі й «подарунках народу вождям».

Виставка, на наш погляд, була недооцінена журі фестивалю, хоч сподобалася багатьом учасникам і відвідувачам, а також повністю відповідала заданій фестивальній темі – «Особистість мовою музейної експозиції». Можна, навіть, вважати, що вона певним чином налякала деяких присутніх своїм монументалізмом і яскравістю, червоними барвами і парадністю, тому що на ній були представлені оригінальні габаритні експонати – великий живописний портрет Л. І. Брежнєва, килим з його зображенням, бронзове погруддя тощо, – у поєднанні з відповідними парадними червоними транспарантами, гаслами брежнєвської доби. Так, це було в нашій історії, такі явища слід, очевидно, аналізувати, переосмислювати, їх треба позбуватися, а не замовчувати, – саме про це й була створена смілива й неординарна міні-виставка Музею історії міста Дніпродзержинська, яка вносила певний дисонанс в етнографічну стилістику, що превалювала у виставках інших музеїв.

На конкурс музейних видань дніпродзержинські музеї запропонували 4 різних видання, зокрема: Музей історії міста представив цікаву генеалогічну книгу Н. М. Буланової «История одного украинского рода» та книгу того ж автора «Седые берега судьбы», музей історії ВАТ «ДМК» – книгу Н. О. Циганок «Если погибну – будет память» (історико-публіцистичний збірник про металургів Дзержинки в роки Великої Вітчизняної війни), музей історії ВАТ «ДніпроАЗОТ» – буклет музею до його 30-річчя [10] (з аудіокасею, де була презентована пісня про ювілей музею). Крім того, останній представив на фестивальний конкурс музейних фільмів 4 відеофільми про діяльність музею та історію підприємства, які отримали заохочувальну премію журі фестивалю.

На другому фестивалі «Музеї в сучасному поліетнічному світі», крім трьох вищезазначених, брав участь ще й Міжшкільний екологічний музей, який представив на фестивалі 8 музейних видань та фільм, в яких узагальнено досвід роботи музею зі школярами щодо поширення екологічних знань, вивчення природи краю [2, с. 32]. Цей музей за активну позицію в музейній справі отримав заохочувальний приз журі – цифровий диктофон.

Найбільш цікаві матеріали на фестивальні конкурси подали Музей історії міста Дніпродзержинська та Народний музей історії Дніпровського металургійного комбінату. Оскільки головним конкурсом фестивалю є експозиційно-виставковий, то саме до нього й прикута вся увага журі і учасників, й саме тут розгортається конкурентна боротьба між музеями, які намагаються представити як найкращі міні-виставки з цінними оригінальними експонатами й своєрідним їх художньо-оформлювальним поданням. Провінційним, заводським, особливо шкільним музеям, безперечно, важко конкурувати з музеями і заповідниками таких туристських центрів України, як Київ, Львів, Одеса, Полтава та ін. Але виставки дніпродзержинських музеїв: Музею історії міста Дніпродзержинська – «На перехресті культур: козак Мамай у контексті сучасного малярства» та музею історії Дніпровського металургійного комбінату – «Таланти твої, Держинко» (роботи постійних учасниць музейних виставок, самодіяльних майстринь – апаратниці Вікторії Монякової та цехового художника-оформлювача Алли Маврешко) [2, с. 31–32], – яскраво, змістовно, на сучасному художньо-оформлювальному рівні продемонстрували експозиційні можливості цих музеїв, різноманіття їх фондових зібрань, науково-методичний рівень музейної діяльності.

Важливою була також участь Музею історії міста Дніпродзержинська в новому фестивальному конкурсі «Впровадження музейних програм та акцій (промоушен)». Музей представив на цей конкурс дві музейні акції: фестиваль «Мамай-фест» та музейний захід «Посиденьки», що дало можливість їм поділитися цікавим досвідом роботи в галузі образотворчого мистецтва та з такою музейною аудиторією, як люди похилого віку.

Народний музей історії ВАТ «ДніпроАЗОТ» продемонстрував на конкурсі музейних фільмів вісім телефільмів про діяльність музею та заходи, які проводяться на підприємстві до різних свят [2, с. 31].

Усі чотири дніпродзержинських музеїв гідно показали себе на двох фестивалях, стали їх лауреатами, отримали подарунки і, маємо

надію, позитивні враження від зустрічі і спілкування з колегами. Організатори наступного, 3-го музейного фестивалю, запрошують усі дніпродзержинські музеї у вересні 2011 р. до співпраці й участі у фестивальних конкурсах, майстер-класах, «круглих столах» з різноманітних сучасних проблем музейної діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Буланова Н. М. Мамай-фест як інноваційний музейний проект / Н. М. Буланова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу : зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснув. Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – Д., 2009. – Вип. 11. – С. 493–498.
2. Другий Всеукраїнський музейний фестиваль «Музеї у сучасному поліетнічному світі»: Каталог учасників / упоряд.: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Ю. М. Малієнко. – Д., 2008.
3. Капустіна Н. І. Всеукраїнський музейний фестиваль / Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова // Люди і долі / упоряд. В. В. Слобода. – Д., 2008. – С. 9–14.
4. Капустіна Н. І. Ініціатива, яка матиме перспективу / Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова // Українська культура. – 2006. – Січ. – лют. – С. 8–9.
5. Копитько О. Музейний фестиваль: хто наступний? / О. Копитько, В. Піоро // Український музей. – 2006. – № 2 (9). – С. 5.
6. Лаєвський С. Л. Перші на Першому (до перемоги Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського на I Всеукраїнському музейному фестивалі / С. Л. Лаєвський // Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 197–207.
7. Музеї Дніпропетровської області : путівник-довідник / упорядники: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова. – Д., 2006.
8. Музей історії міста Дніпродзержинська. Путівник по експозиції. – Д., 1968.
9. Музей истории города Днепропетровска : буклет / сост. Н. А. Цыганок, М. М. Сабов. – Д., 1986.
10. Народний музей історії ВАТ «ДніпроАЗОТ». До 30-річчя заснування / упорядник П. К. Фішбейн. – Дніпродзержинськ, 2004.
11. Народному музею історії ДМКД – 30 (1977–2007) / авт. Н. О. Цыганок. – Дніпродзержинськ, 2007.
12. Путівник-довідник Всеукраїнського музейного фестивалю «Музей третього тисячоліття» / упорядники: Н. І. Капустіна, В. М. Бекетова, Ю. М. Малієнко. – Д., 2005.

Надійшла до редколегії 29.09.2010 р.

IV. ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

УДК 940. 54(477. 63)

О. І. Пекун

Музей історії м. Дніпродзержинська

РУХ ОПОРУ В МІСТІ ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК ЧАСІВ НІМЕЦЬКО-НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943)

Висвітлюється низка маловивчених аспектів діяльності складових руху Опору в Дніпродзержинську періоду Другої світової війни.

Ключові слова: рух Опору, комуністичне, комсомольське та оунівське підпілля, молодіжні патріотичні організації, стихійний опір, окупаційний режим.

Освещается ряд малоизученных аспектов деятельности течений движения Спротивления в Днепродзержинске времен Второй мировой войны.

Ключевые слова: движение Спротивления, коммунистическое, комсомольское, оуновское подполье, молодежные патриотические организации, стихийное сопротивление, оккупационный режим.

It is highlighted number of little-studied aspects of resistance movement activities in Dneprodzerzhinsk during the Second World War.

Key words: resistance movement, communistic, komsomol, underground of OUN, young patriotic organizations, spontaneous resistance, occupation regime.

Попри великий масив наукових і публіцистичних видань, присвячених антинацистському руху Опору, що з'явилися протягом двох останніх десятиліть, дана тема як на всеукраїнському, так і на місцевому рівні залишається недостатньо висвітленою. Це яскраво видно на прикладі вивчення питання антинацистської боротьби в окупованому Дніпродзержинську, значна частина публікацій з вищевказаної проблеми вичерпується показом діяльності комуністичного і комсомольського підпілля [8; 10–12; 16; 19; 20; 23]. При цьому, навіть після проголошення незалежності, для багатьох з них характерним є намагання згладити чи обійти незручні моменти

історії партійного і комсомольського підпілля періоду Другої світової війни. З іншого боку, у деяких публікаціях проявляється тенденція до зниження ролі комуністично-комсомольської складової руху Опору, що також не є правильним [22; 26].

Так само, як і в радянську епоху, залишаються малодослідженими або зовсім невивченими питання стихійного опору дніпродзержинців та діяльність молодіжних патріотичних організацій. Існування та діяльність останніх не знайшла висвітлення навіть у ґрунтовній монографії М. Слободянюка та І. Шахрайчука, що присвячена руху Опору в Дніпропетровській області [20]. Брак публікацій про молодіжний рух Опору відчутний навіть на тлі нечисленної історичної літератури про підпілля бандерівської ОУН [15; 22; 24; 26].

З огляду на все вищезазначене, у пропонованій статті висвітлюється ряд маловідомих аспектів історії складових руху Опору окупованого Дніпродзержинська: партійного, комсомольського, оунівського підпілля, молодіжних організацій і стихійного опору окремих громадян. Не претендуючи на вичерпність даної теми, автор намагається заповнити ряд наявних наукових прогалин. Джерельна база статті представлена спогадами представників партійних структур та органів влади, учасників організацій [9; 12; 17; 18], документами Державного архіву Дніпропетровської області та колишнього архіву Дніпродзержинського міського комітету КП(б)У, частина яких нині зберігається у Музеї історії м. Дніпродзержинська [1–7; 13; 14].

Зародження руху Опору у вигляді однієї з його складових частин – підпільних міськкомів КП(б)У та ЛКСМУ розпочалося напередодні окупації Дніпродзержинська. Внаслідок прийнятої у 1939 р. військової доктрини СРСР, що передбачала ведення бойових дій переважно на території противника, всі формування, які у випадку окупації могли б вести підпільну й партизанську діяльність, були розформовані. У результаті склалася ситуація, коли підпільні, партизанські кадри й необхідна для них матеріальна база мали бути підібрані за лічені дні, що було практично нереально. Рішенням обкому та Дніпродзержинського міськкому КП(б)У були сформовані підпільний міський комітет партії на чолі з заступником директора фабрично-заводської школи К. Ляудісом, підпільні групи на чолі з машиністом заводу ім. Дзержинського Ф. Бендером, працівником міськхарчопрому І. Тюріним та завідувачем складу С. Щербиною [1, арк. 2]. Загальна кількість учасників

підпільної організації налічувала 32 особи [26, с. 276]. Для ведення диверсійної роботи було створено партизанський загін на чолі з директором котельно-зварювального заводу О. Сельдяковим. Загін налічував 50 осіб, поділявся на 9 груп, по 5–6 осіб кожна, і був озброєний легкими кулеметами та гвинтівками [3, арк. 87]. Для формування комсомольського підпілля міськком ЛКСМУ залишив групу з 4 комсомольців: Л. Лук'янової, П. Капліна, В. Страшнова і В. Жирового.

Не маючи ані досвіду, ані достатньої підготовки, переважна частина підпільників була не здатна діяти в умовах окупованої території. Не мали уявлення про ці умови й партійні кадри, що формували мережу підпілля. Готуючи паспорти для учасників організації і партизанського загону, міськком партії на чолі з А. Сидоріним видрукував бланки з абсолютно свіжим виглядом, котрий би неодмінно викликав підозри в німецьких патрулів. І лише завдяки випадковому огляду секретарем обкому К. Грушовим, бланки було замінено на «потерті» й «пожовклі від часу» [12, с. 112].

У ході боїв на території Дніпродзержинська, що тривали з 19 до 22 серпня 1941 р., за наказом О. Сельдякова очолюваний ним партизанський загін вступив у сутичку з наступаючими німецькими частинами, чим одразу розконспірував себе. Внаслідок бойових дій загін було розпорошено, і більша частина його разом із Сельдяковим відійшла разом з червоноармійцями до Павлограда, де учасників загону відправили на фронт, а Сельдякова за невиконання наказу розстріляли як дезертира [25]. При цьому слід відзначити, що, оскільки О. Сельдяков, як учасник громадянської війни і кавалер ордена Червоного Прапора, був широко відомою людиною, його провал у Дніпродзержинську був би неминучим.

Частина партизанів, що залишилася в місті, вчинила кілька обстрілів німецьких частин, але невдовзі була викрита й заарештована гестапо. Лише двоє з партизанського загону вийшли на зв'язок з партійним підпіллям, а із залишених у місті підпільних груп на зв'язок вийшла одна особа.

Залишившись, внаслідок відступу партизанів, без людських та матеріальних ресурсів, партійне підпілля Дніпродзержинська (у жовтні 1941 р. його чисельність була 7 осіб) було змушене відмовитись від активних дій і впродовж кількох місяців займалось вивченням становища, що склалось. Після арешту І. Тюріна в грудні 1941 р. та загибелі С. Щербини в лютому 1942 р., секретар комітету К. Ляудіс вирішив будувати мережу підпілля наново. Дізнавшись про існу-

вання групи активу комуністичного напрямку, він вийшов на зв'язок з її керівником, студентом Дніпродзержинського металургійного інституту М. Захаровим, і включив його до складу підпілля. Завдяки своїм широким зв'язкам, Захаров залучив до складу партійного підпілля нових учасників. У серпні 1942 р. до складу організації входили 42 особи, а в січні 1943 р. – 49. Також у серпні 1942 р. було сформовано партизанський штаб на чолі з А. Грушевським, до складу якого входили І. Матина, П. Полторацький, П. Кірієнко і М. Шадири. Штаб координував партизанські групи чисельністю 100 осіб (дані на 1 січня 1943 р.), що були розташовані у Дніпродзержинську та сусідніх районах. Основним завданням груп були підготовка і здійснення збройного виступу при наближенні фронту [1, арк. 4–8 зв.].

Серед інших напрямків діяльності підпілля проводилася робота в цивільних установах та звільнення полонених. Унаслідок першого організація отримувала необхідну документацію, збирала потрібні для Червоної армії дані та мала можливість перешкоджати трудовим наборам. Упродовж 1943 р. учасники активу підпілля організували чотири втечі з тюрми на Соцмісті, де тримали полонених льотчиків. Унаслідок трьох вдалив втеч було визволено 10 осіб, частину яких переправили на лівий берег, а іншу переховували в місті до визволення [1, арк. 15–15 зв.].

Одним з основних напрямків діяльності партійного підпілля був саботаж відновлення підприємств. Так, під час відбудови районної електростанції керівник підпільної групи, працівник підприємства П. Огурцов викликав зупинку турбін, закорочуючи водяний реостат. Працюючи у щитовій, Огурцов неодноразово плував подання електроенергії підприємствам, затримуючи роботу цехів [1, арк. 19 зв.].

Одночасно в місті працювало комсомольське підпілля, яке не мало зв'язку з партійним, хоча окремі учасники комсомольської організації були учасниками активу підпільного міськкому КП(б)У. Протягом осені 1941 р. міськкомом ЛКСМУ на чолі з Л. Лук'яною було створено мережу підпільних груп, до складу якої ввійшли учасники молодіжної організації «Червоне коло», очолюваної В. Рибінцевим, що випускала й розповсюджувала листівки та газету «Голос» [7, арк. 176].

Початком роботи комсомольського підпілля стала допомога пораненим червоноармійцям, яких не змогли евакуювати з міста. Усього під час окупації комсомольським підпіллям було врятовано

життя 47 військовополоненим та 200 пораненим бійцям, що забезпечувались документами, одягом; також їм надавалася допомога щодо перетину лінії фронту [7, арк. 176].

Учасники комсомольської організації проводили широку пропагандистську діяльність, друкували й розповсюджували листівки проти трудових наборів та відновлювальних робіт на підприємствах. Активну пропагандистську роботу міськком комсомолу проводив під час кампанії збирання теплих речей для вермахту «Вінтергільфе» (зимова допомога) взимку 1941–1942 рр. Тоді ж у січні 1942 р. члени міськкому В. Страшнов та В. Жировий здійснили акцію саботажу, обливши водою залізничні колії біля станції Тритуз-на, чим зупинили рух поїздів на 2 доби [14, арк. 8].

Упродовж січня – березня 1943 р., у рамках всеукраїнської операції гестапо «Блискавка», було викрито спочатку комуністичне, а згодом і комсомольське підпілля Дніпродзержинська, велика частина учасників організацій була заарештована. Значну роль у розгромі партійного підпілля зіграли свідчення заарештованих гестапо члена міськкому партії М. Захарова та його дружини М. Цирлінг. Автори брошури «Дніпродзержинськ. Путівник» В. Луценко та І. Бражник пишуть, що 27 учасників підпілля були розстріляні, а більша частина – вивезені до концтаборів Німеччини [16, с. 44]. Однак, за даними документів, розстріляно було 15 осіб, з яких 10 були учасниками комуністичної організації, а 5 – комсомольської. З 49 учасників підпільної організації КП(б)У були заарештовані 24, з яких 10 – розстріляні, 10 – відправлені до концтаборів, 3 – звільнені з в'язниці і одному пощастило втекти [1, арк. 27].

Після розгрому більшої частини організації, у березні 1943 р. секретар підпільного міськкому партії К. Ляудіс виїхав до Царичанського району, передавши керівництво над вцілілою частиною підпілля І. Гавелі [1, арк. 23].

У жовтні 1943 р., коли радянські війська підійшли до Дніпродзержинська, у бій з відступаючими частинами вермахту вступив загін з 30 бійців, очолюваний учасником партійного підпілля П. Педиском. На допомогу дніпродзержинцям підійшли партизанські групи на чолі з секретарем підпільного Криничанського райкому В. Терещенком. 25 жовтня дніпродзержинські та криничанські підпільники спільно з червоноармійцями брали участь у вуличних боях [1, арк. 20 зв.; 21, с. 56–57].

Під час окупації в Дніпродзержинську, як і в інших районах країни, стихійно постали молодіжні патріотичні організації. Крім

уже згаданого «Червоного кола», є відомості про діяльність трьох організацій. Дві з них виникли довкола Баглійського пункту «Заготзерна». Перша була створена вантажником М. Докуніним і налічувала шість осіб. Другу організацію «Буревісник», що складалася з підлітків, очолював 16-річний К. Павелко. У 1943 р. за доносом одного з працівників пункту частина учасників «Буревісника» була заарештована, а Костянтина Павелка – розстріляно [4, арк. 132]. Ще одна організація на чолі з І. Денисенком виникла й діяла в Романковому, її учасниками були переважно випускники 26-ї школи. Члени молодіжних організацій вели усну пропаганду, виготовляли, збирали й розповсюджували листівки, збирали і переховували зброю. Організації намагались встановити зв'язок з великими підпільними й партизанськими формуваннями, однак здійснити це вдалось лише романківцям, які, через свого учасника О. Корсовецького, зв'язалися з членами комсомольського й партійного підпілля [5, арк. 10–14].

В якості українського руху Опору в місті діяв осередок бандерівської ОУН, що був сформований восени 1941 р. учасниками похідної групи С. Держка, яким вдалося залучити ряд осіб у Дніпродзержинську. Було утворено Кам'янський окружний провід, що координував діяльність підпільної мережі в місті та довколишніх районах. У різний час міський осередок та окружний провід очолювали С. Держко, В. Гадада та «Кобзар» (можливо, І. Полянський) [15, с. 46]. Серед учасників оунівського активу були голова міської управи О. Самійленко, редактор газети «Кам'янські і вісті» І. Куменко, директор театру ім. Шевченка Ф. Гладков та ін. Великий осередок на чолі з В. Чорноморець існував у Карнаухівці [9, арк. 1–2].

Більша частина діяльності осередку бандерівської ОУН мала пропагандистський характер. Оунівці розповсюджували листівки, в яких закликали до боротьби проти радянських і німецьких військ за створення незалежної держави. Було розгорнуто дії культурницького спрямування, покликані пробудити національну свідомість східноукраїнського населення. Осередками пропаганди ОУН ставали легальні установи: преса, адміністрація, автокефальна церква та громадські організації. Через романківський клуб «Просвіти» оунівці встановили зв'язок із Корсовецьким, що, за спогадами учасника молодіжної організації І. Журавля, обговорював з ним і Денисенком можливість приєднання до бандерівського підпілля [6, арк. 48–49 зв.].

З 1943 р., за вказівкою Головного проводу ОУН, районні осередки організації почали відсилати контингенти до УПА. У вересні з Дніпродзержинська вийшла група, що складалася з 40 осіб на чолі з галичанином «Василем», яка в дорозі зустрілася з групою В. Крамаренка та В. Рапацького – мешканців Тритузного і Карнаухівки [24].

У своїх звітах секретар підпільного міськкому КП(б)У К. Ляудіс пише про наявність у місті німецької організації «Дубовий лист» на чолі з начальником біржі праці Бекком, з яким міськком встановив зв'язок через дружину Захарова М. Цирлінг. Згідно з даними звітами, ця організація була осередком республіканської партії Німеччини, що готувала повстання проти режиму Гітлера, і члени організації начебто отруїли начальника таємної поліції, що натрапив на їх слід [1, арк. 9; 13, арк. 10, 20]. Однак інші документи того часу та спогади учасників руху Опору нічого не говорять про наявність у місті німецького підпілля.

Серед населення мав місце стихійний рух Опору. Одним з його проявів став саботаж відновлювальних робіт та виробництва на підприємствах, що розпочався ще восени 1941 р., за кілька місяців до початку діяльності структур комуністичного та комсомольського підпілля [1, арк. 5]. Так, лаборант цементного заводу Г. Терещенко, працюючи в хімлабораторії, завищувала якість готового цементу, маркуючи високоякісними марками низькоякісний цемент. Низка інших працівників того ж підприємства саботували роботу, всіляко затягували темпи відновлення, різали ремені й транспортні стрічки, змішували випущену продукцію з піском та сміттям, знижували якість шлаку як сировини тощо [1, арк. 16 зв.].

Група робітників мартенівського цеху Дніпровського металургійного заводу ім. Дзержинського на чолі з начальником цеху І. Шиманським та бригадиром В. Становим затягнули відновлення цеху на півтора року замість запланованих 5 місяців, переховували обладнання та інструменти, спричинили кілька серйозних аварій, якот вибух кесонів доменної печі та падіння електрокрану [18]. Представник німецької дирекції Бар та український директор заводу Неклеса погрожували Шиманському концтабором, однак очолювана ним група робітників продовжувала здійснювати саботаж [1, арк. 16–17 зв.].

Ще одним видом стихійного опору була допомога молоді в уникненні трудових наборів. Працівники біржі праці потайки знищували картки знайомих, видавали фіктивні довідки про інвалідність,

а лікарі (серед них хірург 1-ї міської лікарні Лідія Гаврилова) викликали симптоми, характерні для інфекційних хвороб за допомогою молочних уколів [26, с. 259].

Внаслідок загарбницької, репресивної й расистської політики німецько-нацистської влади в Дніпродзержинську, як і на інших окупованих територіях СРСР та України, постав рух Опору. Він охопив різні верстви населення і проявився у створенні та діяльності організацій, а також в актах стихійного опору окремих городян.

Антинацистські організації, що виникали в місті, дуже часто мали абсолютно протилежні політичні цілі, що не могло не викликати антагонізму між різними течіями руху Опору. Так, якщо основним завданням комуністичного і комсомольського підпілля була допомога Червоній армії в тилу ворога, підготовка та здійснення збройного виступу проти окупантів із наближенням фронту, то для оунівського – підготування й здійснення повстання під гаслом створення Української Самостійної Соборної держави, що автоматично означало боротьбу як проти нацистів, так і проти радянського уряду.

Щодо молодіжних патріотичних організацій, то вони не мали чітко окреслених політичних програм, а їх основною ціллю було ведення боротьби проти окупантів. За першої нагоди організації намагалися долучитися до більш потужних структур руху Опору: як правило, підпільних комітетів партії та комсомолу, рідше – окружного проводу ОУН(б). Говорячи про рух Опору в місті, слід також підкреслити домінування небойових форм спротиву над збройною боротьбою, що обумовлено як відсутністю зручних природних умов для ведення партизанської війни, так і загрозою масового терору з боку нацистів. Проте в умовах репресій за найменший прояв непокорі навіть небойові форми були виявом героїзму, що заслуговує на повагу та історичну пам'ять.

Бібліографічні посилання

1. Архівні матеріали Дніпродзержинського міського комітету КП(б)У (далі – АМДМК КП(б)У) // Музей історії м. Дніпродзержинська (далі – МІД). – [б. н.], спр. 1.
2. АМДМК КП(б)У // МІД. – [б. н.], спр. 5.
3. АМДМК КП(б)У // МІД. – [б. н.], спр. 6.
4. АМДМК КП(б)У // МІД. – [б. н.], спр. 7.
5. АМДМК КП(б)У // МІД. – [б. н.], спр. 11.
6. АМДМК КП(б)У // МІД. – [б. н.], спр. 13.

7. АМДМК КП(б)У // МІД. – [б. н.], спр. 14.
8. Герои подполья / сост. В. Быстров. – М., 1970. – Вып. 2.
9. **Гичун М.** Спогади : машинопис / М. Гичун // МІД. НДФ – 224. – Смет Карнаухівка, 21 січня 2007.
10. Грозные версты / под ред. К. Познякова. – Д., 1985.
11. **Григорович Д.** Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. – К., 1976.
12. **Грушовий К. С.** Тоді, в сорок першому... / К. С. Грушовий. – К., 1973.
13. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 8, спр. 93.
14. ДАДО. – Ф. 19, оп. 8, спр. 94.
15. **Іванченко І.** Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки Другої світової війни / І. Іванченко. – Севастополь, 2003.
16. **Луценко В.** Днепродзержинск : путеводитель / В. Луценко, И. Бражник. – Д., 1987.
17. **Ляудіс К. Ф.** Нескорене місто / К. Ф. Ляудіс // Дзержинець. – 1970. – 26 груд. (№ 252 (10073)).
18. **Ляудіс К. Ф.** Нескорене місто / К. Ф. Ляудіс // Дзержинець. – 1970. – 27 груд. (№ 253 (10074)).
19. Огонь Прометей / [ред. Я. Каменский, В. Адаменко]. – Д., 1969.
20. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / [пред. редкол. И. В. Васильев]. – Д., 1979.
21. **Слободянюк М.** Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. Слободянюк, І. Шахрайчук. – Д., 2004.
22. **Слоневский А.** Разгром днепродзержинского подполья / А. Слоневский // Ижица. – 2008. – 18 янв. (№ 2 (25)).
23. **Фишбейн П. К.** Днепродзержинск в годы войны / П. К. Фишбейн // Панорама АЗОТа. – 1997. – 6 сент. (№ 35 (6387)).
24. **Хобот П.** Діяльність підпілля ОУН(б) на терені Дніпропетровської області в роки німецької окупації / П. Хобот, Д. Куделя // Шлях перемоги. – 1993. – 16 жовт. (№ 42 (2062)).
25. **Шевцов Г. В.** Храбрый командир / Г. В. Шевцов // Знамя Дзержинки. – 1987. – 15 авг. (№ 94 (7218)).
26. **Яценко Л. Г.** Дух ушедшей эпохи. Каменское – Днепродзержинск. 1917–1953 годы : воспоминания, очерки, документы / Л. Г. Яценко, А. Ю. Слоневский. – Дніпродзержинськ, 2007.

Надійшла до редколегії 08.06.2010 р.

УДК 930. 221 «1941–1945»

Н. П. Сердюк

Музей історії міста Дніпродзержинська

**ЛИСТИ ВІЙНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ
СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945)**

Проаналізовано людські взаємовідносини в умовах війни, які передають загальний настрій захисників Батьківщини.

Ключові слова: листування, війна, свідомість, військово-польова пошта, військова цензура, політвідділи, патріотизм, визволення, перемога.

Проанализированы человеческие взаимоотношения в условиях войны, которые передают общее настроение защитников Родины.

Ключевые слова: переписка, война, сознание, военно-полевая почта, военная цензура, политотделы, патриотизм, освобождение, победа.

It were analyzed human relationship in circumstances of war, which reflected general spirits of home land defenders.

Key words: correspondence, war, conscience, field post office, military censorship, political departments, patriotism, liberation, victory.

Приватне листування є найбільш поширеним джерелом особового походження. Цінність його насамперед визначається своєрідністю інформації соціально-психологічного рівня, яка відсутня в інших видах джерел. Воно має інтимний характер і, зазвичай, оприлюднюється після смерті адресатів.

Епістолярна спадщина кожної епохи є її своєрідним колективним портретом, створеним свідками тогочасних подій. Водночас приватне листування є автопортретом авторів листів, тобто важливим джерелом вивчення суспільної психології різних періодів історії.

Епістолярії з історії радянського періоду здебільшого не вивчені і, відповідно, не опубліковані. Вони зберігаються в архівах, бібліотеках, музеях, приватних колекціях або в родинах адресатів. Мета даної роботи саме й полягає у зверненні до приватного листування як одного із чинників, що допомагає більш точно й об'єктивно відтворити характер і природу суспільства, в якому жили його адресати.

© Сердюк Н. П., 2012

Предметом цього дослідження є колекція листів періоду Великої Вітчизняної війни, що зберігається у фондах Музею історії міста Дніпродзержинська, як важливого матеріалу для вивчення духовних процесів в армії і суспільстві та психологічних особливостей людей того часу. При аналізі цих документів було виділено соціальну зумовленість мислення їх творців та розрізнено три рівні відображення духовних процесів: загальні уявлення епохи; ідеї й уявлення тієї спільноти, до якої належить автор; і, нарешті, його особисте, індивідуальне ставлення до дійсності.

Вплив подій Великої Вітчизняної війни, що зумовив цілий історичний період у розвитку духовної атмосфери радянського суспільства, сильно відбився в індивідуальній і масовій свідомості всієї країни, а листи, як найінтимніший вид документа, який відрізняється високим ступенем психологічної вірогідності, дуже яскраво втілює в собі риси цієї свідомості в усій її багатогранності, складності й суперечливості.

Уже в серпні 1941 р. у передовиці газети «Правда» йшлося про важливість отримання листів на фронті, бо вони надавали сили бійцям, надихали на нові подвиги. Оскільки німці знищували вузли зв'язку, руйнували телефонні лінії, в країні була створена система військово-польової пошти під керівництвом Центрального управління польового зв'язку. Лише в перший воєнний рік Державний комітет оборони ухвалив декілька рішень щодо просування кореспонденції між фронтом і тилом. Зокрема було заборонено використання поштового транспорту для господарських робіт, поштові вагони «чіпляли» до всіх поїздів, навіть до військових ешелонів.

У пресі вже в 1941 р. почали друкувати пропагандистські листи політпрацівників, комсомольських ватажків, що можна розцінювати як намагання впливу на суспільну свідомість. Це були листи, в яких йшла мова про гарячу любов до партії та соціалістичної держави. Потім стали виходити окремі збірки. Після війни видавництво цих джерел скоротилося і лише у 70–80-х рр. було поновлене, однак до підбору листів ставилися так само тенденційно, ідеологізовано. Друкували їх «тематично» з метою показати героїзм і патріотизм радянських людей, їхні високі духовні якості та відданість радянській владі.

У колекції листів Музею історії м. Дніпродзержинська налічується понад 700 одиниць зберігання. Їх можна поділити на декілька груп:

1. Листи з фронту.
2. Листи на фронт.
3. Листи з військових училищ і частин, що дислокувалися в тилу, та листування з госпіталями.
4. Листування в тилу країни.
5. Листи з таборів Німеччини.
6. Листування на окупованій території та з території, окупованої ворогом.

Дослідивши всі групи листів, можна дійти висновку, що потік листів з армії в тил і назад був величезний і за масштабами, і за вагою свого впливу на суспільну свідомість.

Усі листи проходили через військову цензуру, яка відіграла особливу роль у період Великої Вітчизняної війни. Певна річ, головною функцією цензури було припинення витоку через листування інформації, яка мала військову таємницю (місце дії, дислокація частин, їх нумерація, прізвища командирів тощо). Проте вона була занепокоєна не лише збереженням військової таємниці, а й настроями в діючій армії. А настрої були й негативні, які віддзеркалювали труднощі фронтового побуту, втому від постійного ризику, конфлікти з начальством чи товаришами по службі, нарешті, природні реакції на поразки наших військ. Автори знали про перлюстрацію листів і розуміли, що за будь-який необережний вислів можна жорстоко поплатитися. Люди, які без страху піднімалися в атаку на ворога, серед своїх боялися «ляпнути зайве» і потрапити в «СМЕРШ». Та попри все, листи війни є, мабуть, найбільш унікальними і щирими свідками того часу.

Крім цензури, існувала мережа військових політвідділів, яка була націлена на підняття патріотичного духу солдат і вплив на суспільну свідомість, яка не повинна була йти врозріз із домінуючою ідеологією. Сильна агітаційна робота політвідділів не могла не позначитися й не проявитися в листах з фронту. Тому в багатьох кореспонденціях зустрічається яскравий відгук агіток.

З іншого боку, думки й почуття різних людей були такими близькими, так збігалися з їхніми мріями і надіями, таке було духовне споріднення у товаришів по зброї, що й чужі листи, суто особисті, сприймалися як свої власні. Якщо солдат відчував, що сам не зможе так образно передати свій душевний стан у рядках листа, записував слова у іншого, або списував їх з агіток.

Саме такі листи, написані немов під диктування, отримували рідні від рядового Миколи Богданова (КВ-25556 – 25565) [1; 2].

Життя практично тільки починалося. Після закінчення школи служив у лавах Червоної армії, де й захопив його початок війни. А вже у вересні 1941 р. він загинув на землі Смоленщини.

Через два роки, у вересні 1943 р. у боях під Смоленськом загинув лейтенант Олександр Скорін. Його листи з фронту були патріотичними, бадьорими, ласкавими до рідних і повними зневаги до ворога: «Мшу фрицам за жену, за сына, за то, что они своими грязными кровавыми сапожищами топчут нашу священную землю» (КВ-13031) [3].

Листи, писані офіцерами Червоної армії, більш насичені патріотичними рядками, звеличчуваннями комуністичної партії і радянської влади. Прикладом цього є лист Героя Радянського Союзу генерала І. М. Шепетова сестрі Нілі від 13 квітня 1942 р.: «Благодаря советской власти я стал человеком, она меня выучила и дала возможность в течение трех лет окончить военную академию с отличием. Воюю с первых дней Отечественной войны. Отдаю все свои знания и умение в воспитание своих подчиненных для разгрома проклятых фашистов. В этой великой священной войне я не жалею своей жизни до последней капли крови, так учу и своих подчиненных. Партия большевиков и советская власть меня воспитала, выучила, из простого подростка рабочего сделала академика и большого командира Красной армии, вот поэтому я и обязан до последнего дыхания отдать жизнь за нашу счастливую родину, за великий и могучий народ» (КВ-2410) [4]. Німці пропонували генералу співпрацю після того, як непритомним він потрапив у полон, та через відмову в травні 1943 р. Івана Михайловича було страчено в концтаборі Флосенбург.

Як правило, писали фронтовики поспіхом, в окопах чи землянках, у перервах між боями. Часто в листах зустрічаються такі рядки: «К этому письму я приступаю шестой раз и никак не могу его закончить», «Сегодня у меня день какой-то неудачный. Пятый раз приступаю к этому письму и все не могу его закончить. Начал писать в 6 часов утра и заканчиваю в 1 часу ночи», «Сегодня я отсылаю тебе письмо, составленное из двух писем. Первое письмо я держал по причине отсутствия времени», «Это письмо я пишу тебе в дороге, по пути следования на фронт», «Это письмо я тебе пишу с переднего края нашей обороны. Времени – 12 часов ночи. Местами слышны разрывы снарядов. Под звук канонады я посылаю тебе этот привет» (КВ-11828; 11829; 11830; 11832; 11839) [5–9].

Коли наближалися радянські свята, майже кожен вважав за

необхідне привітати з ними своїх близьких. Такими вітаннями з нагоди 26-ї річниці Червоної армії обмінявся з рідними М. Лобко (КВ-25598; 73844) [10; 11]; з 27-ю річницею Жовтневої революції та зі святом 1 Травня привітав дружину Віру лейтенант В. Калюжний (КВ-11830; 25650) [7; 12], а коли отримав звістку про її вступ до лав комуністичної партії, щиро написав такі слова: «Поздравляю тебя с вступлением в члены ВКП(б), трудись и впредь добросовестно, для пользы нашей родины. Этим самым ты поможешь фронту. Желая дальнейших успехов» (КВ-11840) [13]. А дружина у відповідь на листа з розповідями чоловіка про бойові успіхи не менш щиро пише: «Я воодушевлена подвигами I Белорусского фронта» (КВ-25652) [14].

Взагалі листи як з грізного 1941-го, так і з переможного 1945-го сповнені почуттями тієї малої Вітчизни, яка означає батьківщину, рідне село чи місто. Слово «дім» зігрівало душу солдата-фронтовика. Ось рядки з листів старшого лейтенанта О. Сафонову рідним: «Да, хороша наша Украина была, но ничего, она опять станет такой» (КВ-70068) [15], «Сегодня видел во сне свой дом, маму, тетю, дом был красивый, а мама танцевала... Скоро разгромим всех этих гадов, тогда будет все в порядке. А пока вы работайте, а мы будем громить» (КВ-69996) [16], «Скоро придет тот час, когда услышите, что наш родной город освобожден. Сколько тогда будет радости, сколько туда посыпется писем» (КВ-70049) [17]. Надія на повернення в рідне місто звучить і в рядках 17-річного Віктора Овчиннікова: «Как только окончится война, мы снова заживем по-прежнему», для цього лише треба: «...по заслугам воздать Гансам за ту исковерканную юность, которую они нам „обеспечили“, за все те несчастья, которые они нам принесли, за нашу истоптанную немецкими сапожищами Украину, за наш поруганный и исковерканный городок на Днепре, в котором мы провели тихое и спокойное детство» (КВ-22280) [18]. «Жду как воздух того дня, когда приеду на Родину, по которой соскучился так, что ты себе представишь не можешь», звертається до М. Лобка товариш дитинства Г. Гапоненко (КВ-73838) [19].

Майже кожен лист був сповнений висловами про люту ненависть до ворога, про побажання якнайшвидшого звільнення від окупантів. І скільки радості звучить у рядках, присвячених цій події. М. Лобко з госпіталю ще напередодні остаточного визволення міста, 23 жовтня 1943 р., вітає рідних «...с освобождением из-под временной оккупации фашистских орд. Час возмездия настал.

Красная Армия, руководимая товарищем Сталиным, ежедневно освобождает сотни сел и городов, миллионы советских граждан, более двух лет томящихся в гитлеровском плену. Слова товарища Сталина сбылись, пришел и на нашу улицу праздник» (КВ-73414) [20]. Через два дні, після офіційного повідомлення про визволення міста, він знову надсилає листівку рідним: «Нет слов передать ту радость, которая меня охватила во время сообщения. После долгой разлуки я уверен, что мы скоро увидимся. А пока я вас мысленно обнимаю и несчетно раз целую» (КВ-25597) [21]. Потім був лист зі сподіваннями на подальше листування, з якого Михайло хотів би дізнатися «...о вашей жизни, проведенной свыше двух лет в кровавой фашистской оккупации, залившей наши города и села ни в чем не повинной кровью граждан Советского Союза. Я уверен, что вы, как и все граждане освобожденных сел и городов, уже принялись за восстановление нашего города Днепродзержинска и в ближайшее время сотрете все отпечатки, оставшиеся после этой коричневой чумы, принесшей нашим городам и селам нищету и разорение» (КВ-25595) [22].

Радість від цієї події була настільки великою, що 11 листопада 1943 р. М. Лобко написав ще п'ять листівок, адресованих кожному з членів родини, та окрему листівку сусідам. І якщо слова вітання були майже однакові, то слова побажання для кожного адресата – різні. Так, звертаючись до матері, він писав: «Желаю Вам долголетия и счастливой жизни в нашей советской стране», до батька: «Желаю многие лета жизни, плодотворной и кропотливой работы на благо нашей Великой Социалистической Родины», бабусі він бажав: «Прожить многие лета в СССР», а сестрі Лізі: «...плодотворной работы отдать на построение коммунистического общества в нашей стране» (КВ-73415; 73417; 73420; 73596; 73597) [23–27].

У відповідях – розповіді про пережите. «За эти два года мы не видели и светлого дня, ...Какая благодарность и слава вам, нашим дорогим братьям, нашим героям, освободившим нас от немецкой саранчи, пожиравшей и уничтожавшей все на своем пути. Пружина разжалась, и паразиты бегут, гонимые нашей славной Красной Армией под руководством т. Сталина. Теперь мы свободно ходим, свободно дышим и свободно песни поем о нашей прекрасной родине и нашей любимой Красной Армии» (КВ-25574) [28]. «Много перенесли мы за это время. Однажды даже были папа и мама избиты, а мне и Таисе к груди приставляли наган ворвавшиеся немцы к нам в дом среди ночи» (КВ-73825) [29]. А це рядки з листів

В. Беляєва, який усі 900 блокадних днів Ленінграда перебував у військах Ленінградського фронту: «Вчера читал в «Правде» большую статью о возвращении к жизни нашего Днепродзержинска. Читал, и душа радовалась, что фашистским поганцам не удалось разрушить дотла наш город. Как долго, как мучительно долго ждал я этого. И вот дождался! Очень тяжело и больно было ощущать взятие во вражеский плен родных мест» (КВ-28132) [30], «Получил письмо мамы и сразу как-то легче, спокойнее стало на душе. Знаю, что сейчас ничего страшного произойти с вами уже не может, что у вас жизнь мирная, жизнь глубокого тыла» (КВ-28131) [31]. Із просування на захід і визволенням від загарбників нових територій у листах лунає віра в близьку перемогу. «Приближается, как видно, развязка. Ближится день последней облавы на бешеного зверя в его берлоге. Хотя бы это скорее закончилось! Ведь сколько льется крови, сколько наших замученных людей гибнет! Казалось бы, если б зависело все от меня – ничего бы не пожалел, даже жизни своей, лишь бы прекратить мучения своего народа, своих близких... На каждом шагу мы сталкиваемся с их звериными инстинктами... По пути боев встречаем мы трупы наших бойцов и офицеров со следами зверских пыток... Они вырезают... ножами звезды на щеках, лбу, на груди, забивают патроны в глаза. Разве можно быть спокойным, равнодушным к таким бандитам! Поэтому на наших знаменах написан лозунг: «Мсть злодеям! Кровь за кровь!» (КВ-28131) [31].

Незважаючи на трагізм подій, у хвилини смертельної небезпеки солдат залишався перш за все людиною зі своїми почуттями, проблемами, надіями, турботами за рідних. Зворушливі рядки про матір написав у листі до молодшої сестри Юлі В. Овчинніков: «Всегда тяжесть всех невзгод ложится на мать, потому что мать всегда остается матерью, а ты должна понимать, что значит для нас, детей, это слово. Ты ведь знаешь, что если мы переносим какие-либо трудности, то мама переносит их вдвое: и за нас, и за себя» (КВ-22280) [18]. Майже в кожному листі до матері Антоніні Полікарпівни з питаннями про її здоров'я звертається рядовий Петро Агарков, просить нічого не приховувати, навіть у товариша запитус: «Напиши правду хоть ты, Николай, как здоровье моей матери. Было бы очень хорошо, если бы она была здорова» (КВ-70303) [32]. Його турбує й те, що вона залишилася майже без одягу: «Если бы я был дома, этого не допустил бы никогда. У тебя, мама, наверное, совсем нет ничего одевать. Как больно читать такие слова, написанные родной

матерью. Но ничего, неужели я не вернусь? Вернусь!!! Это точно» (КВ-70304) [33]. 30 січня 1945 р. Петро загинув у Польщі в боях за місто Познань. За два дні до загибелі він надіслав матері останнього листа, в якому писав: «Не сегодня-завтра я буду в жестоком бою за город Познань. Ты не беспокойся. Думаю, что буду жив. А если нет, то здорово не плачь» (КВ-70306) [34].

У багатьох війна загостила почуття вини перед своїми рідними, болю за прожите життя. Червоноармієць Микола Рутковський у серпні 1941 р. у листі до дружини Марії та доньок Тамари і Жанни писав: «...не видя вас, не слыша ваших милых голосов и не получая от вас хотя бы маленькие весточки – тяжело. И особенно тяжело, когда впереди ожидают тяжелые лишения. Я знаю, что я во многом виноват перед вами. Вы сейчас должны мне это простить, ибо ничего нет страшнее, когда перед тобой будет витать смерть, хотя в годы гражданской я не боялся ее, и сейчас она мне не страшна, но сейчас я не один...» (КВ-3645) [35]. У вересні 1941 р. з діючої армії в Москву до дружини і сина капітан П. Д. Богданович, який у жовтні 1943 р. визволяв наше місто у складі 31 с. д., писав: «Мне бы так хотелось взглянуть на вас обоих моих дорогих, и так бесконечно близких и любимых» (КВ-4087/1) [36]. Терміни розлучення під час випробувань були різними: хтось зустрівся ще під час війни, комусь довелося чекати до перемоги, доля інших склалася значно трагічніше.

З перших днів війни рвався на фронт і В. Ф. Овчинніков, уродженець Дніпродзержинська, директор Київського музею західного і східного мистецтва. Художником керувала усвідомлена необхідність його праці. Коли музейні збірки були евакуйовані, його прохання задовольнили. На фронті теж потрібні художники, літератори, фотографи. Серед запропонованих різних варіантів обрав агітпоезд, відхиливши роботу в газеті та видавництві. У листі до дружини Раїси він схвилювано пише про свою першу роботу: «В течение недели выполнял эскизы и после их утверждения лихорадочно приступил к исполнению. Работа быстро двигалась вперед. Через пару недель должна была приехать бригада кинохроники, специально сделать съемку для киножурнала. Это была единственная роспись агитпоезда на всем фронте» (КВ-22698) [37]. Після цієї роботи були й інші, їх бачили тисячі червоноармійців.

На початку серпня 1941 р., коли ворог підійшов близько до Дніпродзержинська, промислові підприємства міста почали евакуйовувати на схід: на Урал, в Алтайський край, до Казахстану. Тому

багато листів з фронту йшли за цими адресами. Парторгом ЦК ВКП(б) на Магнітогорському металургійному комбінаті, куди евакуювали обладнання Дніпровського металургійного заводу, було призначено Ф. А. Петрушу, який обіймав цю посаду на Дзержинці. Близько 200 листів передав до музею Федір Артемович. Ці листи, як свідки глибокої відданості дзержинців рідному підприємству, місту, як свідки їх оптимізму, віри в перемогу, ведуть нас у воєнні роки. Земляки зверталися з проханнями повідомити про долю рідних, місце їх евакуації та про обставини їхнього життя. Таких листів понад 70. Це звернення В. Малюка (КВ-5256) [38], О. Мілеєва (КВ-5696) [39], С. Гурова (КВ-5232; 5233) [40; 41], Н. Ніколаєвої (КВ-4404) [42], П. Кабачова (КВ-4427) [43]. Вивчаючи ці джерела, можна відмітити велику кількість кореспонденції від колишніх партійних працівників, які на фронті стали політруками, начальниками штабів. Так, політрук батальйону Д. Соколов у листі від 26 серпня 1942 р. звертався до Ф. Петруші з проханням написати про справи на заводі та про дніпродзержинців: «Это будет мне материалом для беседы с бойцами, как металлурги помогают громить врага» (КВ-5400) [44].

Як свідчать відмітки, зроблені на листах, парторг намагався не залишити жодне послання без відповіді. Лист начальника штабу 1-го артдивізіону 408-го протитанкового винищувального полку капітана П. Воцила є підтвердженням цього: «Благодаря твоему прошлому письму я узнал адрес своего лучшего друга... Вот и сейчас мы находимся на расстоянии полета 120-мм снаряда. Ты себе можешь представить, Федор Андреевич, здесь, на фронте, встретиться с другом, с лучшим товарищем? Это не может быть окуплено любым количеством золота. Здесь у нас в армии служит полковник Л. И. Брежнев. Словом, нас тут, как видишь, немало. Днепро-дзержинцы всюду отличаются трудолюбием» (КВ-5249) [45].

Більшість листів сповнені почуттям необхідності спільними зусиллями фронту і тилу боротися з ворогом. «Крепите мощь в тылу, а мы на фронте не подкачаем. Красная Армия ждет от Вас новые колонны танков, батарей, орудий, тысячи снарядов», – це рядки з листа М. Кобзуненка (КВ-5244) [46]; «...Сейчас больше, чем когда-либо, нужен металл и все в возрастающем количестве для того, чтобы мы могли успешнее гнать немецкого гада с родной советской земли», – пише І. Васильєв (КВ-5239) [47]; «Крепите тыл. Больше чугуна и стали. Скоро мы разобьем проклятого врага», – читаємо в листі рядового В. Неделіна (КВ-5701) [48]. Гордістю за трудові до-

сягнення земляків і вірою в перемогу сповнений лист Н. Івашини. 5 березня 1943 р., вітаючи Петрушу з нагородженням орденом Трудового Червоного Прапора, він пише: «Дзержинцы везде остаются дзержинцами. То, что должно быть в июле на Дзержинке, если бы не война, — стало теперь на Магнитке. Это особенно приятно... И будем мы в живых или нет, но будет день, когда над древним Днепром, в цеху или кабинете, снова сойдутся наши заводские люди. То будет хороший, радостный день...» (КВ-4430) [49].

І такий день настав. День визволення. День Перемоги. Листи, вітальні з цими днями, — особливі. В них авторів переповнює радість, гордість за свою причетність до доленосних подій. «Поздравляю всех днепродзержинцев с особо радостной вестью — с освобождением Днепропетровска и родной Дзержинки! Да разве можно что сказать от радости в этот день!». Це лист Н. Івашини до А. Петруші (КВ-5246) [50]. А цього листа А. Петруша отримав від брата Іллі після Перемоги: «А война уже закончилась даже у нас — враг капитулировал, скоро видно уже и по домам, если пустят» (КВ-62744) [51]. В. Калюжного Перемога застала в Берліні. Уже на другий день він пише дружині: «Верочка! С 8 мая я нахожусь в Берлине... знаменательная дата в истории человечества — капитуляция Германии. Лозунг, который был высказан от имени всего нашего народа устами великого полководца Сталина «Враг будет разбит, победа будет за нами!» — исполнился. Война окончилась, канонада прекратилась, и люди вновь рванулись к мирной жизни» (КВ-11841) [52].

Усі ці уривки з унікальної колекції листів війни красномовно засвідчують про почуття особистої відповідальності кожного за долю Вітчизни, вони навчають любити і ненавидіти. З вірою про перемогу жили і боролися на фронті і в тилу. І там, і там однаково, з нетерпінням чекали листів.

Таким чином, проаналізувавши ту частину колекції листів війни, яка відображує суспільну свідомість, можна зробити висновок, що в ній, з одного боку, об'єктивно фіксується соціальна практика, а саме — дії і вчинки, в яких проявляються інтереси, цінності, погляди та впевненість людей, а з іншого, — безпосередньо відображається цей суб'єктивний бік їх буття. Суспільна свідомість — це не що інше, як внутрішній світ людини, суб'єктивна реальність, які є спонукальними мотивами її поведінки в певних умовах. Тому листи є продуктом індивідуальної духовної діяльності, виразниками цих поглядів і настроїв, джерелом для вивчення суспільної свідомості.

Бібліографічні посилання

1. Лист з фронту М. І. Богданова до рідних. Друк, рукопис, 27 травня 1941 р. // Музей історії міста Дніпродзержинська (далі – МІД).
2. Лист з фронту М. І. Богданова до рідних. Друк, рукопис, 15 вересня 1941 р. // МІД.
3. Лист з фронту О. С. Скоріна до рідних. Друк, рукопис, 2 березня 1943 р. // МІД.
4. Лист з фронту І. М. Шепетова до сестри Ніли. Машинопис, 13 квітня 1942 р. // МІД.
5. Лист з фронту В. У. Калюжного до дружини В. А. Носко. Рукопис, 21 вересня 1944 р. // МІД.
6. Лист з фронту В. У. Калюжного до дружини В. А. Носко. Рукопис, 27 вересня 1944 р. // МІД.
7. Лист з фронту В. У. Калюжного до дружини В. А. Носко. Рукопис, 31 жовтня 1944 р. // МІД.
8. Лист з фронту В. У. Калюжного до дружини В. А. Носко. Друк, рукопис, 17 грудня 1944 р. // МІД.
9. Лист з фронту В. У. Калюжного до дружини В. А. Носко. Рукопис, 23 лютого 1945 р. // МІД.
10. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до рідних. Рукопис, 31 жовтня 1943 р. // МІД.
11. Лист рідних до М. С. Лобка в госпіталь. Рукопис, 9 січня 1944 р. // МІД.
12. Лист з фронту В. У. Калюжного до дружини В. А. Носко. Рукопис, 28 квітня 1945 р. // МІД.
13. Лист з фронту В. У. Калюжного до дружини В. А. Носко. Рукопис, 25 лютого 1945 р. // МІД.
14. Лист В. А. Носко до чоловіка В. У. Калюжного на фронт. Рукопис, 5 березня 1945 р. // МІД.
15. Лист з фронту О. І. Сафонова до подруги Є. Л. Жуковської. Друк, рукопис, 5 жовтня 1942 р. // МІД.
16. Лист з фронту О. І. Сафонова до подруги Є. Л. Жуковської. Друк, рукопис, 12 січня 1942 р. // МІД.
17. Лист з фронту О. І. Сафонова до подруги Є. Л. Жуковської. Рукопис, 7 вересня 1943 р. // МІД.
18. Лист з фронту В. Ф. Овчиннікова до сестри Юлії. Рукопис, 29 грудня 1942 р. // МІД.
19. Лист з фронту Г. М. Гапоненка до друга М. С. Лобка. Рукопис, 25 січня 1945 р. // МІД.
20. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до рідних. Рукопис, 23 жовтня 1943 р. // МІД.

21. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до рідних. Друк, рукопис, 25 жовтня 1943 р. // МІД.
22. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до рідних. Друк, рукопис, жовтень 1943 р. // МІД.
23. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до сестри Єлизавети. Друк, рукопис, 11 листопада 1943 р. // МІД.
24. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до сусідів Рибалкіних. Друк, рукопис, 11 листопада 1943 р. // МІД.
25. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до бабусі. Друк, рукопис, 11 листопада 1943 р. // МІД.
26. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до батька Сергія Матвійовича. Друк, рукопис, 11 листопада 1943 р. // МІД.
27. Лист зі шпиталю М. С. Лобка до матері Ганни Іллівни. Друк, рукопис, 11 листопада 1943 р. // МІД.
28. Лист рідних до М. С. Лобка в госпіталь. Рукопис, 18 листопада 1943 р. // МІД.
29. Лист С. М. Лобка до сина Михайла в госпіталь. Рукопис, 21 листопада 1943 р. // МІД.
30. Лист з фронту В. П. Беляєва до рідних. Рукопис, 3 листопада 1943 р. // МІД.
31. Лист з фронту В. П. Беляєва до рідних. Рукопис, 12 липня 1944 р. // МІД.
32. Лист з фронту П. О. Агаркова до друга Миколи. Рукопис, 6 серпня 1943 р. // МІД.
33. Лист з фронту П. О. Агаркова до матері Ніни Полікарпівни. Рукопис, 14 серпня 1944 р. // МІД.
34. Лист з фронту П. О. Агаркова до матері Ніни Полікарпівни. Рукопис, 28 січня 1944 р. // МІД.
35. Лист з учбового батальйону М. О. Рутковського до дружини Марії. Рукопис, 31 серпня 1941 р. // МІД.
36. Лист з фронту П. Д. Богдановича до дружини Катерини Григорівни. Рукопис, 24 вересня 1941 р. // МІД.
37. Лист з фронту В. Ф. Овчиннікова до дружини Р. Г. Марголіної. Рукопис, листопад 1942 р. // МІД.
38. Лист з фронту В. О. Малюка до Ф. А. Петруші. Рукопис, 1943 р. // МІД.
39. Лист з фронту А. А. Мілеєва до Ф. А. Петруші. Рукопис, 12 грудня 1942 р. // МІД.
40. Лист з фронту С. С. Гурова до Ф. А. Петруші. Рукопис, 15 лютого 1944 р. // МІД.
41. Лист з фронту С. С. Гурова до Ф. А. Петруші. Рукопис, 4 березня 1944 р. // МІД.

42. Лист Н. Л. Ніколаєвої з м. Челябінська до Ф. А. Петруші. Рукопис, 16 вересня 1942 р. // МІД.
43. Лист П. Т. Кабачова з військової частини, що дислокувалася в тилу, до Ф. А. Петруші. Рукопис, 11 грудня 1942 р. // МІД.
44. Лист з фронту Д. М. Соколова до Ф. А. Петруші. Рукопис, 26 серпня 1942 р. // МІД.
45. Лист з фронту П. А. Вошила до Ф. А. Петруші. Рукопис, 28 лютого 1944 р. // МІД.
46. Лист з фронту М. І. Кобзуненка до Ф. А. Петруші. Друк, рукопис, січень 1944 р. // МІД.
47. Лист з фронту І. В. Васильєва до Ф. А. Петруші. Друк, рукопис, 29 січня 1944 р. // МІД.
48. Лист з фронту В. П. Неделіна до Ф. А. Петруші. Рукопис, 5 січня 1943 р. // МІД.
49. Лист з фронту Н. М. Іващини до Ф. А. Петруші. Рукопис, 5 червня 1943 р. // МІД.
50. Лист з фронту Н. М. Іващини до Ф. А. Петруші. Рукопис, 26 жовтня 1943 р. // МІД.
51. Лист з фронту І. Ф. Петруші до брата Ф. А. Петруші. Рукопис, 14 травня 1945 р. // МІД.
52. Лист з діючої армії В. У. Калюжного до дружини В. А. Носко. Рукопис, 10 травня 1945 р. // МІД.

Надійшла до редколегії 08.09.2010 р.

НАШІ АВТОРИ

Бекетова Валентина Михайлівна – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, заслужений працівник культури України.

Бігун Валерія Валеріївна – магістр історії, м. Дніпродзержинськ.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Грибовський Владислав Володимирович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи в сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

Кавун Максим Едуардович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коломійчук Олена Іванівна – старший науковий працівник відділу фондів Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Лось Олена Миколаївна – старший науковий працівник відділу фондів Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Мащенко Ольга Олексіївна – завідувач відділу науково-освітньої роботи Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Мельник Яна Сергіївна – старший науковий працівник відділу науково-освітньої роботи Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Мороз Володимир Степанович – історик, краєзнавець, член Національної спілки журналістів України та Дніпропетровської регіональної спілки письменників України, заслужений працівник культури України.

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Пекун Олексій Ігорович – старший науковий працівник експозиційного відділу Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Сабов Михайло Михайлович – заступник директора з наукової роботи Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України.

Циганок Ніна Олександрівна – завідувач архіву Народного музею ВАТ «ДМКД».

Шапочкіна Ірина Володимирівна – завідувач експозиційного відділу Музею історії м. Дніпродзержинськ.

Шевцова Зоя Іванівна – кандидат медичних наук, краєзнавець, ДУ «Інститут гастроентерології НАМНУ», Дніпропетровський краєзнавчий клуб «Ріднокрай».

Шумейко Ольга Володимирівна – провідний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Дніпропетровської області.

ЗМІСТ

Звернення

Дніпродзержинського міського голови С. О. Сафронова до учасників I міської історико-краєзнавчої конференції «Історія Кам'янського – Дніпродзержинська»	3
--	---

Вступ	5
-------------	---

I. КАМ'ЯНСЬКЕ – ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬК XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Буланова Н. М. Кам'янське – Дніпродзержинськ в історіографії: до проблеми вивчення	7
Грибовський В. В. До питання про генетичний зв'язок запорозького зимівника з економікою причорноморських номадів XVI–XVIII ст.	20
Сабов М. М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці XIX – на початку XX ст.	34
Світленко С. І., Мороз В. С. Підприємці й робітники Кам'янського кінця XIX – початку XX ст.: малодосліджені аспекти соціальних відносин	42
Іваненко В. В., Кавун М. Е. Роль та значення міста Кам'янського – Дніпродзержинська в урбанізації Дніпровського Надпоріжжя XX ст.	59
Шапочкіна І. В. До питання про настрої різних верств населення Кам'янського району в період відновлення радянської влади. 1920–1925 рр.	65
Коломійчук О. І. Голодоморні 1932–1933 рр. у Кам'янському районі (за спогадами очевидців)	73
Лось О. М. Доля технічної інтелігенції Кам'янського – Дніпродзержинська в 1930-х рр.	87
Нікілев О. Ф. Промислові підприємства Дніпродзержинська в контексті реалій повоєнної відбудови (кінець 1943 – 1950-й рр.)	99

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Машенко О. О. М. І. Арсенічев та становлення радянської влади у Кам'янському. 1917–1919 рр.	109
Циганок Н. О. І. П. Бардін в історії Дніпровського заводу: 1930-ті рр.	118
Мельник Я. С. Мотиви творчості дніпродзержинського поета Федора Ісаєва як відображення загальнолітературних тенденцій на тлі історичних умов радянської доби	126

III. ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

Шевцова З. І. З історії культурно-освітніх осередків села Романкове	140
Шумейко О. В. Репресовані в 30-х рр. XX ст. священнослужителі Дніпродзержинська	149

Бігун В. В. Особливості функціонування навчальних закладів в окупованому Дніпродзержинську в 1941–1943 роках	154
Бекетова В. М. Участь дніпродзержинських музеїв у всеукраїнському музейному фестивальному русі	161
ІV. ПОДІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.	
Пекун О. І. Рух опору в місті Дніпродзержинськ часів німецько-нацистської окупації (1941–1943)	167
Сердюк Н. П. Листи війни як джерело для вивчення суспільної свідомості в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945)	176
Наші автори	189

Наукове видання

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

Збірник наукових праць

Випуск 10

**Свідоцтво про державну реєстрацію
державного засобу масової інформації
серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.**

Редактор *А. В. Нечай*
Технічний редактор *В. А. Усенко*
Коректор *А. В. Нечай*

Підписано до друку з оригінал-макета 20.09.2012.
Формат 60×84%. Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 11,16. Ум. фарбовідб. 11,62. Обл.-вид. арк. 12,86.
Тираж 100 пр. Вид. № 1705. Зам. № .

Свідоцтво держ. реєстрації Серія ДК № 289 від 21.12.2000 р.

Видавництво Дніпропетровського національного університету
49010, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 72.
Друкарня ДНУ, 49050, м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 5

ISBN 978-966-551-328-5